

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАЩЕНКО НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 373 (091)(477.81) «1944/1964»

ДИСЕРТАЦІЯ

ШКІЛЬНА ОСВІТА У РОВЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1944–1964 РР.

07.00.01 – історія України

(03 – гуманітарні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Н.В. Мащенко.

Науковий керівник – **Шваб Анатолій Георгійович**, доктор історичних наук, доцент.

Луцьк – 2018

АНОТАЦІЯ

Мащенко Н.В. Шкільна освіта у Ровенській області в 1944–1964 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2018.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2018.

У роботі здійснене комплексне дослідження процесу становлення і розвитку шкільної освіти Ровенської області впродовж 1944–1964 рр. Наголошується, що з поверненням у 1944 р. радянської влади в Ровенській області утверджується радянська система шкільної освіти. Серед її компонентів – створення мережі початкових, семирічних і середніх навчальних закладів, реалізація закону «Про загальне обов'язкове навчання», запровадження уніфікованих навчальних планів, програм, підручників. Відновлення шкільництва області проходило в складних умовах. Далися ознаки руйнування внаслідок війни матеріально-технічної бази шкіл, утрата кадрового потенціалу, небажання батьків віддавати дітей до радянських загальноосвітніх шкіл через політичні мотиви.

Встановлено, що впродовж 1944–1964 рр. шкільна мережа області зазнала суттєвих змін: у два рази зменшилась кількість початкових шкіл і в чотири рази зросла мережа семирічних шкіл. Якщо в сільській місцевості домінували початкові та семирічні, то в містах переважали середні школи. З початку 1960-х рр. наймасовішими стали восьмирічні школи, де вчилася половина дітей. 40 % школярів здобували освіту в середніх і лише 8,9 % школярів учились у початкових школах. Післявоєнне відновлення радянської системи освіти в західноукраїнському регіоні супроводжувалось активним прагненням органів влади знівелювати національні відмінності, насамперед

мовні. Під прикриттям гасел інтернаціоналізму розпочалась русифікація навчальних закладів області.

У дисертації зазначено, що на межі 1950-х рр. в УРСР була проведена шкільна реформа. Її втілення в школах Ровенської області розпочалось у 1959 р. і завершилось у 1962 р. Був уведений обов'язковий восьмирічний всеобуч, а політехнічне навчання запроваджено в усіх середніх школах. Утім, прагнення модифікувати освітню систему стикнулося з труднощами, адже практична реалізація політехнізації школи збільшувала потребу в класних кімнатах, учнівських цехах і виробничих майстернях, кадрах. Незважаючи на збільшення фінансування, коштів на проведення реформи бракувало. Через недофінансування виникали проблеми з будівництвом навчальних цехів і дільниць. Робочих місць для старшокласників, що проходили виробниче навчання, не вистачало. Вибір професії здійснювався без урахування індивідуальних запитів школярів. Наріжним каменем освітньої реформи стала норма про право батьків обирати мову навчання для своїх дітей. Незважаючи на те, що зовні демократичний проект сприяв русифікації освіти загалом по УРСР, на Рівненщині більшість учнів усе ж навчалася в українських школах. Перевага україномовних закладів спостерігалась у сільській місцевості. Традиційно значно вищим був відсоток російських шкіл у містах.

Після Другої світової війни матеріально-технічний стан шкільної освіти Ровенської області перебував у вкрай незадовільному стані. У перші повоєнні роки нові школи майже не будувались – переважно проводилися відновлювальні роботи вже існуючих шкільних приміщень. Лише з середини 1950-х рр. увага органів влади зосередилась на будівництві нових приміщень для шкіл. Основний тягар освітянських витрат лягав на обласний і місцевий бюджети. Проте виділені кошти не завжди використовувались ефективно, тому ще й на початку 1950-х рр. гостро відчувався брак шкільних приміщень. Через недостатнє фінансування спорудження загальноосвітніх установ органи влади ініціювали запровадження «народної будови», коли тягар будівництва

нових шкіл покладався на колгоспи та підприємства. У цілому протягом 1944–1964 рр. у Ровенській області коштом обласного й республіканського бюджетів, колгоспів, підприємств двері для учнів відчинили 326 нових шкіл. Результатом появи нових приміщень стало зменшення кількості шкіл, що здійснювали навчання у дві зміни. На початку 1960-х рр. 82 % шкіл області перейшли на однозмінне навчання.

З'ясовано, що у ході запровадження радянської освітньої моделі в Ровенській області органи влади прискіпливо ставились до формування кадрового складу шкіл, адже за роки війни втрачено близько третини довоєнного вчительського складу. Проблема браку кадрів вирішувалась на загальнодержавному рівні. Основними джерелами поповнення шкіл учителями стали педагогічні школи, педагогічні училища, учительські інститути, університети й відрядження вчителів зі східних областей УРСР. У перші повоєнні роки саме приїжджі вчителі стали головним джерелом поповнення педагогічного корпусу. Поширеною практикою радянських органів влади була недовіра до місцевого вчительства. Підозріле ставлення до національних кадрів поширювалось як на управлінський апарат шкіл, так і на педагогів. Результатом такої політики стала суттєва чисельна перевага німецьких учителів у школах області.

Окрім кадрового дефіциту, у перші повоєнні роки спостерігався вкрай низький фаховий рівень освітян. У 1945/1946 навчальному році найчисельнішу групу (52,8 %) становили вчителі з середньою педагогічною освітою, а третина вчителів – закінченою й незакінченою середньою освітою. Такі освітяни залучались до заочного навчання. До середини 1960-х рр. в області спостерігався прогрес у якісному складі вчительських кадрів. Найбільш помітні зміни відбулися серед учителів, що мали диплом про вищу освіту. Упродовж 1944–1964 рр. їх кількість зросла в 13 разів: із 321 до 4 317 педагогів. Вони, разом із учителями з освітою вчительського інституту, склали 52 % всіх освітян області.

У роботі показано, що із 1944 р. разом зі зміною структури системи освіти вводились нові елементи навчально-методичної роботи в навчальних закладах. Зазнали змін навчальні плани та предметні курси, оновились практика оцінювання знань учнів, запроваджене навчання для всіх дітей із семи років. Уніфікації освітнього простору досягали шляхом установалення єдиних програм і підручників. Вони несли ідеологічне навантаження й формували класовий підхід до оцінки суспільних явищ.

У другій половині 1940-х рр. активно впливала на школу й ОУН. Активісти забороняли вчителямчити й виховувати дітей за радянськими програмами та підручниками. У частині навчальних закладів Ровенської області з розкладу уроків місцеві активісти ОУН настояли на вилученні російської мови та історії СРСР.

Досліджено, що виховна робота в школі мала чітко визначений ідеологічний характер і була спрямована на формування «нової радянської людини», що підкоряється інтересам колективу. Значний виховний вплив покладался на жовтеньські, піонерські та комсомольські організації. У перші повоєнні роки поступ у їх чисельному зростанні був повільним, оскільки, засновані на комуністичній ідеології, ці організації не мали в регіоні широкої соціальної бази. Через небажання школярів ставати членами радянських дитячих та молодіжних організацій, застосувались різноманітні методи збільшення чисельності піонерських організацій. Повсякдення радянських піонерів і комсомольців наповнювала громадська діяльність, залучення їх до різноманітних заходів: участь у суботниках, недільниках, відзначенні державних свят та в суспільно корисній праці. У школах області активно здійснювалась антирелігійна пропаганда, що охоплювала декілька складових: формування матеріалістичного світогляду на уроках природничого циклу, проведення лекцій, атеїстичних ранків, організація музеїв юного атеїста.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше проведено комплексний аналіз функціонування радянської системи шкільництва на

Рівненщині загалом і специфіку цього процесу на рівні районів області, відстежено динаміку кількісних і якісних змін у чисельності шкіл різних типів, їх матеріально-технічної бази, рівня підготовки вчителів, охоплення навчанням дітей шкільного віку. Основні положення дисертації можуть стати в нагоді дослідникам під час підготовки узагальнювальних праць з історії України, підручників, хрестоматій з історії освіти, педагогіки та культури, краєзнавчих розвідок. Результати та висновки дослідження можуть використовувати вчителі на уроках під час вивчення тем, присвячених післявоєнній відбудові та періоду десталінізації на Рівненщині.

Ключові слова: Ровенська область, радянізація, загальноосвітня школа, політехнічне навчання, педагогічна інтелігенція, русифікація.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Мащенко Н. Шкільна освіта на Ровенщині в перші повоєнні роки. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. Вип. 11–12. С. 91–96.
2. Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х–перша половина 1950-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*. Луцьк, 2015. Вип. 7 (308). С. 63–67.
3. Мащенко Н. Школи для молоді на Ровенщині в повоєнний час. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2015. Вип. 26. С. 238–240.
4. Мащенко Н. Матеріальне забезпечення шкіл Ровенської області в перше повоєнне десятиліття. *Історичні студії Східноєвропейського*

- національного університету імені Лесі Українки*. 2015. Вип. 13 – 14. С. 70–76.
5. Шваб А., Мащенко Н. Шкільництво на Рівненщині в добу «відлиги». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. Тернопіль, 2016. Вип.2. Ч. 3. С. 44–49.
  6. Мащенко Н. В. Освітня реформа 1958 року на Рівненщині: суть, впровадження, наслідки. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2016. Вип. 114 (11). С. 89–93.
  7. Мащенко Н. Запровадження загальнообов'язкової освіти у Рівненській області у повоєнний час. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*. Луцьк, 2017. Вип. 4 (353). С. 65–70.

**Наукові праці,
що засвідчують апробацію матеріалів дисертації**

8. Мащенко Н. В. Становлення системи освіти на Рівненщині в період післявоєнної радянської. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Частина 2. Природничо-математичний суспільно-гуманітарний та економічний напрями*. (Рівне, 14–15 трав. 2013 р.). Рівне: РВВ РДГУ, 2013. С. 89–90.
9. Мащенко Н. В. Суспільно-політичні умови становлення загальноосвітніх шкіл Рівненської області в перші повоєнні роки. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Частина 2. Природничо-математичний суспільно-гуманітарний та економічний напрями*. (Рівне, 15 трав. 2014 р.). Рівне: РВВ РДГУ, 2014. С. 55–56.

10. Мащенко Н. В. Окремі аспекти освітньої реформи 1958 року на Рівненщині. *Наука, освіта, суспільство очима молодих*: Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Частина 2. Природничо-математичний суспільно-гуманітарний та економічний напрями. (Рівне, 14 трав. 2015 р.). Рівне: РВВ РДГУ, 2015. С. 57–58.
11. Мащенко Н. Організація освіти працюючої молоді на Рівненщині у повоєнний час. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції студентів та аспірантів «*Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*» (Луцьк, 12–13 трав. 2015 р.) Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. Т. 1. С. 70–72.
12. Мащенко Н. В. Реалізація освітньої реформи 1958 року на Рівненщині. *Проблеми та перспективи розвитку освіти, науки і техніки в Україні та світі*: Збірник праць Всеукраїнської науково-практичної конференції. (Київ – Переяслав-Хмельницький, 20–21 трав. 2016). Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я. М., 2016. С. 30–32.

ABSTRACT

Mashchenko N.V. School education in Rivne region during 1944-1964th – Qualification scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for a candidate degree in historical sciences, specialty 07.00.01. – «History of Ukraine» (032 – History and archeology) – East Ukrainian National University of Lesia Ukrainka, Ministry of Education and Science of Ukraine. Lutsk, 2018.

In work, a comprehensive study was carried out on the rehabilitation and development of school education in the Rivne region during 1944–1964. It is noted that with the return of the Soviet government in 1944, the Soviet system of school education was established in Rivne region. Among its components: the creation of a network of primary, seven-year and secondary schools, the implementation of the law “About general compulsory education”, the introduction of unified curricula,

programs, textbooks. The rehabilitation of the school was carried out in difficult conditions. There were signs of the destruction of the wars due to the material and technical base of schools, the loss of staffing capacity, the reluctance of parents to give children to Soviet secondary schools because of political motives. In general, during 1944–1964, the school network of the region has undergone significant changes. In particular, during the research period the number of elementary schools decreased twice, and the network of seven-year schools grew fourfold. If the rural areas were dominated by primary and seven-year olds, then secondary schools were dominated in cities.

Since the early 1960's, eight-year schools became the most massive, with half of the children studying. 40 % of pupils received secondary education and only 8,9 % of pupils studied in elementary schools. The post-war rebuilding of the Soviet education system in West Ukrainian region was accompanied by active efforts of the authorities to eliminate national differences, primarily language. Under the cover of slogans of internationalism, the Russification of educational institutions of the region began.

The end of 1950's was marked by a school reform in the Ukrainian SSR. Her incarnation in the schools of the Rivne region began in 1959 and ended in 1962. The compulsory eight-year full-time study was introduced, and polytechnic instruction was introduced in all secondary schools. However, the desire to modify the educational system faced difficulties, because the practical implementation of the schools polytechnics increased the need for classrooms, pupils training rooms, production workshops. Despite the increase in funding, there was a lack of funds for reform. Due to underfunding, there were problems with construction of educational workshops and sections.

There were not enough jobs for high school students who were undergoing industrial training. The choice of profession was carried out without taking into account the individual requests of schoolchildren. The cornerstone of educational reform has become the norm of the right of parents to choose the language of study

for their children. Despite the fact that the outwardly democratic project contributed to the Russification of education in general on the Ukrainian SSR, in Rivne region, most pupils still studied in Ukrainian schools. The advantage of Ukrainian language institutions was observed in rural areas. Traditionally, the percentage of Russian schools, in cities was much higher.

After the Second World War, the material and technical condition of school education in the Rivne region was in extremely unsatisfactory condition. In the first post-war years, new schools were almost never built—mostly, renovations of existing school facilities were carried out. Only in the mid-1950s the attention of the authorities focused on building new premises for schools. The main budget of educational spending fell on the regional budget. However, the allocated funds have not always been used effectively, therefore, even in the early 1950's, there was a severe lack of school facilities.

Due to insufficient funding for the construction of general educational institutions, the authorities initiated the introduction of “people’s structure” when the burden of building new schools relied on collective farms and enterprises. In general, during the 1944–1964 biennium in Rivne region, 326 new schools were opened at the expense of regional and republican budgets, collective farms and enterprises.

During the post-war period, the problem of two-way education in educational institutions remained topical. The question of the elimination of two-way education by the organs of the Soviet power has always given considerable attention. In the early 1960's, 82 % of the schools in the region switched to one-way education.

In the course of the introduction of the Soviet educational model in the Rivne region, the authorities were meticulously concerned with the formation of the personnel potential of schools, as during the war years, about a third of the pre-war teacher's staff was lost. The problem of shortage of teachers was decided at the national level, therefore the main sources of replenishment of schools, pedagogical colleges, teacher's institutes, universities and seconded teachers from the eastern

region. In the first-post war years, the visiting teachers became the main source of replenishment of the pedagogical corps. The common practice of the Soviet authorities was distrust of local teaching. The suspicious attitude towards national cadres was extended to both the management apparatus of schools and teachers. The result of this policy was the significant numerical advantage of non-local teachers in the schools of the region.

In addition to staff shortages, in the first post-war years there was a very low level of professional education. In the academic year 1945/1946, the most numerous group (52,8 %) were teachers with secondary pedagogical education, and one third of teachers completed and incomplete secondary education. Such educators were attracted to correspondence studies. Until the mid-1960's, there was progress in the qualitative composition of the teaching staff. The most notable changes occurred among teachers who had a higher education diploma. During the years 1944–1964, their number increased by 13 times: from 321 to 4317 teachers. They, together with teachers with the formation of a teacher's institution, accounted for 52 % of all educators in the region.

Since 1944, together with the change in the structure of the education system, new elements of teaching and methodological work in educational institutions were introduced. Changes in curricula and subject courses, the practice of evaluating student's knowledge has been updated, and training for all children from seven years has been introduced. Innovation has become a rule for compulsory study, starting with the second class, Russian language.

The unification of educational space was achieved by establishing unified programs and textbooks. Particularly meticulously, the Soviet party were concerned with the preparation of programs and textbooks on history, Ukrainian and Russian literature, as they carried an ideological burden and formed a class approach to the assessment of social phenomena. In the second half of the 1940's he was actively influencing the school and the OUN. Activists forbade teachers to teach and educate children Soviet programs and textbooks. In the part of educational institutions of the

Rivne region, from schedule of lessons, the OUN removed the Russian language and the history of USSR.

Communication schools with parents of students were established in the schools of the region. In each educational establishment, parent committees were created, and since the early 1960's new forms of work have been introduced – universities of pedagogical knowledge for parents on issues of education and upbringing of children.

Educational work at the school had well-defined ideological character and was aimed at the formation “of a new Soviet man”, which was subject to the interests of the collective. Significant educational influence relied on the October, Pioneer and organizations. In the first postwar years, the progress was slow, since based on communist ideology, these organizations did not have a broad social base in the region. Due to the unwillingness of the students to become members of the Soviet patriotic organizations, various methods of increasing the number of pioneering organizations were used. There were cases where, in order to tighten children to pioneers, schoolchildren were locked in classes after lessons, selected textbooks, set inadequate grades or even beaten.

The activities of the Soviet pioneers and pupils filled up with public activities, involving them in a variety of doings: participation in Saturday, Sunday celebration of public holidays and in social work.

In schools of the region, anti-religious propaganda was actively implemented, which included several components: the formation of a materialist outlook in the lessons of the natural cycle, lectures, atheistic wounds, the organization of museums of young atheists.

Key words: Rivne region, education, general secondary school, compulsory education, pedagogical intellectuals, polytechnic studies, Russfication.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	20
1.1. Історіографія проблеми	20
1.2. Характеристика використаних джерел.....	35
1.3. Методологія дослідження.....	43
Висновки до розділу 1	48
РОЗДІЛ 2 ТРАНСФОРМАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	50
2.1. Відновлення й розвиток радянської системи шкільної освіти	50
2.2. Реформа шкільної освіти 1959 р.	70
Висновки до розділу 2	90
РОЗДІЛ 3 МАТЕРІАЛЬНА БАЗА Й КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	92
3.1. Матеріально-технічне становище шкіл	92
3.2. Кадрове забезпечення	115
Висновки до розділу 3	137
РОЗДІЛ 4 ЗМІСТ І ФОРМИ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОЇ ТА	
ВИХОВНОЇ РОБОТИ.....	140
4.1. Навчально-методична організація навчання	140
4.2. Виховна робота в системі шкільної освіти	160
Висновки до розділу 4	178
ВИСНОВКИ	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187
ДОДАТКИ.....	225

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВНЗ – вищий навчальний заклад

ГПО – комплекс «Готовий до праці й оборони»

КДБ – Комітет державної безпеки

Наркомат – Народний Комісаріат

Нарком – народний комісар

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

Райвиконком – Виконавчий комітет районної Ради депутатів трудящих

Раднаргосп – Рада народного господарства

Облвиконком – Виконавчий комітет обласної Ради депутатів трудящих

ОУН – Організація українських націоналістів

УПА – Українська повстанська армія

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ВСТУП

Актуальність теми. Освітня система є однією із найбільш чутливих суспільних сфер, яка з одного боку є відображенням загального рівня розвитку суспільства, а з іншого, – найбільш дієвим інструментом впливу на нього. По-особливому ця залежність проявилася в індустріальну та постіндустріальну епоху, коли швидкі темпи модернізації суспільства вимагали динамічної зміни рівня освіченості значної частини його членів. У ХХ столітті загальнообов'язкова освіта стає невід'ємним набутком цивілізованого світу і ознакою його розвитку.

Перетворення системи освіти у наскрізний суспільний механізм у деяких політичних системах дозволило використовувати її як інструмент політичного та ідеологічного впливу. Одним із яскравих прикладів цього стала радянська освітня модель, яка активно впроваджувалася у 1920–1930-х рр. в УСРР, а з 1939 р. і на приєднаних до СРСР західноукраїнських землях, зокрема і на Рівненщині.

На перший погляд створення радянської системи українського шкільництва та запровадження загальнообов'язкової освіти стало значним прогресом, проте з іншого, – надійним інструментом ідеологічного впливу, тотального контролю, денаціоналізації та русифікації. Поза сумнівом розвести межу позитивного та негативного впливу цих змін досить важко. Проте, перед собою ми такого завдання не ставили, оскільки в площині нашого наукового інтересу: перебіг, зміст, форми, методи, засоби, динаміка становлення радянської моделі освіти, її ефективність та ідейно-виховна складова на прикладі Рівненської області (до 1991 р. – Ровенської). Для нас також було важливим простежити залежність розвитку тогочасного шкільництва від політичних, економічних та соціальних процесів.

Актуальність теми даного дослідження зумовлена ще й чинниками науково-практичного характеру. З-поміж них – брак робіт з історії шкільництва перших повоєнних десятиліть, де б означене питання

розглядалось у регіональному вимірі. Проблематика існуючих напрацювань переважно торкалась становлення шкільної освіти досліджуваного періоду в загальноукраїнському масштабі, і лише окремі аспекти стосувалися шкільного життя на Рівненщині. Отже, системне опрацювання теми з висвітленням цілісної картини функціонування шкільної системи в області сприятиме кращому розумінню суті процесів, що здійснювала радянська влада в освітній галузі та заповнить існуючу до нині лакуну в українській історичній науці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація «Шкільна освіта у Рівенській області в 1944–1964 рр.» виконана в рамках наукової теми «Україна за нової та новітньої доби: суспільство, політика, культура», що її розробляє кафедра нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертації – здійснити системний аналіз функціонування шкільної освітньої системи в Рівенській області протягом 1944–1964 рр.

Відповідно до мети поставлені такі дослідницькі завдання:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати її джерельну базу, визначити методологічні засади дослідження;
- проаналізувати процес відновлення та особливості функціонування радянської системи шкільництва в повоєнні роки на Рівненщині;
- висвітлити кількісні та якісні структурні трансформації загальноосвітньої шкільної мережі області протягом 1944–1964 рр.;
- з'ясувати особливості відновлення й розбудови матеріально-технічної бази навчальних закладів Рівненщини;
- окреслити механізм забезпечення загальноосвітніх шкіл учителями, проаналізувати динаміку їх кількісно-якісного складу упродовж повоєнного двадцятиліття;
- відстежити специфіку навчально-методичної організації навчання,

визначити засади, функції та результати виховної роботи в системі шкільної освіти;

- дослідити хід і наслідки змін у шкільництві області в ході впровадження освітньої реформи 1959 р. і узагальнити наслідки функціонування радянської системи шкільництва на Рівненщині упродовж 1944–1964 рр.

Об'єктом дослідження є радянська система шкільної освіти УРСР: її форми, методи та специфіка функціонування на тлі суспільно-політичного життя УРСР.

Предмет дослідження – шкільна освіта Ровенської області в 1944–1964 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1944–1964 рр. Нижня межа визначається часом, коли в Ровенській області відновилась радянська влада, а разом із цим – і стандартна радянська система шкільництва. Вибір верхньої межі зумовлений завершенням ліберального періоду хрущовської «відлиги» й згортанням освітньої реформи. Проте в окремих випадках для розуміння підвалин формування радянської освітньої моделі, що була апробована в попередні роки, автор свідомо виходила за межі хронологічного дослідження.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Рівненської області в її сучасних адміністративних кордонах.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що:

уперше:

- здійснено комплексний аналіз становлення та особливостей функціонування радянської системи шкільної освіти на Рівненщині;
- відстежено динаміку кількісних та якісних змін у системі шкільної освіти області досліджуваного періоду на рівні чисельності шкіл різних типів, їх матеріально-технічної бази, рівня підготовки вчителів, чисельності учнів та їх успішності, охопленості навчанням дітей

шкільного віку;

- досліджено специфіку й особливості впровадження уніфікованої системи шкільництва на рівні районів області;
- простежено вплив на трансформацію шкільної освіти Ровенської області реформи 1959 р.;
- проведено цілісний аналіз історіографії теми й уведено до наукового обігу значну кількість нових архівних джерел.

Поглиблено відомості про:

- механізми реалізації на Рівненщині закону «Про загальне обов’язкове навчання»(1930 р., 1949 р.);
- результати успішності учнів, піонерські та комсомольські організації загальноосвітніх шкіл регіону.

Подальшого розвитку в дисертації набули положення про:

- труднощі відбудови навчальних закладів у повоєнні роки, запровадження в практику повсякдення жителів області методу «народної будови»;
- запровадження в школах області під гаслом інтернаціоналізму русифікації;
- спрямування освітньої політики радянської влади на виховання школярів у дусі марксистсько-ленінської ідеології.

Особистий внесок здобувача. Під час проведення дослідження дисертанткою підготовлено в співавторстві одну статтю: Шваб А., Мащенко Н. «Шкільництво на Рівненщині в добу «відлиги». Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2016. Вип. 2. Ч. 3. С. 44–49 (особистий внесок здобувача – 60 %).

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення дисертації можуть стати в нагоді дослідникам під час підготовки узагальнювальних праць з історії України, підручників, хрестоматій з історії

освіти, педагогіки та культури, краєзнавчих розвідок. Результати та висновки дослідження можуть використовувати вчителі на уроках під час вивчення тем, присвячених післявоєнній відбудові та періоду десталінізації на Рівненщині.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднювались на засіданні кафедри нової і новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Окрім того, матеріали дослідження були оприлюднені на міжнародних і всеукраїнських конференціях: VI Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (Рівне, 14–15 травня 2013 р.), VII Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (Рівне, 15 травня 2014 р.), IX Міжнародній науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 12–13 травня 2015 р.), VIII Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (Рівне, 14 травня 2015 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми та перспективи розвитку освіти, науки і техніки в Україні та світі» (Київ – Переяслав-Хмельницький, 20–21 травня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладені у 12 публікаціях, із них сім статей у наукових фахових виданнях (зокрема дві – надруковані у збірниках, що індексовані міжнародною наукометричною базою даних РІНЦ).

Структура та обсяг дисертації обумовлені логікою наукового дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (408 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертації 264 с., із них основного тексту 171 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Питання розбудови шкільництва на західноукраїнських землях у перші повоєнні десятиліття постійно привертало увагу як українських істориків, так і науковців української діаспори. Нині з'явилося чимало праць, присвячених питанням упровадження в регіоні так званої «культурної революції», зокрема і проблемі шкільництва. Утім, тема розвитку радянської шкільної освіти на Рівненщині не отримала належного висвітлення в науковій літературі. Значна кількість напрацювань, дотичних до предмета нашої роботи, здебільшого стосується дослідження історії шкільництва у всеукраїнському масштабі чи в контексті розвитку західноукраїнського регіону. Історіографію теми дослідження умовно можемо розділити на три групи. До першої відносимо доробки українських радянських істориків, де окреслена проблема поступу шкільної освіти у 1944–1964 рр. До другої групи належать праці сучасних українських науковців. Третю групу складають дослідження істориків української діаспори, що присвятили свої роботи аналізу повоєнних освітніх процесів.

Зважаючи на велику кількість напрацювань українських науковців, де студіювалась тематика функціонування радянської школи в УРСР і Рівненщини зокрема, їх аналіз здійснимо за хронологічно-тематичним принципом, із поділом на два етапи: друга половина 1940-х–1991-х рр. та сучасний етап – від проголошення незалежності України і до нині. Запропонована періодизація враховує зміст досліджень, їх джерельну базу, вплив політичних реалій на висвітлення проблематики питання.

Перший етап означений працями істориків радянської доби, що вимушені були подавали матеріал через призму політики правлячої партії. Їх

дослідження базувались на панівній у той час марксистсько-ленінській методології та були перевантажені ідеологічними штампами. У межах комуністичної концепції в доробках радянських учених зверталась увага переважно на позитивні зрушення в сфері шкільництва, однобоко трактувались статистичні дані.

Серед узагальнювальних праць із проблематики освітніх перетворень західноукраїнського регіону слід виділити восьмитомну «Історію Української РСР» [221]. У восьмому томі «Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–1970-ті рр.)» частину розділу присвячено культурному будівництву в регіоні у перші повоєнні роки. Зокрема, ідеться про швидке відновлення роботи загальноосвітніх шкіл і шкіл для робітничої та сільської молоді, подаються статистичні дані про зростання учнівського контингенту, дані про збільшення фінансових витрат на шкільні освітні установи. Зупинились автори на проблемних питаннях шкільництва, серед яких кадровий вакуум, відсутність належної матеріально-технічної бази, протистояння з ОУН, яке, як зазначали автори, заважало повноцінному відновленню навчальних закладів. Однозначно позитивно в книзі характеризується розвиток шкільної освіти в 1950-ті рр.: протягом цього часу відбудовано більшість шкільних приміщень, зросла кількість семирічних і середніх шкіл, особливо в сільській місцевості, реалізовано норму про загальнообов'язкове семирічне навчання дітей шкільного віку. Наголошувалось, що «в західних областях УРСР навчання рідною мовою стало яскравим втіленням принципу інтернаціоналізму. Практика шкільного будівництва ще раз розвінчала твердження іноземної пропаганди про занепад українських шкіл в регіоні» [221, с. 318], тим самим відкидався будь-який натяк на русифікаторську політику в навчальних закладах регіону. Схвальні відгуки від укладачів академічного видання отримав і закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР».

Ґрунтовним дослідженням розвитку шкільної освіти України стала колективна монографія «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967)» [285]. У праці автори дотримувались чіткого хронологічного підходу до викладу матеріалу, що охоплює п'ятдесят років. Тут подається інформація про запровадження обов'язкового семирічного, а згодом восьмирічного навчання, формування й розширення мережі загальноосвітніх шкіл, приділяється увага проблемі підготовки вчительських кадрів. Однак у перелічених працях не відтворена цілісна картина змін у шкільництві Західної України, бракує бібліографічних посилань. Монографії пройняті цитатами комуністичних вождів і беззаперечно обґрунтовують марксистсько-ленінські принципи педагогічної науки.

З-поміж праць радянського періоду, що торкаються нашого дослідження, слід виокремити монографію «Розвиток української культури за роки радянської влади» [314], де питанню шкільництва присвячено окремий розділ. У доробку проводиться аналіз розбудови матеріального забезпечення загальноосвітніх шкіл УРСР, підвищення добробуту учнів та вчителів. Як приклад значних успіхів радянської влади ставиться отримання доступу всіх дітей шкільного віку до навчання, ліквідація неписьменності й малописьменності серед дорослого населення. Проте в книзі не відображені проблеми ідеологізації навчального процесу в загальноосвітніх закладах. Автори монографії акцентують увагу виключно на досягненнях у сфері шкільної освіти.

Такими ж вадами хвибує колективна праця істориків Львівського університету «Торжество історичної справедливості. Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі» [360]. В останньому розділі монографії міститься багатий фактичний матеріал щодо становлення й розвитку радянської системи освіти, запровадження загальної обов'язкової початкової та семирічної освіти, підготовки й перепідготовки вчительських кадрів. Однак праця не містить

узагальнювальних даних, за якими можна було б простежити основні напрямки розвитку шкільництва в західноукраїнському регіоні.

Політично заангажованою виглядає колективна робота «Розквіт народної освіти в західних областях України» [316]. Видання з'явилося до сорокаріччя приєднання західноукраїнських земель до УРСР. На широкому історичному тлі автори показали не лише трансформації шкільної системи в регіоні протягом означеного періоду, а й окреслили розвиток професійно-технічної та вищої освіти, запровадження загальної освіти серед молоді. Проте аналіз стану освітньої сфери в монографії висвітлюється однобоко, спрощено і швидше нагадує агітку, якою послуговувались пропагандисти.

Не виходив за межі ідеологічних установок у монографіях «Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади» [34] і «Народна освіта в західних областях Української РСР» [35] історик М. Грищенко. Автор обмежив своє дослідження періодом 1939–1959 рр. У доробках висвітлюються кількісні зміни освітньої галузі в західних областях, акцентується увага на тому, що позитивні зрушення стали можливими лише завдяки радянській владі. Дослідник детально зупинився на протистоянні в регіоні з ОУН і УПА в освітній сфері, утім, у ході дослідження причин і наслідків боротьби він подав досить обмежену фактичну джерельну базу.

Серед радянських авторів монографій, статей, дисертацій що студіювали проблеми української шкільної освіти, варто назвати С. Бухала [20], С. Белоусова [14], Б. Бабія [7], М. Грищенка [32, 33], К. Колосову [234], Т. Шашло [392], Е. Березняка [9], К. Присяжнюка [305], О. Зубаня [216], А. Ігнатенка [217], В. Ракова [309], М. Моторнюка [282, 283], Л. Шевченко [394], А. Сушка [356], С. Сворака [333]. Усі вони розглядають успіхи радянської системи освіти через призму керівної ролі КПРС, діяльності місцевих органів радянської влади, функціонування комсомольських організацій, що було обов'язковим правилом для всіх дослідників суспільствознавчих дисциплін. Водночас не можна відкидати той факт, що

праці перелічених істориків містять багатий фактологічний матеріал.

У такому контексті на особливу увагу заслуговує ряд сюжетів, представлених у роботах І. Кошарного [239, 240]. Територіально дослідження історика охоплює західноукраїнський регіон. У своїх наукових розвідках учений проаналізував трансформацію шкільної освіти протягом 1939–1958 рр., подав значну кількість статистичних даних про навчальні заклади краю, зупинився на особливостях запровадження виробничого навчання.

Окремі аспекти розвитку шкільництва в УРСР, зокрема хід і наслідки освітньої реформи 1959 р., розглядали у своїх доробках радянські науковці А. Бондар [15], С. Гутянський [37], О. Завадська [210 – 212]. Саме О. Завадська однією з перших в УРСР розпочала дослідження змін в освітній сфері в ході запровадження шкільної реформи наприкінці 1950-х рр. У її розвідках подано детальний теоретичний аналіз та узагальнення тих зрушень, що сталися у роботі школи після прийняття закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти Української РСР». Роботи О. Завадської містять дані про зміни в шкільній мережі УРСР і динаміку учнівського контингенту. Авторка звернула увагу на проблеми в упровадженні освітніх змін, з-поміж яких розрив навчання з вихованням, недосконала структура середніх шкіл, слабкий зв'язок політехнічної освіти з професійною підготовкою учнів, труднощі з працевлаштуванням молоді, що закінчила навчальні заклади. Тому, як зазначала О. Завадська, зусилля органів народної освіти мали бути спрямовані на подолання цих недоліків [212].

Окрім загальних питань шкільної освіти, що досліджували радянські історики, до кола їх наукових інтересів уходили також проблеми забезпечення навчальних закладів учительськими кадрами, підготовка й перепідготовка педагогів, їх матеріальне забезпечення. Попри це важливе місце в дослідженнях займало з'ясування ролі вчителів у проведенні освітньої реформи. Цій тематиці присвятили свої доробки А. Лукашенко [258, 259] і

Б. Андрієвський [1]. А. Цепін [386] висвітлював у своїй праці особливості соціального забезпечення українських учителів, їх пільги та трудові права. І. Чернокозов [388] у своїй роботі детально зупинився на тому, якими професійним якостями мають володіти радянські педагоги.

Утім, перелічені вище розвідки розглядають становлення й розвиток системи шкільництва в загальноукраїнському чи західноукраїнському діапазоні. Тільки з другої половини 1950-х рр. з'явилися напрацювання, присвячені суспільно-політичним і культурним процесам, що відбувались безпосередньо на Рівненщині. Праця, витримана в дусі ідеологічних догм, мала назву «Ровенщина за роки радянської влади» [313]. Використовуючи традиційні підходи, автори не стільки переймалися ідеєю висвітлення реального стану шкільної освіти області, скільки підлаштовували факти для підтвердження провідної ролі комуністичної партії в освітніх процесах. У доробку містяться матеріали про запровадження радянської влади в області, розбудову мережі загальноосвітніх шкіл. Детально укладачі зупинилися на становищі освітньої сфери регіону, коли він перебував у складі Другої Речі Посполитої. Зокрема, тут подавались різноманітні документи й статистичні дані про малу кількість письменних жителів краю, відсутність шкіл з українською мовою викладання. У ході ж дослідження радянського етапу шкільництва області до уваги авторів потрапили виключно позитивні зміни в цій сфері.

У 1973 р. вийшло друком видання «Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область» [222]. Фундаментальна праця з'явилась завдяки спільним зусиллям колективу істориків, фахових архівістів, працівників краєзнавчих науково-дослідних установ. Питання шкільної освіти в книзі розглядалось як складова значно ширших проблем. Проте і тут укладачі обмежились розгорнутим аналізом стану шкільної освіти області за її перебування у Волинському воєводстві Польської держави і докладно описали лише етап становлення радянської освітньої системи в регіоні протягом 1939–1941 рр. У наступних

розділах окремі аспекти розвитку загальноосвітньої школи згадувались побіжно в ході дослідження історії населених пунктів Ровенської області.

У подібному руслі викладалось питання стану освітньої сфери в книзі «Школа на Ровенщині», що вийшла друком у 1982 р. [397].

У 1983 р. світ побачило ювілейне видання «Ровно 700 лет: 1283–1983. Сборник документов и материалов» [312], де знаходимо єдину згадку про стан шкільництва обласного центру в 1960 р.

Дещо змінилися підходи в оцінці подій минулого в період «перебудови». Зокрема, у виданні «Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західноукраїнських областей України (1939–1989)» [349] ішлося про певні недоліки в заходах влади в ході радянської, у тому числі й в організації шкільної освіти.

До другого етапу в історіографії досліджуваної проблеми відносимо студії українських науковців періоду незалежності (від 1991 р. – початок XXI ст.).

Нині в історичній науці спостерігається вільне зіставлення світоглядних позицій авторів. Змінилися методи й підходи у висвітленні історичних реалій, відбулась методологічна переорієнтація, зазнала критики ідеалізація позитивних змін в освітній галузі, яку декларували радянські дослідники.

Сучасні українські історики, не обтяжені класовим підходом до аналізу становлення і розвитку шкільної освіти, отримали змогу залучати до наукового обігу своєрідний архівний матеріал, що раніше був засекречений. Окрім того, значно розширилось коло проблемних питань, які тривалий час не могли бути відображені в історіографії.

Із початку 1990-х рр. з'явився ряд узагальнювальних наукових праць, які запроваджували нові концептуальні підходи й студіювали питання функціонування освітньої сфери. Серед них слід виокремити роботи В. Барана «Україна: новітня історія» [6] і спільну роботу В. Барана та В. Даниленка «Україна крізь віки» [5]. У 13 томі видання під назвою «Україна в умовах

системної кризи» (1946–1980-і рр.) науковці проаналізували труднощі, що постали перед освітньою системою в повоєнний період, динаміку зростання розбудови шкільної мережі в західноукраїнських областях, окреслили проблему недовіри до місцевого вчительства, підсумували статистичні дані про призначених до регіону педагогів зі східної України. У розділі «Відлига» в культурному житті» історики проаналізували закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти Української РСР» і детально зупинились на тих його положеннях, що сприяли русифікації українських навчальних закладів.

У своїй монографії Б. Ярош [404] намагався встановити суть і генезу радянської тоталітарної системи, її утвердження на західноукраїнських землях. Побіжно автор провів огляд становлення системи освіти й виховання в розділі «Духовна сфера під тоталітарним тиском».

До праць, що досліджували історію шкільництва через призму педагогічної спрямованості, належать індивідуальні й колективні монографії М. Гусака та Л. Мартеросяна «Історія педагогіки в Україні» [36], Л. Медвідь «Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні» [278], В. Кременя «Енциклопедія освіти» [206], Б. Ступарика «Національна школа: витоки, становлення» [352], О. Любара та М. Стельмаховича «Історія української школи і педагогіки» [260].

У праці Ю. Хабатюк [363] піднімається питання становлення освіти західноукраїнських земель у перше повоєнне десятиліття.

Дотичними до тематики нашого дослідження є роботи В. Юрчука [401], В. Даниленка і А.Г. Слісаренка [39], В. Майбороди [262, 264]. Автори розглядали історію шкільної освіти у всеукраїнському вимірі, зокрема період післявоєнної відбудови й хрущовської «відлиги».

Серед індивідуальних напрацювань одними з перших дослідників радянської шкільної освіти післявоєнних десятиліть стали В. Яремчук [403], В. Ковалюк [232] і С. Герегова [30].

У роботах О. Жабенка [208] і В. Томашенка [359] розкриті особливості й тенденції державної політики в освітній сфері в 1940-х–1960-х рр.

Аналізуючи поступ шкільництва в 1950–1960-ті рр., сучасні українські науковці акцентували увагу на ключовій події періоду – реформі 1959 р. Насамперед у сучасних студіях автори прагнули об'єктивно й неупереджено проаналізувати переваги та недоліки реформаторських змін, адже використовували нові історичні документи та різноманітні методологічні прийоми й принципи.

Спершу з'явилися роботи, у яких учені побіжно розглядали реформу шкільництва 1959 р. і більше зосереджувались на тих її положеннях, що спричиняли русифікацію в Україні. Серед таких праць – і дослідження С. Кульчицького «Спроби реформ» [249]. Автор нейтрально оцінює перехід до восьмирічного всеобучу, запровадження політехнічного навчання, створення шкіл-інтернатів і критично відгукується про норму закону, що давала можливість батькам відмовлятися від навчання дітей у загальноосвітніх школах українською мовою.

Згодом серед істориків і педагогів України зріс інтерес до реформаторських процесів доби «відлиги», оскільки сучасна система шкільництва України з початку 2000-х рр. теж розпочала поступ до модернізації. Це потребувало узагальнення історичного досвіду, проведення аналізу недоліків перебудови школи, визначення причин невдач освітньої реформи 1959 р.

Проблемі реформування системи шкільництва присвятили свої роботи Д. Ярмаченко [405], О. Лаврут [253], О. Яніцький [402]. Я. Федоренко [361, 362], Т. Булах [18] та І. Романюк [323 – 329] сконцентрувалися на особливостях освітніх нововведень 1959 р. в сільських школах УРСР.

Грунтовно досліджувала період упровадження реформи освіти Л. Березівська [10 – 13]. Її напрацювання мають велике значення для розуміння основних тенденцій просування перебудови радянської школи. У

своїх роботах авторка висвітлила процес запровадження виробничого політехнічного навчання в навчальних закладах, труднощі, спричинені переходом до восьмирічного й одинадцятирічного навчання. Наслідком наукових напрацювань стала монографія Л. Березівської «Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті» [13], де вона детально зупинилась на питаннях освітньої реформи 1959 р. На основі архівних і опублікованих документів науковець розкрила суспільно-політичні причини, напрямки та результати змін у шкільництві.

Важливе значення для розуміння освітніх процесів, що відбувались у післявоєнний період, має студіювання питання кадрового забезпечення шкіл, кількісно-якісних показників учительства, соціального статусу й матеріального стану педагогів. Багато досліджень українських істориків присвячено висвітленню професійного й матеріального становища вчительської інтелігенції. Серед них доробки Н. Красножон [244], Л. Романець [317 – 319], О. Логвиненка [256], І. Романюка [322], О. Булгакової [19]. Т. Марусик у роботі зосередилась на висвітленні реалій життя й діяльності західноукраїнської гуманітарної інтелігенції в 1940–1950-ті рр. [266].

Дослідженню повсякденного життя вчителів присвятила свої напрацювання М. Кагальна [226 – 229]. У розвідках історик звертала увагу на питання забезпечення педагогами навчальних закладів, розв'язання проблеми житлового забезпечення освітянських кадрів у середині 1950-х–1960-х рр. Окрім того, М. Кагальна окреслила наслідки радянської політичної та ідеологічної системи у повсякденному житті вчительства.

Аналізуючи сучасну історіографію шкільництва повоєнних років, знаходимо напрацювання, пов'язані з дослідженням тематики кадрової підготовки та перепідготовки вчителів. Це роботи В. Майбороди «Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985)» [261] і «Становлення і розвиток національної вищої педагогічної освіти в Україні

(1917–1992 рр.)» [263] та О. Сергійчука «Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.» [346].

У науковій студії Н. Шліхти [399] схарактеризовано основні форми й методи атеїстичної пропаганди в УРСР, зокрема, серед педагогічної інтелігенції.

На відміну від досліджуваної нами проблеми функціонування шкільництва на Рівненщині, що не мала належного висвітлення в історіографії, питанню підготовки майбутніх педагогів в області в післявоєнні десятиліття історики приділили більше уваги. У колективній монографії «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Рівненська область» [23] відтворено процес післявоєнного становлення й розбудови Рівненського педагогічного інституту.

У дослідженні «Вища педагогічна освіта на Рівненщині: віхи історії (1944–60-і рр.)» [306] О. Прищепи прослідкувала історію Рівненського педагогічного інституту з часу відновлення його роботи в області й до середини 1960-х рр. Як слушно зауважила автор, початок роботи Рівненського вчительського інституту в післявоєнний період розглядався як одна з ланок ефективного функціонування всієї системи педагогічної освіти радянської України.

Підготовку кадрів у педагогічних училищах Рівненщини в 1939–1950-ті рр. розглядала у своїй роботі В. Добровичська [202].

В останні десятиліття активізувались наукові студії, присвячені різноманітним аспектам шкільництва в 1944–1964 рр. Зростання інтересу до цієї проблематики зумовило появу докторських і кандидатських дисертацій, що торкалися питання становлення й розвитку шкільної системи освіти в повоєнні роки. Серед них у загальноукраїнському контексті до питань розбудови шкільної освіти звертались історики й педагоги А. Середа [342], Р. Дудка [203], С. Дем'янчук [40], Н. Брехунець [17]. Н. Красножон у дисертації «Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного

життя (1943–1953 рр.)» [245] здійснила ґрунтовний аналіз матеріальних збитків, яких зазнали навчальні заклади УРСР внаслідок Другої світової війни, означила проблеми в ході відбудови їх навчально-матеріальної бази. Дослідниця висвітлила питання забезпечення загальноосвітніх шкіл учительськими кадрами та схарактеризувала форми й методи освітньо-виховного процесу в навчальних закладах. У своїй роботі історик зупинилась на трансформаціях, що відбувались у шкільництві західноукраїнських земель у ході радянізації. Слушним є висновок автора про те, що шкільна освіта повоєнних років знаходилась у прямій залежності від суспільно-політичних явищ і процесів, які в цілому визначали зміст і функціонування загальноосвітньої школи.

У дисертації «Мовна політика в Україні (кін. 50-х–поч. 90-х рр. ХХ ст.)» [394] Ж. Шевчук не лише окреслив загальні тенденції процесу русифікації в Україні, а й продемонстрував системний характер зросійщення через шкільні навчальні заклади.

Вагомим є доробок науковців, предметом дослідження яких стали окремі сюжети професійної діяльності, громадсько-політичної роботи, соціально-побутового становища педагогів. У дисертації О. Чорної [390] студіюються проблеми інформаційно-бібліографічного забезпечення вчительства загальноосвітніх шкіл. Дослідження Л. Романець [321] розкриває соціальний статус педагогів післявоєнного періоду. Хронологічно продовжила попереднє дослідження М. Кагальна [230], яка сконцентрувалась на аналізі повсякденного життя педагогів у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. Питання реформування професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів у педагогічних закладах Рівненщини розглядає у своїй роботі Т. Сорочинська [345].

Не зникає інтерес до вчительської тематики періоду повоєнних десятиліть і нині. До останніх студій належать роботи й дисертація О. Марчук, що представила дослідження «Учителі України в освітніх реформаційних

процесах в період хрущовської «відлиги» (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.)» [267 – 271]. Авторка на всеукраїнському й регіональному рівні простежила динаміку кількісних і якісних показників учительства в УРСР, проаналізувала зміни в умовах праці педагогів, пов'язані з освітньою реформою 1959 р., охарактеризувала методи ідеологічного тиску на вчительство з боку радянських органів влади.

У контексті вивчення історії шкільництва особливий інтерес становлять дослідження О. Гаврилюка [28], С. Герегової [29] і С. Сворака [334 – 341]. Спільним для реферованих робіт є те, що вони висвітлюють повоєнні трансформації освітньої галузі західноукраїнського регіону й дотичні до предмета нашого дослідження. О. Гаврилюк у дисертації показав наслідки другої хвилі радянзації в економічній і духовній сфері західноукраїнського села. Використовуючи об'ємну джерельну базу, науковець проаналізував ці процеси у Волинській, Рівненській і Львівській областях й обмежив хронологічні межі своєї розвідки другою половиною 1940-х – першою половиною 1950-х рр. [28].

Робота С. Герегової «Освіта в західноукраїнському регіоні» [29] теж охоплює період першого повоєнного десятиліття. До кола наукових інтересів дослідниці ввійшло не лише шкільництво, його післявоєнне становлення й розвиток у західноукраїнських областях, а й специфіка розбудови професійної та вищої освіти в регіоні.

На особливу увагу заслуговує докторська дисертація С. Сворака «Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х рр. ХХ століття» [340]. Доробок науковця повністю відповідає хронологічним межам нашого дослідження. На тлі драматичних післявоєнних подій у західноукраїнських областях учений проаналізував становлення радянської шкільної системи в регіоні, охарактеризував трансформацію загальноосвітніх закладів протягом повоєнних десятиліть, окреслив зміни кількісно-якісних

показників учительства, простежив освітню, виховну й соціально-політичну спрямованість шкільної освіти. В останньому розділі роботи «Школа, педагогіка та політика: уроки історичного досвіду» С. Сворака детально зупинився на основоположних принципах побудови радянської школи – ідеологічному забезпеченні освіти, запровадженні нових педагогічних концепцій та ідей. Особливе місце в розділі відводиться політичному протистоянню 1940–1950-х рр. у західноукраїнських областях, що чинило прямий вплив на шкільні освітні заклади. Повністю погоджуємось із резюме історика про те, що «до кінця 1950-х рр. система освіти в західноукраїнському регіоні набула визначальних рис загальносоюзної. Однак протягом усього періоду соціалістичного будівництва в регіоні, попри значне кількісне зростання шкіл, їх матеріально-технічна база, з огляду на залишковий принцип фінансування, постійно відставала від вимог часу. За два повоєнні десятиліття у народну освіту західноукраїнських областей влилося підготовлене у радянських вузах і технікумах нове покоління педагогів, яке, попри масовану ідейно-виховну роботу партійних і комсомольських організацій навчальних закладів, так і не стало надійною опорою партійно-радянських органів у загальноосвітніх школах» [340, с. 335, 339].

Малодослідженою сучасними науковцями залишається тема розвитку шкільництва у 1944–1964 рр. безпосередньо на Рівненщині. Наявні розвідки, що містять матеріали про становище шкільної сфери, географічно обмежуються обласним центром чи окремими населеними пунктами області. Зокрема, ювілейні видання «Рівне 720: від давнини до сучасності» [311] і «Рівне 1283–2003 рр.» [297] містять короткі відомості про загальноосвітні навчальні заклади міста в післявоєнне двадцятиліття.

Дещо ширше досліджуване питання відображене в розвідках місцевих дослідників-аматорів. Переважна більшість видань присвячена вивченню історії сіл, невід’ємною складовою якої є й історія місцевої школи. До таких доробків належить книга Г. Яцути «Залужжя моє калинове» [406], де автор,

житель Дубровицького району Рівненської області, розповідає про скрутні післявоєнні часи й дає детальну характеристику відродження шкільництва в селі. Зокрема, зупинився на проблемах матеріального стану місцевої школи, педагогічній та громадській діяльності вчителів, подав відомості про гурткову, масово-спортивну, атеїстичну роботу в навчальному закладі Залужжя. Подібні оповіді зустрічаємо в книгах М. Солдатюк і Л. Пшеничної «Мирогоща: історико-краєзнавче есе» [343], А. Карпюка «Злазне і його околиці» [224], Н. Миколайчука «Острожець на сторінках історії» [280], А. Мельничука і В. Мельничука «Посягва: історія одного села» [279], А. Карпюка і Н. Захожої «Ставок на сторінках історії» [225], В. Чуйка, О. Тищенко, В. Остапчука «Серце вчителя» [391]. У доробку Ф. Єфімчука, що побачив світ у 2013 р., відображена історія загальноосвітніх шкіл с. Дермань [207]. Багатий фактичний матеріал представлений в історико-краєзнавчих нарисах «Перша школа в Здолбунові» [290] і «Незабутні уроки: історико-краєзнавчий нарис про школу в с. Липки Гоцанського району» [396].

Досліджували історію повоєнного шкільництва в Україні й науковці української діаспори. Предметом їх зацікавлення виступали як безпосередньо освітні процеси в Україні, так і питання, де фрагментарно розглядалися проблеми шкільництва. Інтерпретації цих подій зарубіжними істориками базувались на доволі обмеженій джерельній базі, проте були позбавлені будь-яких ідеологічних нашарувань.

Результатом наукових напрацювань стали, насамперед, узагальнювальні праці О. Субтельного «Україна: історія» [354] й І. Лисяк-Рудницького «Нариси з історії нової України» [254]. У своїх доробках, що з'явилися на початку 1990-х рр., історики використовували методи та підходи в трактуванні історичних явищ і подій, що були новими для тодішнього українського читача.

Майже всі історики української діаспори так чи інакше порушували питання русифікації України. Проблематику цього процесу студіював

зарубіжний історик Р. Смаль-Стоцький [347].

Важливим для розуміння витоків і наслідків русифікаторської політики радянської влади на західноукраїнських землях є доробок І. Коляски «Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації» [235]. У монографії автор здійснив критичний аналіз стану шкільництва в добу «відлиги», звернув увагу на процеси зросійщення навчальних закладів України. У роботі вчений репрезентує дані про кількість шкіл та учнів, що навчались російською мовою, показує зростаючу динаміку числа вчителів російської мови й літератури в республіці та збільшення російськомовних видань в Україні.

У 1984 р. у світ вийшов науково-популярний збірник «Російщення України» [330], де публікувались факти тотальної русифікації всіх сфер життя в Україні, зокрема, і в шкільництві.

Отже, на сучасному етапі в Україні бракує праць, у яких окреслено трансформацію шкільної сфери на регіональному рівні. Представлений аналіз історіографічних джерел вітчизняних учених і науковців української діаспори свідчить про відсутність комплексного дослідження становлення й розвитку шкільної освіти в перші повоєнні десятиліття на Рівненщині. Переважна більшість напрацювань стосуються, здебільшого, загальноукраїнського контексту чи зосереджуються на західноукраїнському регіоні.

1.2. Характеристика використаних джерел

Для студіювання питання шкільництва в Рівненській області в післявоєнний період важливе значення має аналіз джерельної бази. У процесі дослідження було розглянуто широке коло різноманітних за змістом і характером, опублікованих раніше і вперше введених в обіг документів та матеріалів. З-поміж них – документи архівосховищ України, збірники документів і матеріалів, статистичні видання, матеріали періодичної преси,

мемуарна література.

У ході підготовки роботи були використані архівні джерела Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Електронного архіву українського визвольного руху, Державного архіву Рівненської області. Архівні фонди вказаних установ містять численні документи, які дозволяють простежити динаміку освітніх змін як у загальноукраїнському, так і локальному вимірах.

З огляду на територіальні межі дослідження, основний масив архівних матеріалів зосереджений у Державному архіві Рівненської області. Зокрема, це фонди «Ровенський обласний відділ народної освіти. Шкільний сектор», «Ровенський обласний статистичний відділ», «Ровенський обласний виконавчий комітет», «Ровенський міський відділ народної освіти». Фактичний матеріал, представлений фондами, став базовим для розуміння процесів і явищ, що відбувались у шкільництві області протягом 1944–1964 рр.

Найбільше документів містить фонд 2 «Ровенський обласний відділ народної освіти. Шкільний сектор». Окрім загальних відомостей, як-то кількість шкіл, учнівський контингент, мова навчання у школах, тут зберігаються річні звіти районних відділів народної освіти [46; 53; 63; 74; 102; 117; 136; 147; 151]. Значний обсяг інформації містить листування Ровенського обласного відділу народної освіти з Міністерством освіти УРСР, плани мережі початкових, семирічних і середніх шкіл, довідки про стан народної освіти в області, звіти про результати роботи шкіл, доповідні й листування Ровенського обласного відділу народної освіти з Ровенським обкомом КПУ [70 – 72; 98; 99; 104]. Також у фонді знаходяться відомості про роботу з учителями, серед яких матеріали про підбір і розстановку освітянських кадрів, інформація про ідейно-виховну роботу серед педагогів, тарифікація заробітної плати, відомості про освіту, стаж роботи,

партійність учителів, дані про підвищення їх кваліфікації [62; 80; 83; 85; 118; 139].

Серед матеріалів фонду 2 нами також використані дані про кількість дітей шкільного віку, що не відвідували загальноосвітні навчальні заклади, інформація про стан виконання закону про загальнообов'язкове навчання, відомості про віковий склад учнів [65; 82].

Фонд «Ровенський обласний відділ народної освіти. Шкільний сектор» містить об'ємний матеріал про здійснення в області освітньої реформи 1959 р. Зокрема, це накази про реорганізацію шкільної мережі та запровадження політехнічного навчання в освітніх закладах, про шкільне будівництво і заходи щодо зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл, дані про роботу учнівських бригад, створення навчальних цехів, дільниць, полігонів для виробничого навчання учнів, дані про організацію шкіл-інтернатів, груп подовженого дня, звіти Ровенського обласного відділу народної освіти про хід впровадження закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти Української РСР» [111; 112; 114; 131; 137].

У фонді 2 представлені документи про гурткову роботу та суспільно корисну працю учнів у школах, відомості про організацію в навчальних закладах піонерських і комсомольських організацій, інформацію про фізичну підготовку школярів [115; 118]. На основі документів фонду нами встановлено динаміку змін у мережі й учнівському контингенті шкіл робітничої та сільської молоді в Ровенській області, проаналізовано річні звіти місцевих педагогічних училищ [49; 68; 73; 79; 100].

Фонд «Ровенський обласний відділ народної освіти. Шкільний сектор» містить також розсекречені документи, зокрема, дані про кількість неписьмених жителів Ровенської області [61].

Значний масив матеріалів зосереджено у фонді 454 «Статистичне управління Ровенської області. Сектор населення, охорони здоров'я і культури». Фонд Статистичного управління містить чітко структуровані

статистичні відомості про шкільництво області, що дали змогу провести кількісний і якісний аналіз освітньої сфери. У ході дослідження з документів фонду нами були використані вибіркові та порайонні дані про початкові, семирічні й середні школи, зведені статистичні звіти навчальних закладів про педагогічний персонал, дані про вищі й середні спеціальні навчальні заклади області [171; 172; 186; 191 – 193]. Окрім того, Обласне статистичне управління володіло інформацією про чисельні показники шкіл робітничої та сільської молоді, кількість у регіоні дітей 7 – 15 р. і охоплення їх школою, рух учнівського контингенту протягом навчального року [173; 185; 187; 194] Окрему групу документів фонду становлять матеріали про післявоєнне відновлення шкільних приміщень, звіти про будівництво нових шкіл у містах і сільській місцевості. У процесі дослідження стали в нагоді зведені звіти перепису шкільних будинків і матеріальної бази загальноосвітніх шкіл [178; 198].

Важливими для нашого дослідження стали документи фонду 204 «Ровенський обласний виконавчий комітет», де відображена взаємодія обласних органів влади з Ровенським обласним відділом народної освіти. Їх основу становлять розпорядження Ровенського облвиконкому з приводу розподілу бюджетних асигнувань на відбудову матеріальної бази навчальних закладів області. Обласні органи влади постійно контролювали роботу шкіл, про що свідчать постанови «Про облік дітей шкільного віку і підлітків, встановлення мережі шкіл і контроль за виконанням закону про загальнообов'язкове навчання», «Про стан навчально-виховної роботи в школах Ровенської області» [163 – 166].

У фонді 329 «Ровенський міський відділ народної освіти» зосереджені матеріали, що відображають діяльність Ровенського міського відділу народної освіти. У нашому дослідженні ми використали матеріали, що дають змогу зрозуміти специфіку розподілу шкіл обласного центру за мовою навчання, а також проаналізувати хід працевлаштування міських випускників [167 – 169].

В ході дослідження стали в нагоді документи, розміщені у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Тут сконцентровані матеріали, що доповнюють джерельну базу нашого дослідження. Це, насамперед, протоколи засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У, які зберігаються у фонді 1 «Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України» [375]. Саме вони стали основоположними для розуміння суті політики радянської держави на західноукраїнських землях, що спрямовувалась на прискорену соціалістичну перебудову регіону. Документи фонду 1 дають змогу простежити трансформацію освітньої системи, характеризують динаміку розвитку шкільництва в масштабі західноукраїнських земель. Тут зосереджені звіти народного комісаріату освіти УРСР про розбудову шкільної мережі в західних областях України в перші повоєнні роки, забезпечення учнів підручниками [379 – 381]. Серед матеріалів фонду знаходимо листування з обкомами КП(б)У західноукраїнських областей із питань готовності загальноосвітніх шкіл до початку навчального року, інформацію про виконання закону про всеобуч [382].

У другій половині 1950-х рр. увага органів влади була прикута до ходу здійснення перебудови загальноосвітніх шкіл у зв'язку з освітньою реформою. Джерельну базу дослідження доповнили інформації й звіти обкомів КПУ про виконання постанов ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР в областях «Про перебудову системи народної освіти в зв'язку з доповідною запискою М. Хрущова», «Про покращення виробничого навчання учнів середніх загальноосвітніх шкіл УРСР», «Про стан і заходи подальшого покращення навчально-виховної роботи в школах-інтернатах УРСР» [383].

У процесі наукової роботи нами були проаналізовані документи відділу шкіл ЦК КПУ: стенограми засідань відділу, на яких обговорювалось питання кадрового дефіциту в школах західноукраїнських областей у повоєнний період, перехід навчальних закладів на однозмінне навчання, робота місцевих

педагогічних ВНЗ [376].

Важливі архівні документи зібрані у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України.

У фонді 166 ми використали матеріали, що висвітлюють діяльність Міністерства освіти УРСР (до 1946 р. – Народний Комісаріат освіти УРСР). Саме Міністерству освіти УРСР були підзвітні всі загальноосвітні школи України, педагогічні училища та вищі педагогічні навчальні заклади. Це обумовило наявність у фонді різноманітних документів, які висвітлюють функціонування освітньої системи як у цілому в республіці, так і в західних областях. У процесі дослідження важливими виявились річні плани роботи та звіти обласних відділів народної освіти, постанови Ради міністрів УРСР з питань шкільництва, навчальні плани та програми загальноосвітніх шкіл. Серед широкого кола документації нами опрацьовані п'ятирічний план розвитку мережі установ народної освіти УРСР на 1946–1950 рр., відомості про виконання народногосподарського плану за 1950 р., зведені звіти про початкові, восьмирічні, середні школи Ровенської області. Також в архіві міститься інформація про учнівський контингент, шкільні гуртожитки, групи подовженого дня, кількість другорічників, рух учнів протягом навчального року, наслідки навчальної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах Ровенської області в означений період [365 – 373].

Дослідженню національного руху на Рівненщині в післявоєнні роки та його впливу на шкільництво суттєво посприяв Електронний архів українського визвольного руху. Це спільний проект Центру дослідження визвольного руху, Львівського національного університету імені І. Франка та Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». Тут сконцентрований масив документів, що висвітлюють діяльність ОУН і УПА. Важливим джерелом для дослідження стали матеріали фонду 9 Електронного архіву, зокрема «Збірка документів Миколи Лебедя» [204] – одного з провідників ОУН. Унікальна колекція містить листівки та

звернення, накази, інструкції, листування, вирізки з преси, періодичні видання ОУН в хронологічних межах, що стосуються нашого дослідження. Із представлених матеріалів збірки в нашій роботі був використаний документ «Суспільно-політичний огляд з Островецького району Рівненської області. 1949 р.», який, окрім прискіпливого аналізу стану суспільного, політичного, соціального життя жителів району, містить детальну інформацію про ситуацію в загальноосвітніх навчальних закладах, ставлення місцевих мешканців і учнів до створення в школах піонерських і комсомольських організацій. Окрім збірника документів М. Лебеда, наше дослідження доповнив документ ОУН «Слово до учителів, братів з східних областей України».

Для повноти розкриття досліджуваної проблеми важливе значення мають матеріали, до яких належать збірники документів і різноманітні статистичні видання. Серед документальних збірників, використаних у ході дослідження, слід виокремити «Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.» [246], «Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. 1917–1973 гг.» [287], «Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979 рр.» [348]. Окремі аспекти шкільництва в Рівненській області дозволили прослідкувати документи, що містяться у виданні «Радянська Рівенщина 1939–1959: Документи й матеріали» [308], зокрема, відомості про кількісне зростання шкільних приміщень, накази Рівненського обласного відділу народної освіти про реорганізацію шкільної системи. Утім, реферовані видання, приурочені до певних історичних ювілейних дат, відображають процес становлення радянської влади в західноукраїнському регіоні спрощено, адже цілий ряд фактів і подій не був висвітлений у збірниках.

Серед статистичних матеріалів значну цінність має збірник «Народна освіта, наука і культура в Українській РСР» [286]. У ньому представлений

багатий фактичний матеріал, де прослідкуються різноманітні аспекти шкільництва на Рівненщині протягом 1944–1970 рр: кількісні зміни загальноосвітніх шкіл області, учнівського контингенту, учительських кадрів. Окрім того, збірник містить дані про кількість учнів, що закінчили восьмирічні, середні навчальні заклади, розподіл педагогів за рівнем освіти, стажем педагогічної роботи, динаміку зростання вечірніх шкіл для робітничої та сільської молоді.

Важливим документальним джерелом став збірник «Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали» [248]. Виданий за доби незалежності України, він містить чималий документальний пласт із досліджуваної тематики. Матеріали видання відображають складнощі впровадження на західноукраїнських землях радянської системи освіти, висвітлюють відомості про боротьбу ОУН і УПА проти заходів радянської влади в освітній сфері, насадження російської мови в регіоні.

Законодавчо-правове регулювання шкільної освіти містять збірники наказів та інструкцій Міністерства освіти СРСР й УРСР. У роботі використані документи видання, такі як «Положення про виробниче навчання учнів середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням Української РСР» [298], «Положення про шкільні і міжшкільні навчально-виробничі майстерні для виробничого навчання учнів середніх шкіл УРСР» [299], «Положення про школи-інтернати Міністерства освіти УРСР» [302] тощо.

Важливими виданнями, що дають змогу простежити окремі питання діяльності на Рівненщині ОУН і УПА, стали «Літопис УПА. Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ – КДБ. 1943–1959» [255] і «Реабілітовані історією. Рівненська область» [310]. До реферованих робіт увійшли раніше засекречені документи, пов'язані з націоналістичним підпіллям, що діяло в західноукраїнському регіоні в повоєнні роки, зокрема,

на Рівненщині.

У ході дослідження корисними стали тогочасні періодичні видання, серед яких газети «Радянська школа» [214; 292], «Радянська освіта» [357] й місцевий часопис «Червоний прапор» [241, 295].

У процесі підготовки дисертації використовувалась мемуаристика. У цьому контексті пізнавальними стали спогади знаного історика С. Макарчука [265], який народився і виріс у с. Дуліби (нині – Гощанський район Рівненської області). На тлі глобальних політичних трансформацій початку 1940-х рр. автор згадує роки свого дитинства та юності, уплітаючи в канву розповіді епізоди про роки навчання в початковій сільській школі, що було припинене війною, вступ до семирічної школи, згодом – до Поліграфічного технікуму у Львові та повернення до Гощі для продовження навчання в середній школі.

Отже, основну групу джерел, опрацьованих у ході дослідження, склали архівні документи, значна частина яких уперше введена до наукового обігу. Окрім того, у роботі використані опубліковані документи й матеріали, статистичні збірники, періодичні видання, краєзнавчі розвідки, мемуарна література, що дають змогу об'єктивно розкрити головні аспекти досліджуваної проблеми.

1.3. Методологія дослідження

Розкрити сутність і внутрішню природу досліджуваних явищ допомагають методи наукового пізнання. У роботі ми використали різноманітні методологічні підходи, зокрема загальнонаукові, спеціальні й міждисциплінарні методи.

Підґрунтям теоретико-методологічної бази стали методи історизму та об'єктивності, що обумовлено сучасними підходами до наукового дослідження. Застосування принципу історизму в роботі вимагало розгляду

історичних фактів, подій і явищ відповідно до конкретно-історичних обставин, у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. Виходячи з цього, усі історичні явища вивчалися в динаміці: час появи, розвиток, результат. Принцип історизму також вимагає, щоб кожне історичне явище розглядалося у зв'язку з конкретним досвідом історії, у світлі подальших подій. Тож дослідження функціонування шкільної освіти Рівненщини протягом 1944–1964 рр. базується не лише на основоположних засадах радянської системи шкільництва, але й на узагальненні здобутків і прогалин попереднього історичного етапу.

Принцип об'єктивності вимагає спиратися тільки на реальні факти, не викривляючи їх і не підганяючи під заздалегідь створені схеми чи висновки. Сучасні історики підкреслюють, що наукова історія повинна бути правдивою, науково об'єктивною, позбавленою суб'єктивістських перекручень. Об'єктивність нашого дослідження виявляється, насамперед, у різнобічному висвітленні процесів в освітній сфері області, незалежно від класових чи партійних підходів, залученні в ході роботи широкого кола джерел і наукових напрацювань. Таким чином, використовуючи історичний і об'єктивний принципи наукового дослідження, ми намагались відтворити історичні події та явища, що мали місце в радянській сфері шкільництва протягом другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. Зокрема, ідеться про рівень залучення учнів шкільного віку до навчання, матеріально-технічну базу загальноосвітніх шкіл, забезпечення навчальних закладів педагогами, особливості трансформаційних процесів в освітній галузі.

Серед загальнонаукових методів дослідження в роботі застосований метод аналізу та синтезу. Аналіз – процес розумового розкладання цілого на окремі складові частини, а синтез – поєднання різних елементів і підведення їх до єдиного цілого. Метод аналізу й синтезу дав можливість розглянути шкільну освітню модель, становлення якої на Рівненщині припало на повоєнні десятиріччя, як організований комплекс елементів, що складають її цілісність.

До методу перехресного та порівняльного аналізу автор вдавалася в ході роботи зі статистичними виданнями радянського періоду, оскільки вони складені за специфічною методикою формування подібних видань. Зокрема, в одному випадку за один період подавали загальну кількість загальноосвітніх шкіл в області, а в наступний період кількість закладів указували разом із вечірніми і заочними школами. Такі підходи до складання статистичних довідників унеможливлювали простеження динаміки змін матеріальної бази шкіл, адже найчастіше одиницями виміру збільшення площ шкільних приміщень були не м², а учнівські місця.

Системно-структурний метод передбачає вивчення внутрішніх зв'язків між елементами системи. Особливістю підходу є те, що він орієнтований на розкриття цілісності об'єкта, на виявлення різноманітних типів зв'язків і зведення їх в єдину теоретичну картину. Використання в науковій роботі системно-структурного методу дозволило визначити головні структурні елементи радянської моделі шкільництва та їх взаємовплив.

Основні положення дисертації були сформовані внаслідок застосування методів індукції та дедукції. Індукція визначається як метод переходу від знання окремих фактів до знання загального, тобто отримання загальних висновків на основі одиничного. Дедукція – метод переходу від знання загальних закономірностей до окремих їх виявів, коли загальні висновки переносяться на конкретну ситуацію. Індукція та дедукція – взаємопротилежні методи пізнання. Ефективним методом індукції виявився під час аналізу основних напрямків реалізації в області шкільної реформи 1959 р., дослідження різноманітних форм навчально-методичної та виховної роботи в навчальних закладах регіону. Метод дедукції дав змогу провести комплексне дослідження виділених об'єктів, виділити їх спільні характеристики.

Під час дослідження динаміки кількісних і якісних змін у складі учительського корпусу застосовувався порівняльно-статистичний метод. Він дозволяє простежити еволюцію основних показників протягом певного

періоду. Із архівних справ, що знаходяться у Державному архіві Рівненської області і стосуються питань учительства, були виокремлені справи, що містили статистичні дані про чисельні показники вчительства, освіти педпрацівників, їх стаж роботи, партійність. На підставі опрацьованих матеріалів було здійснено обробку даних і простежено по роках, яких трансформацій зазнав освітянський корпус протягом досліджуваного періоду. Також метод дозволив установити часові межі, упродовж яких учительський якісний потенціал зріс найбільше.

Метод систематизації передбачає упорядкування деякої множини розрізнених об'єктів і знання про них. Упорядкування здійснюється шляхом відмінності та єдності структур чи елементів, що підлягають систематизації. Результатом систематизації стає створення певної системи об'єктів. Метод систематизації став у нагоді в ході вивчення й аналізу історіографії. Таким чином наукові напрацювання, використані під час дослідження, були згруповані за певними спільними характеристиками. В основу групування були покладені хронологічний і проблемний підходи. Принцип систематизації застосовано в ході аналізу джерельної бази дослідження.

Завдяки використанню історико-генетичного методу вдалося встановити причинно-наслідкові зв'язки й закономірності історичних подій. Зокрема, ми намагались простежити витоки незадовільного стану матеріальної бази навчальних закладів Рівненщини. У ході дослідження перебудовчих процесів у сфері шкільництва наприкінці 1950-х рр. доведено зв'язок розвитку народного господарства з уведенням шкільної реформи.

Окрім загальнонаукових, у дисертації використані також спеціальні методи дослідження. До них належать проблемно-тематичний, хронологічний методи, метод наукової абстракції, метод історичної реконструкції, порівняльно-історичний, метод усної історії.

В основі компонування розділів і підрозділів наукової роботи покладено проблемно-тематичний і хронологічний методи. Їх застосування допомогло

визначити структурну композицію дослідження, не порушуючи попри це послідовність розгортання історичних подій. Такий підхід дозволяє простежити еволюцію засад радянської політики у сфері шкільництва на різних етапах як у географічних межах області, так і в окремих її районах.

Використання методу наукової абстракції дало змогу зосередитись на найсуттєвіших особливостях процесу і не брати до уваги другорядне. Такий підхід полягає в мисленнєвому виділенні суттєвих, найістотніших рис, сторін предмета. За допомогою наукової абстракції формується ідеальний образ реальності, тому в ході дослідження вдалося простежити загальні тенденції в шкільництві Рівненщини у визначений часовий діапазон і виділити характерні риси й особливості ході під час установа радянської освітньої моделі в регіоні.

Методом історичної реконструкції послуговувалися для відтворення подій минулого та сукупності історичних обставин. Використання методу дало змогу зрозуміти неоднозначну суспільно-політичну атмосферу на Рівненщині в перші післявоєнні роки.

Порівняльно-історичний метод – сукупність пізнавальних засобів, що дозволяють виявити схожість і відмінність між досліджуваними історичними явищами, виокремити в них загальне й специфічне. Його застосування пов'язане з використанням у дослідженні досвіду шкільництва на Рівненщині в дорадянський час, щоб з'ясувати наявність тяглості в традиціях загальноосвітньої школи в області.

У роботі використані свідчення сучасників, які стали очевидцями драматичних змін на Рівненщині в перші повоєнні десятиліття. Для опрацювання цих джерел застосовувався метод усної історії, що потребував аналізу й узагальнення.

Досліджуючи тему шкільництва на Рівненщині, автор застосовувала, окрім загальнонаукових і спеціальних, міждисциплінарні методи. Зокрема, в ході вивчення морально-психологічних настроїв учителів використано методи

соціальної психології.

Отже, у процесі дослідження ми намагались поєднувати загальнонаукові, спеціальні та міждисциплінарні методи наукового пізнання. Вони стали підґрунтям для реалізації поставлених у роботі завдань.

Висновки до розділу 1

Вітчизняна історіографія накопичила чимало робіт, присвячених змінам в освітній сфері в західноукраїнському регіоні в перші повоєнні десятиліття.

Питання функціонування загальноосвітніх шкіл стало предметом дослідження істориків радянського періоду, сучасних українських науковців і вчених української діаспори. В історіографії дослідження нами виділено два періоди: друга половина 1940–1991 рр. та сучасний етап – від проголошення незалежності України і до нині.

За радянських часів тема післявоєнного шкільництва висвітлювалась досить однобоко і тенденційно. Радянські реферовані праці були підготовлені в руслі історико-партійної науки. Утім, незважаючи на ідеологічне забарвлення, вони містять широкий пласт статистичних даних, відображають стан кількісних зрушень у шкільній сфері.

Сучасні українські історики, отримавши доступ до раніше засекречених архівних джерел, запровадили нові методологічні конструкції дослідження історичного процесу. Це сприяло появі неупереджених розвідок, які, утім, розглядали питання розвитку шкільництва лише на загальноукраїнському рівні чи в межах західноукраїнського регіону. Історики української діаспори в працях акцентували увагу на загальних питаннях функціонування школи, серед яких освітня реформа, русифікація освітніх закладів. Проведений історіографічний аналіз доводить, що й до нині не існує системного узагальнювального дослідження становлення й функціонування системи шкільної освіти на Рівненщині в повоєнний час.

Джерельна база дослідження репрезентована документами Державного архіву Рівненської області Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України, Електронного архіву українського визвольного руху, опублікованими матеріалами – збірниками документів, статистичними збірниками, періодичними виданнями, мемуаристикою.

Методологічну базу дисертаційного дослідження склали загальнонаукові, спеціальні та міждисциплінарні принципи. Їх комплексне використання дозволило провести науковий аналіз, узагальнити опрацьовані джерела та історіографію, відтворити складні процеси в освітній системі Рівненщини комплексно та неупереджено.

РОЗДІЛ 2

ТРАНСФОРМАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

2.1. Відновлення й розвиток радянської системи шкільної освіти

XX століття виявилось для Рівненщини, як і для решти західноукраїнських земель, особливо драматичним і динамічним. Протягом лютого-березня 1944 р. Ровенська область була звільнена від німецьких військ. Відновлення радянської влади на західноукраїнських землях, і Рівненщині зокрема, супроводжувалось кардинальними змінами наявних державних і соціальних інституцій. Їх основним завданням було якнайшвидше інтегрування новоприєднаних територій у радянську модель суспільно-політичного й економічного устрою. Важливу роль у цьому процесі відіграла система шкільної освіти. Це була друга спроба реорганізації шкільництва на радянський лад. Уперше подібні заходи в регіоні запроваджувались восени 1939 р., після радянської анексії західноукраїнських земель та їх ухвалення до УРСР. Тоді ж, із листопада 1939 р., розпочались радикальні зрушення всіх сфер життя, що увійшли в історію як «радянізація». Землі, що раніше входили до Польщі як складові Волинського воєводства, отримали окремий адміністративний статус. 4 грудня 1939 р. було створено Ровенську область із центром у м. Рівне і організовано 30 районних і 1 міську раду (з 1960 р. – 19 районних і 1 міська рада) [222, с. 42]. Територія області охоплювала 20,1 тис. км² (Додаток А).

Одним із головних пріоритетів нової влади стало формування лояльного ставлення до себе місцевого населення та запровадження радянських світоглядних стандартів. Освіта, на яку, окрім подолання масової безграмотності, було покладено ще й ідеологічну функцію, сприймалася як важіль зміцнення політичної влади та підґрунтя комуністичної пропаганди.

Із 1939 р. до середини 1940-х рр. шкільництво Рівненщини опинилось в

стані постійного «ламання» освітньої моделі, спричиненому змінами політичних режимів.

Доволі суперечливою була освітня спадщина Другої Речі Посполитої. Згідно з даними перепису, проведеного у 1931 р., частка неписьменних осіб віком від 10 років у регіоні становила 47,8 % [291, с. 90]. Хоч у 1938/1939 навчальному році у Волинському воєводстві відвідували школу 69,3 % дітей [242, с. 73], стан загальної грамотності місцевого населення був незадовільним.

Формуючи типову радянську систему шкільної освіти, у листопаді 1939 р. Наркомат освіти УРСР (з 1946 р. – Міністерство освіти УРСР) затвердив інструкцію «Про порядок реорганізації шкіл в західних областях Української РСР», яка передбачала на землях, що раніше входили до складу Польщі, перебудову навчальних закладів відповідно до діючої системи освіти в СРСР. Так, на базі «народних шкіл» I ступеня створювались початкові чотирирічні школи; «народні школи» II і III ступенів реорганізовувались у неповно-середні (семирічні), на основі гімназій та ліцеїв засновувались середні школи з десятирічним терміном навчання. Водночас запроваджувалось безоплатне навчання рідною мовою, ліквідовано викладання релігійних дисциплін, навчання хлопців і дівчат ставало спільним, організовувались спеціальні школи й класи для неписьменних і малописьменних [246, с. 808]. В «Інструкції про порядок реорганізації шкіл в західних областях УРСР» підкреслювалось, що всі діти 8 – 10 років, які не охоплені навчанням, мали бути прийняті до школи [220]. У першому півріччі 1939/1940 навчального року школи працювали за перехідними програмами, а з січня 1940 р. в школах області запроваджені уніфіковані радянські програми й підручники з усіх навчальних предметів [285, с. 89].

Результатом перебудови шкільництва в Ровенській області стала організація роботи 1 105 шкіл, із них 830 початкових, 262 неповно-середніх, 13 середніх. Удалося охопити безоплатним навчанням більш ніж 152 тис.

дітей області [308, с. 61–63]. Утім, органи радянської влади, щоб показати недосконалість польської освіти, змусили більшість учнів шкіл у 1939/1940 навчальному році повторно навчатися в попередніх класах. Школярі, що прийшли до першого класу, зараховувались лише до підготовчого [396, с. 12].

Прискорені темпи розбудови радянської системи шкільної освіти збереглися і в наступному навчальному році: напередодні радянсько-німецької війни число шкіл становило 1 151. Попри це найвищий показник зростання (майже втричі) спостерігався серед середніх шкіл: їх в області нараховувалось 42 [379, арк. 35]. Політика українізації сприяла суттєвому збільшенню кількості україномовних шкіл: якщо в області в 30-ті роки ХХ століття їх було тільки три, то тепер школярі отримали змогу навчатися українською мовою в 797 загальноосвітніх навчальних закладах [41, арк. 28].

Поряд із кількісними зрушеннями на ниві шкільництва протягом 1939–1941 рр. швидко далися ознаки недоліки в організації навчальних закладів: надалі залишалась нагальною проблема всеохопності навчанням дітей шкільного віку та вкрай незадовільний рівень навчально-методичного та матеріального забезпечення шкіл. У 1940/1941 навчальному році не охопленими школами залишались понад 18 тис. дітей, забезпечення учнів підручниками складало тільки 5 % від потреби, шкільні бібліотеки не мали необхідної кількості книг, а значна частина початкових шкіл технічно не відповідала вимогам навчального процесу [308, с. 63].

У червні 1941 р. радянські перетворення шкільної освіти були зупинені початком війни Німеччини з СРСР і встановленням в області німецького режиму. Освітня політика нової влади спрямовувалася на забезпечення мінімального рівня знань [353, с. 12].

На початковому етапі німецька адміністрація дозволила українцям організацію шкіл, подаючи це як відродження української освіти. Змінювалися шкільні програми: вводився Закон Божий, краєзнавство, історія

України, українська мова й література, німецька мова. Відновили роботу школи національних меншин, що були закриті після 1939 р., зокрема, у Рівному відкрита школа, де навчались чеські діти.

Поновили роботу закриті радянською владою гімназії: у Рівному їх з'явилося дві – ім. Т. Шевченка, де здобували освіту 447 учнів, та математично-природнича, у якій навчалось 400 учнів. Замість середніх шкіл німецька влада створила фахові навчальні заклади з дво- і трирічним терміном навчання, які готували спеціалістів робітничих професій. У Рівному працювало 5 таких шкіл, де навчалась понад 1 тис. учнів. Однак у результаті перевірок через недостатню матеріально-технічну базу всі п'ять шкіл у 1942 р. було закрито. За даними звітів чиновників німецької влади, реальна наповнюваність класів складала 2 – 3 учні. У жовтні 1942 р. рейхскомісар Е. Кох заборонив навчання дітей, яким виповнилось 15 років, тим самим реалізувавши відверту тезу А. Гітлера про те, що «краще не вчити їх навіть писати» [289, с. 144 – 149].

На початку 1944 р. бойові дії в ході Другої світової війни наблизились до межі Ровенської області. У цей час питаннями шкільництва німецька адміністрація не надто переймалася. Більшість шкіл області, особливо в сільській місцевості, припинили роботу. Деякі батьки навіть у складних умовах воєнного часу намагалися забезпечити дітей хоча б початковою освітою. У своїх автобіографічних мініатюрах професор Львівського національного університету С. Макарчук (уродженець Ровенської області) згадував, що коли в 1943 р. Дулібська початкова школа (нині Гоцанський район Рівненської області) припинила існування, кілька дітей із дулібських хуторів ходили в сусіднє село Бочаницю, де батьки винаймали приватного вчителя, з яким, зазвичай, розраховувались продуктами [265, с. 56].

У березні 1944 р. радянську владу на Рівненщині було відновлено. Розпочалась друга хвиля радянзації західних областей. Її суть історик О. Субтельний охарактеризував так: «Привести західних українців у

відповідність з радянською системою та східними співвітчизниками» [354, с. 598]. У ході радянзації сталінське керівництво прагнуло якнайшвидше реалізувати апробовану в попередні роки стратегію «індустріалізація – колективізація – культурна революція». У цьому контексті навчальні заклади уніфіковувались за загальноприйнятими в СРСР стандартами. Найперше, в області повернено апробовану на початку 1940-х рр. трирівневу систему загальноосвітніх навчальних закладів – початкові, неповно-середні (семирічні) та середні школи. По-друге, радянська школа відкидала національні традиції навчання й виховання, підґрунтям яких були народна педагогіка й патріотизм, що виступали важливими чинниками збереження національної ідентичності західних українців. Радянська система освіти керувалась марксистсько-ленінською педагогікою, нав'язувала комуністичний світогляд і підкоряла інтереси особистості інтересам колективу. По-третє, устанавлення радянської освітньої системи запроваджувало нову зовнішню атрибутику, таку як герб, прапор, портрети вождів тощо.

Здійснюючи освітню-виховну політику партії, радянські органи влади створювали сприятливі умови для дітей та підлітків, активно залучаючи їх до навчання. Таким чином школярі вже змалечку мали проймаються комуністичними ідеями. Платформою для реалізації цих задумів став закон «Про загальне обов'язкове навчання». Ухвалений ще у 1930 р. в СРСР, він передбачав охоплення всіх дітей шкільного віку початковою (чотирирічною) освітою, а дітей, що мешкали в містах і робітничих селищах, – обов'язковою семирічною освітою [218, с. 621]. Для успішного здійснення всезагального навчання в Ровенській області до 20 червня 1944 р. було проведено облік дітей і підлітків віком від 7 до 15 років. Окремо обліковані сліпі, глухонімі й розумово відсталі діти, щоб охопити їх навчанням через відповідні освітні заклади [164, с. 118].

Незважаючи на складні умови післявоєнного часу, до лютого 1944 р. вдалося досягти певних результатів: відновлено роботу 468 загальноосвітніх

навчальних закладів (395 початкових, 70 семирічних та 2 середні школи). Ще 93 школи розпочали навчання протягом лютого–березня 1944 р. За шкільні парти сіли близько 30 тис. учнів [379, арк. 35].

Розширення шкільної мережі й зростання учнівського контингенту спостерігалось і на початку нового 1944/1945 навчального року (Додаток Б, таблиця 1). Шкільна мережа охоплювала 680 шкіл. Найшвидше відновили роботу початкові навчальні заклади. Це було зумовлено наявністю значної кількості дітей, що ніколи не відвідували школи, а також дітей, навчання яких було перерване війною. Саме учні початкових класів склали 92 % учнівського контингенту навчальних закладів – 81 025 із 86 369 дітей. Наповнюваність учнями початкових шкіл була вкрай нерівномірною. До прикладу, у Клесівському районі у дев'яти навчальних закладах учився 391 учень – у середньому по 43 учні в школі, а в Тучинському районі за тієї ж кількості початкових шкіл оволодівали знаннями 1 184 школярі, що становило вже в середньому 209 учнів у школі. У 1944/1945 навчальному році в Ровенській області розпочали роботу 72 семирічні й лише 7 середніх шкіл. Ці заклади потребували належного матеріально-технічного забезпечення і, насамперед, кваліфікованих освітніх кадрів, яких катастрофічно бракувало. Тому ряд районів області (Клесівський, Костопільський, Рокитнівський і Степанський) не мали жодної семирічної школи, а у Висоцькому, Володимирецькому, Деражнівському, Дубровицькому й Олександрівському районах було відкрито по одній семирічній школі. У семи середніх навчальних закладах, що працювали в Березнівському, Вербському, Дубнівському, Клеванському, Межирицькому, Ровенському й Степанському районах здобували освіту всього 169 учнів [46, арк. 65].

1945/1946 навчальний рік став першим мирним роком, що дало змогу обласній владі сконцентрувати зусилля на виконанні закону «Про загальне обов'язкове навчання». План шкільної мережі передбачав відкриття в цьому році 908 загальноосвітніх навчальних закладів, у яких мали розпочати

навчання 118 179 дітей [52, арк. 65]. Як показує статистика, це завдання виконати не вдалося. Станом на 1 вересня 1945 р. для учнів відкрили свої двері 678 шкіл області, до лютого 1946 р. їх кількість збільшилась до 733, а на кінець навчального року по області вже працювало 879 шкіл [272, с. 93].

Таким чином, шкільна мережа протягом навчального року зросла на 201 школу [64, арк. 2]. Попри позитивні зміни план розгортання шкільної мережі виконаний не був. Міністерство освіти УРСР констатувало, що за показниками розгортання мережі семирічних і середніх шкіл Ровенська область (поряд із Дрогобицькою, Волинською, Станіславською) мала одні з найгірших результатів. Тільки в 9 з 30 районів області (Червоноармійському, Дубнівському, Костопільському, Здолбунівському, Козинському, Клеванському, Межирицькому, Вербському й Корецькому) задовільно здійснювався закон «Про загальне обов'язкове навчання» [380, арк. 2–5].

Повоєнне становлення шкільної справи ускладнювалося рядом факторів. Насамперед далися взнаки наслідки Другої світової війни, що призвели до знищення матеріально-технічної бази існуючих шкіл, втрати кадрового потенціалу та зубожіння населення [380, арк. 6]. Дефіцит освітян після війни змусив Міністерство народної освіти УРСР збільшити навантаження класів учнями й довести його до 40 – 45 дітей для початкових класів і 30 – 35 учнів – у 5 – 10 класах. Утім, у Соснівському, Дубровицькому, Висоцькому районах кількість учнів в одному класі сягала 42 – 51 особу [174, с. 133]. З іншого боку, населення ряду районів Ровенської області було залякане військовими діями й байдуже ставилось до навчання дітей, вважаючи цю справу другорядною, тому було пасивним в організації шкільної мережі [50, арк. 4]. Значні труднощі з відновленням радянської системи освіти в 1944 р. існували в прифронтових районах (Морочнянському, Червоноармійському, Рафалівському, Демидівському, Козинському, Висоцькому). Мешканців цих районів було відселено, відповідно, шкільне навчання тут не здійснювалось [379, арк. 37].

На заваді відкриття навчальних закладів ставали й політичні чинники: місцеві жителі боялись віддавати дітей до шкіл, бо в лісах діяли формування УПА, що вороже ставились до радянських освітніх установ [406, арк. 132]. У Рокитнівському, Клесівському, Володимирецькому, Степанському, Деражнянському районах представники українського націоналістичного підпілля зривали відновлення роботи радянських шкіл. Траплялись випадки, коли вони виводили дітей до лісу, щоб перешкодити проведенню перепису дітей, нищили списки учнів. У Рокитнівському районі було спалено два шкільні приміщення, що були повністю відремонтовані [379, арк. 36–37], зруйнована школа в с. Нова Мощаниця [255, с. 259].

Негативна тенденція в 1945 р. спостерігалась щодо виконання плану учнівського контингенту: школи відвідували тільки 54 % школярів від запланованого, у 5–7 класах ситуація була ще драматичніша: лише 39 % школярів удалося залучити до навчання [48, арк. 20]. У цілому в області виявились не охоплені загальною освітою 28 846 дітей [54, арк. 125].

У побуті повоєнного часу з'явилося поняття «переростки» – діти, що в період війни не навчались і вперше сіли за парти лише у 9–11 років. На початок 1948/1949 навчального року учнями перших класів стали 2 642 дитини, яким виповнилось 9 років, і 300 дітей, які на перше вересня 1948 р. були десятирічними і старше [174, арк. 148]. Семирічні загальноосвітні заклади такі учні закінчували вже повнолітніми. Тільки в школах міста Рівного в 1949 р. школярів 18 років і старше нараховувалось 138 осіб (3 % від загальної кількості учнів) [167, арк. 37]. Ключовою ж проблемою для підлітків, що закінчили початкову школу, стала відсутність у багатьох населених пунктах області семирічних шкіл, де б вони змогли продовжити навчання. Тому в найпродуктивніші для набуття знань роки молодь працювала в домашньому господарстві, доглядала за худобою, забавлялась, як могла. Очевидець тих подій, згаданий нами вище, С. Макарчук писав: «Не вчилися з друзями аж до осені 1947 р. Напередодні 1 вересня, коли мені було

майже 18 років, з другом дізнались, що з другого від нас боку Бочаниці є с. Тесів Острозького району, а у ньому – семирічна школа. Тож ми надумали проситись до сьомого класу тієї школи, хоча жодних документів про закінчення шести класів у нас не було. Роверами доїхали до Тесівської семирічної школи, звернулись до директора – східнячки Надії Назарівни, яка провела з нами бесіду і без особливих вагань записала учнями сьомого класу» [265, с. 56–57].

Відсутність динаміки в зростанні учнівського контингенту слід шукати також у депортаціях, які здійснювали протягом другої половини 1940-х р. на Західній Україні. Найбільша депортація населення, що ввійшла в історію під назвою операція «Захід», із метою ліквідації національного підпілля відбулася в жовтні 1947 р. [8, с. 340]. Органами радянської влади було визначено, що з Ровенської області підлягали виселенню 3 818 родин, загалом 13 тис. осіб. Масштаби жовтневої депортації, проведеної протягом одного дня, постійно уточнювалися. Згідно з офіційними даними, що містяться в «Довідці про кількість виселеного контингенту з території України на період 1944–1948 рр.», органами Держбезпеки СРСР з Ровенської області вислано 3 829 сімей учасників національного підпілля, загалом 11 563 особи [201]. Як наслідок – упродовж 1947/1948 навчального року школи Ровенської області залишили 8 845 учнів [174, арк. 12].

На чисельний склад учнів шкіл вплинули різноманітні переселенські акції. Оскільки західні області УРСР органи радянської влади вважали важливим джерелом забезпечення робочої сили, тільки в 1944 р. з Ровенської області було примусово мобілізовано на роботу до східних регіонів УРСР 1 816 осіб [344, арк. 60]. Протягом 1947 р. відбувалась оптація – обмін населенням між СРСР та Чехословацькою республікою. Особи чеської чи словацької національності, що мешкали в 13 районах Ровенської області, набули право добровільно обрати чехословацьке громадянство і переселитись до цієї країни [22, с. 68]. У результаті майже 20 тис. мешканців області

переїхали до Чехословаччини [16, с. 68].

Переселенські рухи, переважно в межах УРСР чи СРСР, тривали й на початку 1950-х рр. Зазвичай спочатку проводилась підготовка у формі офіційної пропаганди, у якій розмальовувались гарні природні умови місць переселення, обіцянка отримання грошової державної допомоги переселенцям тощо. Неофіційно ж поширювались районними урядовцями чутки, що, хто не поїде, буде переселений насильно. Таким чином, тільки протягом третьої чверті 1950/1951 навчального року з навчальних закладів області вибуло 3 911 учнів, а протягом наступного 1951/1952 навчального року виїхали ще 21 949 школярів, із них 47 % – мігрували з родинами до Ростовської області Російської Федерації, Херсонської, Одеської, Кіровоградської областей УРСР. Прибуло ж до області тільки 4 928 дітей [180, арк. 5].

Закон «Про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР в сфері народної освіти УРСР на 1946–1950 рр.» передбачав, що в 1950 р. середні школи буде закінчувати у два рази більше учнів, ніж у 1940 р., і в 13 разів більше, ніж у 1945 р. Загальна кількість учнів у навчальних закладах на кінець 1950 р. мала складати 101 % шкільного контингенту 1940 р. і 126 % – на початок п'ятирічки [213, с. 51].

Аналіз даних виконання народногосподарського плану показав, що в 1950 р. завдання щодо числа загальноосвітніх закладів удалося виконати на 97,1 %, а щодо контингенту учнів – на 94 % (гіршим показники були в сільських школах) [365, арк. 73]. Реалізувати план розгортання шкільної мережі Ровенська область змогла лише в 1955 р. [127, арк. 5].

Загалом протягом повоєнного двадцятиліття шкільна мережа області зазнала суттєвих змін. Кількісні показники загальноосвітніх закладів у регіоні усталились із 1948 р. і становили в середньому 950 шкіл [58, арк.1]. У наступні роки їх кількість коливалась у межах загальної статистики (Додаток Б, таблиця 2).

Із середини 1950-х р. відбулись істотні зміни в якісних характеристиках

початкових, семирічних (із 1959 року – восьмирічних) і середніх шкіл. Якщо в 1945/1946 навчальному році частка початкових навчальних закладів у системі освіти області становила 86 %, семирічних – 11 %, середніх – 3 % [70, арк. 155], у 1955/1956 навчальному році 65 % – початкові, 30 % – семирічні й 5 % – середні школи [84, арк. 1–3], то в 1964/1965 навчальному році ці показники сягали 41 %, 45 % і 13 % відповідно [151, арк. 1]. Попри це в обласному центрі вже з початку 1950-х р. не було жодної початкової школи [168, арк. 43]. Зменшення вдвічі кількості початкових закладів і зростання майже вчетверо мережі семирічних шкіл пояснюється, перш за все, упровадженням у січні 1949 р. норми про загальне обов'язкове семирічне навчання, уведеної рішенням XVI з'їзду КП(б)У [221, с. 201], покращенням матеріально-технічної бази та підвищенням освітнього цензу педагогів. Поява нових семирічних навчальних закладів зазвичай здійснювалась через реорганізацію наявних початкових шкіл. Такі заходи не передбачали особливих витрат на будівництво шкільних приміщень, оскільки в основному використовувались класні кімнати початкових шкіл. Варто зазначити, що реорганізація початкових у семирічні школи мала системний характер. Розпочавшись у 1946 р., вона мала пік у 1950 р., коли 140 початкових шкіл були перетворені на семирічні [383, арк. 207].

Позитивною була динаміка росту середніх шкіл в області. У 1945/1946 навчальному році їх нараховувалось 34 [63, арк. 2], у 1949/1950 навчальному році – 50, у 1955/1956 навчальному році – 101, у 1964/1965 навчальному році – 125 [151, арк. 12]. До організації таких закладів ставились певні вимоги: розташування в окремих будинках, наявність відповідних навчальних (фізичних, хімічних, біологічних тощо) кабінетів, майстерень, обладнання, актового й спортивного залів, їдальні, кваліфікованого вчительського складу. Попри це спостерігалась очевидна перевага десятирічок у місті Рівному та районних центрах. У сільській місцевості домінували початкові й семирічні (згодом восьмирічні) школи. Наприклад, кількість середніх шкіл у містах у

1949/1950 навчальному році становила 23, у сільській місцевості – 27 [123, арк. 10–11]. У 1955/1956 навчальному році співвідношення середніх шкіл у містах і селах складає 24 і 77, а в 1964/1965 навчальному році удвічі збільшилась кількість десятирічок у містах – до 51 школи, попри те, що в селах їх число навіть зменшилось до 74 [151, арк. 1]. Таким чином, сільська молодь, що закінчувала семирічну школу, мала значно менше шансів здобути десятирічну освіту, а згодом продовжити навчання у вищих навчальних закладах, ніж юнацтво міст.

Трансформацій зазнали й школи національних меншин, що функціонували в області до 1944 р. З відновленням радянської влади протягом 1945 р. в Рівному, Здолбунові, Дубно, Костополі було закрито 43 школи з польською мовою навчання [334, с. 37]. У випадку, якщо в селах, де мешкала значна кількість поляків, дозволялось відкрити національний заклад, то, зазвичай, школа просто ділилась на дві – українську й польську. До 1950 р. в області не лишилось жодної польської школи [383, арк. 107].

Усі освітні заклади з чеською мовою навчання протягом 1945/1946 навчального року переведені на українську мову, і тільки в перших класах цих шкіл викладання проводилось чеською мовою. У другому й третьому класі чеська мова викладалась як предмет [378, арк. 2].

Протягом досліджуваного періоду спостерігалися суттєві структурні зміни й у чисельності учнівського контингенту освітніх навчальних закладів. У 1945/1946 навчальному році школи області відвідували 89 333 учні. Серед них 80 885 (90 %) дітей учились у початкових школах, 7 885 учнів (8,8 %) – у семирічних і 1 118 учнів (1,2 %) – у середніх закладах [54, арк. 125]. Із початку 1960-х рр. наймасовішими стали восьмирічні школи, що навчали майже половину дітей шкільного віку. До 1964/1965 навчального року школярі середніх шкіл становили вже 40,5 % (68 765 осіб) від загальної кількості учнів. І тільки 8,9 % (15 152 осіб) учнів здобували освіту в початкових школах [196, арк. 30].

Розширення шкільної мережі в Ровенській області дало можливість відвідувати школу більшості дітей шкільного віку, адже протягом першої повоєнної п'ятирічки до 1950 р. учнівський контингент збільшився на 67 050 – до 165 773 учнів [66, с. 1]. Однак контингент учнів шкіл усе ще був меншим від довоєнного на 11 028 осіб. Серед дітей шкільного віку (7 – 15 років) у 1950 р. не охопленими школами залишались 2,7 % осіб [178, арк. 28].

Архівні дані свідчать, що і в наступні роки простежувалась тенденція росту числа дітей, що не відвідували загальноосвітні навчальні заклади (Додаток Б, таблиця 3). Так, у 1951/1952 навчальному році по області не вчилися у школі чи в інших навчальних закладах 4 411 осіб шкільного віку, у 1954/1955 навчальному році – 3270 дітей (найбільше серед усіх західноукраїнських областей), у 1958/1959 навчальному році – 7 320 дітей, у 1960/1961 навчальному році – 7 917 дітей, у 1964/1965 навчальному році – 3 627 дітей. Піковим став 1960/1961 навчальний рік, адже протягом цього періоду поза школою залишалось 5,3 % всіх дітей шкільного віку [190, арк. 5]. Утім, подібні тенденції спостерігались у всеукраїнському масштабі. У 1958/1959 навчальному році в республіці не вчилися 26 622 дитини, а в 1960/1961 навчальному році – уже 59 207. Із 1961/1962 навчального року число дітей, що не відвідували школу, поступово спадає [257, арк. 377].

Особливо складна ситуація з виконанням закону про всеобуч склалась у північних районах області. Першорядними причинами такого стану стала віддаленість шкіл від місця проживання дітей. Неналежна кількість інтернатів при школах, де б учні мешкали протягом навчального тижня, бездоріжжя й хутірська система спричиняли відсутність комунікації між селами, тому в 1948 р. на Березнівщині не відвідували школу 1 217 дітей, на Володимиреччині – 995, на Сарненщині – 914. У с. Вітковичі Березнівського району з 486 дітей шкільного віку до школи не ходили 225 [174, арк. 112], а в Зарічненському районі, що був найвіддаленішим від обласного центру, Кухітсько-Вольську семирічну школу відвідували тільки 33 %

учнів [383, арк. 207].

Скрутне матеріальне становище сімей нерідко змушувало неповнолітніх школярів влаштовуватись працювати на виробництво чи в колгосп і не давало можливості відвідувати школу. Виразно ця тенденція виявилась серед випускників семирічних шкіл. Ровенський обласний комітет КП(б)У констатував, що плани набору школярів до восьмих класів у регіоні систематично не виконувались. У 1953 р. загалом по області закінчили семирічні навчальні заклади 14 065 учнів, а восьмикласниками стали 5 965 дітей, що трохи більше 40 % випускників семирічних шкіл (Додаток Б, таблиця 4). Традиційно в північних районах області ці показники були найнижчими: у Клесівському, Зарічненському, Висоцькому, Рафалівському, Сарненському школярами після сьомого класу залишались ледве 30 % дітей. Центральні райони області (Гоцанський, Клеванський, Костопільський, Дубенський, Межирицький, Млинівський) цей показник тримали на рівні близько 40–50 % [81, арк. 28–30]. Крім побутових негараздів учнів, такий стан зумовлювався ще й нерівномірністю розподілу середніх шкіл в області: якщо семирічні школи знаходились у всіх великих селах району, то десятирічки, зазвичай, тільки в районних центрах. Відповідно, для продовження навчання перед школярами віддалених сіл поставало питання пошуку помешкання, адже місць в інтернатах при школах не вистачало. Не ставала учнями старших класів більшість дітей-переростків. Вони залишали школу після сьомого класу, а почасти й раніше, та влаштовувались на роботу [83, арк. 125]. Наприклад, протягом 1948/1949 навчального року з загальноосвітніх закладів області з різних класів вибуло 1 370 старших школярів [174, арк. 114].

У 1955 р. школярами восьмих класів середніх шкіл стали тільки 36 % випускників семирічок [85, арк. 5], а в 1960 р. недобір учнів у восьмі класи становив 2 760 дітей [106, арк. 6]. У 1963/1964 навчальному році в цілому по Ровенській області випускниками неповно-середніх шкіл у містах стали 3 732 учні й 10 481 учень у сільській місцевості. Із них школярами середніх шкіл у

містах став кожен другий [138, арк. 75], а до сільських десятирічок прийшов кожен сьомий випускник неповно-середньої школи [146, арк. 1].

Негативно впливала на наповнюваність восьмих класів плата за навчання в старшій школі, встановлена Радою Міністрів на рівні 150 крб. на рік для міст і сіл УРСР. Як зазначали сучасники, для більшості родин на початку 1950-х рр. вона створювала додаткові труднощі в здобутті юнацтвом освіти. Книги шкільних наказів і розпоряджень тих років рясніли нагадуваннями директора школи учням і батькам про внесення плати вчасно й у повному обсязі [207, с. 150].

Інша ситуація спостерігалась в обласному центрі. До старших класів середніх шкіл Рівного в 1953/1954 навчальному році прийшов 541 учень, тобто 95,5 % випускників сьомих класів [81, арк. 28–30]. На початку 1955/1956 навчального року план охоплення подальшим навчанням у десятирічках випускників сьомих класів у Рівному навіть було перевиконано: закінчили неповно-середні школи 707 учнів, а школярами восьмого класу стали 748 дітей [168, арк. 44]. Цьому сприяла, по-перше, наявність потрібної кількості середніх шкіл в обласному центрі. Зауважимо, що в місті вже з початку 1950-х р. кількість середніх шкіл переважала над семирічками в 1,5 раза [168, арк. 43]. По-друге, міські школярі все-таки орієнтувались на продовження навчання у вищих навчальних закладах, вступ до яких був неможливий без атестата про закінчення повної середньої освіти.

До початку 1960-х рр. спостерігався помітний прорив у питанні успішної реалізації всеобучу. Протягом 1960/1961 навчального року закон «Про загальне обов'язкове навчання» вдалося виконати в 14 із 20-ти районів Ровенської області. Гірше впоралися з залученням усіх дітей до навчання північні райони – Володимирецький, Дубровицький, Зарічненський і Соснівський [105, арк. 6]. А в 1961/1962 навчальному році партійні органи влади визнали, що область повністю виконала закон: усі діти шкільного віку відвідували загальноосвітні заклади. Натомість у наступному році ця

тенденція утримана не була [277, с.]

Отже, протягом досліджуваного періоду, незважаючи на зусилля, у Ровенській області цілком проблему всеобучу так і не вдалося розв'язати.

Далеко не всі родини через незадовільний матеріальний і морально-психологічний стан та політичні мотиви скористались правом дітей на восьмирічну освіту. Про це свідчать відомості перепису молоді віком 16 – 29 років у 1961 р., який виявив в області 126 900 осіб, що не мали обов'язкової восьмирічної чи середньої освіти. Зокрема, не мали початкової освіти – 13 900, мали незакінчену восьмирічну – 54 тис., незакінчену середню – 5 900 осіб [109, арк. 31].

Низький освітній рівень молоді Рівненщини змусив обласні органи влади розробити заходи щодо залучення юнацтва до навчання. Варто зазначити, що до питання отримання молоддю освіти радянська влада завжди ставилась із підвищеною увагою. Ще в 1944 р., згідно з Постановою РНК УРСР від 28 вересня 1943 р., для молоді, що працювала на виробництві й не мала можливості навчатися в денних загальноосвітніх школах, створена мережа вечірніх шкіл [25, арк. 32–34].

Школи робітничої молоді відкривались у містах і за типом, як правило, були семирічними або середніми, у той час як школи для сільської молоді передбачали початкову чи семирічну форму навчання. Законом про четверту п'ятирічку передбачалося створення такої кількості шкіл робітничої та сільської молоді, яка могла б забезпечити всю молодь, яка бажає підвищити свій рівень освіти [287, арк. 44–45].

Тривалість навчального року в школах робітничої молоді становила 49 тижнів за дев'яти навчальних годин на тиждень, а кількість учнів у кожному класі не могла бути більше 20 осіб. Навчання працюючої молоді проводилось за програмами для 5 – 10 класів неповної середньої та середньої школи [1, с. 52].

У школи сільської молоді приймали молодь та підлітків (із 14-річного

віку), які навчалися без відриву від сільськогосподарського виробництва. Тривалість навчального року в школах сягала 25 тижнів по 20 навчальних годин на тиждень. Навчальний рік починався з 1 листопада, однак цей термін міг змінюватись залежно від строків виконання сільськогосподарських робіт [247, с. 31].

Загалом у перші повоєнні роки в Рівенській області спостерігалось постійне зростання кількості шкіл для молоді, збільшення їх учнівського контингенту й виконання плану шкільної мережі [68, арк. 22], що було характерним для всіх регіонів УРСР [236, арк. 72]. До початку 50-х рр. сталися зміни у віковому складі учнівського контингенту. Якщо в середині 1940-х рр. учнями вечірніх шкіл була молодь від 15 до 29 років, представлена за віком рівномірно, то в 1950 р. відмічаємо іншу картину: значна частина учнів у школах робітничої молоді була 17 – 22-річного віку, а школи сільської молоді відвідували учні 15 – 22 років [274, с. 240].

Наприкінці 1950-х рр. через наявність великої кількості молодих людей, що не мали обов'язкової освіти, питання залучення їх до шкіл робітничої та сільської молоді знову активізувалось.

Обласна програма передбачала протягом 1961/1962 навчального року охопити навчанням у вечірніх школах 21 700 осіб, у 1962/1963 – 23 тис. осіб, у 1963/1964 – 36 500 і в 1964/1965 – 40 100 молодих людей [109, арк. 32] (Додаток Б, таблиця 5). Справді, із 1960 р. мережа вечірніх і заочних шкіл була скоригована в бік збільшення. Тому зростав учнівський контингент цих навчальних закладів. Якщо на 1 вересня 1946/1947 навчального року загалом по області учнями вечірніх шкіл стали 7 326 юнаків і дівчат [173, арк. 23], то в 1963/1964 навчальному році їх кількість становила вже 35 тис. осіб [138, арк. 77]. Утім, незважаючи на зростання учнівського контингенту, постійними супутниками вечірніх шкіл для молоді були формальне комплектування, суттєвий відсів, незадовільна успішність учнів і вкрай обмежене матеріально-технічне забезпечення [61, арк. 5].

Післявоєнне відновлення радянської системи освіти в західноукраїнському регіоні та значне розширення освітніх можливостей юнацтва супроводжувалось активним прагненням органів державної влади знівелювати національні відмінності, насамперед мовні. Під прикриттям гасел інтернаціоналізму розпочалась русифікація навчальних закладів краю. На тлі зникнення шкіл із мовою навчання національних меншин почали відкриватись російськомовні навчальні й виховні заклади. Так з'явилися дитячі садки з російською мовою та дитяча друкована російськомовна продукція. У 1950 р. наклад журналу «Піонерія», що надійшов до області, українською мовою становив 1 тис. штук, російською – 100 штук. Кожен двадцятий шкільний підручник, завезений до закладів обласних закладів освіти в 1947 р., друкований російською мовою. У наступні роки це співвідношення стрімко змінюється. У 1954 р. з завезених до області 619 тис. підручників 216 тис. були російською мовою [337, с. 145].

Тиха русифікація вводилась зі шкільної парти. Одразу після відновлення радянської влади в усіх школах Ровенської області з українською мовою навчання для учнів, починаючи з другого класу, запроваджено вивчення російської мови [55, арк. 10]. Наступним кроком у поступі зросійщення став 1955 р., коли з'явилась Постанова Ради Міністрів СРСР, що звільняла учнів початкових, семирічних і середніх шкіл у республіках від обов'язкового вивчення мови корінної національності республіки, якщо ця мова не є рідною для учня [366, арк. 22]. Системний характер у процесі русифікації носили заходи Міністерства освіти УРСР, що закріплені в ряді тогочасних документів, зокрема в доповідній записці до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 23 січня 1960 р. «Про заходи по поліпшенню викладання російської мови у школах Української РСР» [395, арк. 11].

Таким чином, уже в перші повоєнні роки в Ровенській області з'явилися російські навчальні заклади, учнівський контингент яких постійно збільшувався (Додаток Б, таблиця 6). Співвідношення школярів українських і

російських шкіл в області в 1945/1946 навчальному році становило 87 589 і 1 744, тобто учні російськомовних шкіл складали 1,9 % від загальної кількості [172, арк. 83]. Протягом повоєнного десятиліття ця цифра зросла до 4,5 % (5 664) учнів, що здобували освіту в російськомовних навчальних закладах [82, арк. 3], а в 1964/1965 навчальному році в російських школах училося уже 6,1 % (9 681) школярів від загальної чисельності учнів [145, арк. 7].

Переважна більшість українських навчальних закладів в області мали невелику кількість учнів (у 1957 р. близько 125 учнів), у той час як російські налічували до 500 і більше осіб [185, арк. 23].

Основний масив російськомовних шкіл концентрувався в містах, де штучно культивувалось зростання російськомовної меншості. Саме районні й обласні центри Рівненщини перетворювались на осередки русифікації. У 1957 р. в Рівному з 10 загальноосвітніх шкіл 6 проводили навчання українською мовою, 4 – російською. Проте, незважаючи на перевагу шкіл з україномовною навчальною практикою, російськомовні школи мали значно більшу кількість учнів. У результаті 2 649 школярів навчались українською і 3 416 – російською мовою [84, арк. 5]. До 1965 р. з 12 584 школярів загальноосвітніх закладів обласного центру в українських школах учились 6 692 дітей, у російських – 5 892 учнів [145, арк. 36]. Такий розподіл школярів зовсім не відповідав етнічному складу мешканців міста, адже перепис 1959 р. засвідчив, що в Рівному проживали 66,7 % осіб, що ідентифікували себе українцями, і лише 26 % – росіянами [223, с. 614–615]. Тому, навіть будучи українцями, батьки віддавали своїх дітей до російських шкіл. Приваблювали такі школи кращим, ніж в україномовних, матеріально-технічним забезпеченням, зручним розташуванням, якіснішим педагогічним складом [335, арк. 15]. Важливим аргументом на користь російських шкіл ставало те, що вступні іспити до вищих навчальних закладів складали переважно російською мовою. Уже з 1954 р. знання української мови, на противагу російській, стало необов'язковими під час вступу до ВНЗ, та й викладання в

них майже повсюдно здійснювалося російською [358, арк. 85]. Отож, навчання в російських школах ставало вигідним і полегшувало життя в майбутньому. Єдина в Рівному школа робітничої молоді теж проводила навчання російською мовою [73, арк. 227].

Однак у місті траплялись випадки, коли учням і батькам відмовляли в прийомі до російської школи, причому на цілком законних підставах. Наприклад, майор запасу В. Тесленко звернувся до голови Президії Верховної Ради СРСР С. Ворошилова з листом про те, що він мав намір віддати сина в Ровенську середню школу № 3 з російською мовою навчання, оскільки рідна мова в нього російська. Секретар школи відмовила в прийнятті сина, аргументуючи тим, що В. Тесленко та його дружина – українці. Тому секретар порадила подати документи сина до української школи. З цього приводу В. Тесленко звернувся до міського відділу народної освіти, яке, спираючись на наказ Міністрів освіти УРСР і СРСР, роз'яснило: якщо батьки українці, то, незалежно від того, якою є рідна мова дитини, вона має здобувати освіту в школі з українською мовою навчання. Обурений В. Тесленко писав: «Як я можу віддати дитину в українську школу, якщо вона не знає української мови. Чому органи освіти вимагають навчатися на національній мові, а не на рідній?» [75, арк. 120]. Хоча варто зауважити, що випадок із В. Тесленком був швидше винятком, ніж правилом.

Отже, до кінця 1940-х рр. у Ровенській області було впроваджено уніфіковану освітню систему, що ґрунтувалась на комуністичній ідеології та радянській освітній моделі. Основним напрямом роботи шкіл стало виконання закону «Про загальне обов'язкове навчання», що вимагало насамперед розширення мережі загальноосвітніх навчальних закладів, їх матеріально-технічного та кадрового забезпечення. Незаперечним досягненням радянської влади стало кількісне зростання навчальних закладів протягом 1944–1964 рр. та загальнодоступність шкільної освіти для всіх дітей шкільного віку. Водночас не всі діти шкільного віку, через проблеми матеріального характеру,

скористались своїм правом на освіту. Післявоєнне відновлення радянської системи освіти в Ровенській області супроводжувалось запровадженням комуністичних ідейно-світоглядних стандартів та русифікацією.

2.2. Реформа шкільної освіти 1959 р.

Нові виклики постали перед радянською школою в середині 1950-х рр. Ера науково-технічної революції, що крокувала світом, висувала підвищені вимоги до підготовки кадрів. Незважаючи на відставання економіки СРСР від західних країн, темпи росту українського народного господарства були досить високими [281, с. 504]. Промисловість потребувала кваліфікованих працівників, що володіють певним обсягом знань, навичок та здібностей. На початку 1950-х рр. по закінченні семирічної школи тільки половина випускників продовжувала навчання в середній школі чи середніх спеціальних закладах. Решта – поєднувала своє життя з роботою на підприємстві чи в колгоспі, не маючи будь-якого фаху. Випускники середніх шкіл в основному орієнтувались на продовження навчання у вищих навчальних закладах [336, с. 77]. Проте у зв'язку зі зростанням числа випускників десятирічок протягом 1950-х рр. майже в шість разів студентами з них ставала ледве третина [402, с. 121]. Саме необхідність підготовки випускників до практичної діяльності в народному господарстві спонукала розпочати реформування освітньої сфери, насамперед шкільної.

Заходи, спрямовані на перебудову освітньої системи, яка б відповідала запитам народного господарства, були окреслені ще у 1952 р. на ХІХ з'їзді КПРС. Партійний форум запропонував ідею політехнічного навчання в середніх школах, яка визначила вектор розвитку радянської шкільної освіти в період «відлиги». Уже з 1954 р. була визнана необхідність залучення школярів молодших класів до суспільно корисної праці, а навчання в старшій школі не мало орієнтуватись тільки на вступ до ВНЗ. Політехнічне навчання мало

здійснюватися шляхом засвоєння учнями знань про наукові основи фізики, хімії, біології, математики, креслення, географії й під час навчально-виробничих екскурсій, практичних занять у майстернях та на навчально-дослідних ділянках. Як наслідок із 1954/1955 навчального року до навчальних планів уведені: для учнів початкових класів – праця, для школярів 5 – 7 класів – практичні заняття в майстернях і навчально-дослідних ділянках, для учнів 8 – 10 класів – практикум із машинознавства, електротехніки й сільського господарства. Із 1955 р. активно почали формуватися, переважно в сільській місцевості, учнівські виробничі бригади [307, с. 97].

Урешті після тривалих дискусій партійного керівництва про шляхи розвитку радянської освіти в 1958 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР». Він став дороговказом, згідно з яким протягом 1958–1964 рр. у шкільній сфері запроваджувалися структурні перетворення. У законі головним завданням школи визнавалася підготовка учнів до життя, суспільно корисної праці, підготовка всебічно розвинених людей, які добре володіють основами наук. Наголошувалося, що основоположним принципом навчання й виховання в середній школі має стати тісний зв'язок навчання з працею.

В Україні дублюючий закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти Української РСР» був ухвалений у 1959 р. [214]. Він містив ряд новацій, наприклад, вводилась обов'язкова восьмирічна неповна середня освіта (замість семирічної) для дітей від 7 до 15 – 16 років, повна середня одинадцятирічна (замість десятирічної) освіта розпочиналась для підлітків 15 – 16 років і мала поєднувати навчання з суспільно корисною працею, з'являлись школи-інтернати, групи подовженого дня, батькам дозволялося обирати мову навчання для своїх дітей у загальноосвітніх навчальних закладах. У законі визначалось, що отримати повну середню освіту можна було у вечірніх

(змінних) школах робітничої й сільської молоді (вони мали стати наймасовішими), денних загальноосвітніх середніх політехнічних школах і середніх спеціальних закладах [214, с. 4].

Практичне втілення перебудови загальноосвітніх навчальних закладів Ровенської області розпочалось у 1959 р. Ставилось завдання до 1962 р. завершити реформування шкільної системи області.

План реорганізації шкільництва містив положення про поступове запровадження в регіоні обов'язкової восьмирічної освіти шляхом створення восьмирічних шкіл та появу одинадцятирічних політехнічних шкіл на базі десятирічок [308, с. 394].

Отже, перебудова 407 семирічних шкіл мала здійснюватись таким чином: 391 заклад мав перетворитись на восьмирічні політехнічні школи, які з 1959 р. переходили на нові навчальні плани й програми; 2 семирічні школи мали трансформуватися в середні одинадцятирічні політехнічні школи; 14 шкіл, що не мали відповідного контингенту учнів і навчально-матеріальної бази, перетворювались на початкові школи.

Реорганізація 128 середніх загальноосвітніх шкіл передбачала такий комплекс заходів: 64 десятирічні школи перетворювались на одинадцятирічні загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням, що з 1959 р. здійснюватимуть підготовку на основі нових планів і програм; 38 середніх шкіл, у яких відсутня відповідна навчально-матеріальної база, залишалися десятирічними політехнічними школами з виробничим навчанням і протягом періоду реорганізації проводили навчальний процес згідно зі старими навчальними планами й програмами; 26 десятирічних шкіл реорганізовувались у восьмирічні політехнічні школи, а учні 9 – 10 класів цих шкіл переводились до сусідніх середніх навчальних закладів.

У ході реформування зазнали змін і початкові школи: 8 із них, що відповідали вимогам матеріального і кадрового забезпечення, перетворювались на восьмирічні; додатково мали відкритись 26 початкових

шкіл [276, с. 90].

Із метою широкого охоплення працюючої молоді, що закінчувала восьмирічні школи без відриву від виробництва, протягом 1959–1962 рр. також розширювалась мережа вечірніх шкіл робітничої й сільської молоді до 100 одиниць із контингентом 8 тис. учнів [308, с. 397].

У ході втілення реформи Ровенський облвиконком постановив значно розширити мережу шкіл-інтернатів (до 11) і збільшити контингент їхніх вихованців із 1 тис. до 4 тис. дітей. Це мало дати можливість повністю охопити дітей-сиріт і напівсиріт, що перебували під опікою, а також частину вихованців дитячих будинків [308, с. 397].

У результаті реорганізації шкільництва в області мережа загальноосвітніх шкіл області мала налічувати 109 середніх одинадцятирічних, 426 восьмирічних та 458 початкових – загалом 992 школи з загальним контингентом учнів 155 тис. дітей [98, с. 1–2].

Стратегічним напрямом роботи школи в законі було визначено принцип поєднання загальноосвітнього та політехнічного навчання. Для цього в школах вводилося політехнічне виробниче навчання. Його метою визначалось отримання учнями професійної підготовки для роботи в одній із галузей народного господарства. Тобто навчання в школі мало здійснюватися в тісному зв'язку з загальною та політехнічною освітою й забезпечувати засвоєння учнями знань, необхідних для роботи за обраними професіями. Заняття з виробничого навчання повинні бути використані для всебічного виховання в учнів любові до праці на благо суспільства й для виховання юнацтва в дусі принципів морального кодексу «будівельника комунізму» [214, с. 4]. Кожна загальноосвітня школа, як правило, здійснювала підготовку учнів не більше як із двох спеціальностей.

Виробниче навчання школярів проводили протягом трьох років (9 – 11 клас) і проходило у два етапи: перший (9 – 10 клас) – початкове виробниче навчання в навчальних цехах, дільницях підприємств, шкільних і

міжшкільних навчальних майстернях; другий етап (11 клас) – завершення виробничого навчання відповідних спеціальностей безпосередньо на підприємствах промисловості, транспорту, будовах, у колгоспах чи установах культури [298, с. 3].

На першому етапі школярі набували теоретичних основ професійних знань та виконували нескладні роботи з обраної спеціальності. Виробниче навчання учнів на другому етапі, що базувалося безпосередньо в цехах, дільницях підприємств, на будовах, у колгоспах, мало на меті закріпити й удосконалити професійні знання, уміння й навички [298, с. 5].

Зауважимо, що вперше як експеримент виробниче навчання запроваджене в школах УРСР ще з 1954/1955 навчального року, тому на початок реалізації закону про школу частина середніх загальноосвітніх закладів області вже мала досвід організації політехнічного навчання [402, с. 120–121]. Цього року до навчальних планів для учнів 5–7 класів були введені практичні заняття в майстернях і на дослідних навчальних ділянках, а у 8–10 класах – практикуми з машинознавства, електротехніки й сільського господарства.

У 1955/1956 навчальному році виробниче навчання запроваджене у 2 середніх школах – Костопільській, учні якої здійснювали виробничу практику на базі домобудівного комбінату, і Варковицькій – на базі РТС [102, с. 107]. Уже на початок 1957/1958 навчального року в Ровенській області 52 школи сформували класи з виробничим навчанням. Політехнічним навчанням було охоплено 2 571 учня 8–10 класів, тобто 5,4 % від загальної кількості школярів середніх шкіл [114, с. 1–2].

Із початку реформаторських змін у 1959/1960 навчальному році виробниче навчання запроваджене в 78 середніх школах області, а до кінця року всі 115 середніх загальноосвітніх шкіл мали виробниче навчання. Спеціальність здобували 8 408 школярів [112, арк. 32]. Наступного навчального року план охоплення виробничим навчанням передбачав

залучення 13 500 учнів 9 – 11 класів, проте реальні дані по Ровенській області становили лише 7 030 осіб [192, с. 8] (Додаток В, таблиця 1).

У 1961 р. були оприлюднені перші підсумки шкільної реформи. У доповіді «Про хід виконання закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти Української РСР» завідувач Обласного відділу народної освіти Г. Хоменко повідомляв, що реорганізацію шкільної мережі Ровенської області згідно з законом завершено – школи області повністю перейшли на обов'язковий восьмирічний всеобуч [131, арк. 1], а в усіх середніх школах регіону запроваджено виробниче навчання [192, арк. 10]. Зокрема, промисловий профіль – у 49 закладах, сільськогосподарський профіль – у 71 школі [131, арк. 2].

На перший погляд здавалося, що одинадцятирічна політехнічна школа з успіхом виконала завдання професійної освіти. Об'єктивні ж реалії вказували на те, що подібні заяви часто не відповідали реальному стану речей. Прагнення модифікувати освітню систему в області, як і загалом в УРСР, одразу стикнулося з серйозними труднощами, наслідки яких призвели до відміни освітньої реформи.

Успіх реформаторських новацій великою мірою залежав від їх фінансового забезпечення. Практична реалізація політехнізації освіти збільшувала потребу в класних кімнатах, навчальних кабінетах, учнівських навчальних цехах, виробничих майстернях. Для проведення структурних перетворень були залучені значні кошти та ресурси з обласного бюджету. Аналіз структури видатків свідчить, що в 1959 р. на потреби шкільництва Рівненщини асигновано 160 млн крб., що складало 38,1 % видатків області [112, с. 82–83]. Ці фінансові ресурси більшою мірою покривали поточні освітні потреби (утримання шкіл, зарплата вчителів тощо), і коштів на модернізацію освіти бракувало. Тому найбільші труднощі виникали в ході формування матеріальної бази політехнічного навчання. Ця проблема була актуальна протягом усього періоду втілення реформи.

Базами для проведення політехнічного навчання були навчальні й виробничі цехи підприємств, колгоспи, ремонтно-технічні станції (РТС), учнівські бригади в навчально-дослідних господарствах, шкільні та міжшкільні учбово-виробничі майстерні [2, с. 33]. Базові підприємства забезпечували кожного учня робочим місцем, необхідними для виконання завдань деталями, заготовками, інструментами, створювали умови для засвоєння учнями нової техніки, виділяли для проведення занять зі спецпредметів інженерно-технічних працівників. На керівників підприємств, будівництв, колгоспів нарівні з директорами шкіл покладалась відповідальність за професійну підготовку школярів [298, с. 7].

У 1959 р. виробниче навчання старшокласники 25 шкіл проходили на базі ремонтно-технічних станцій; 40 шкіл – на базі промислових підприємств; 68 шкіл – на базі колгоспів; 10 шкіл – на базі навчальних закладів [385, арк. 68]. Загалом було виділено 3 270 робочих місць, із них 1 080 місць на промислових підприємствах, 1 538 – у колгоспах, 210 – на РТС, 86 – у техучилищах і технікумах, 339 – на транспортних підприємствах, 15 – при будівельних організаціях, 212 – у шкільних майстернях [112, арк. 32]. Окрім того, Львівський раднаргосп зобов'язав керівників підприємств області не пізніше 1964 р. побудувати й обладнати учнівські навчально-виробничі цехи, дільниці й полігони (Додаток В, таблиця 2). Передбачали протягом чотирьох років створити 19 цехів на базі Бабинського цукрозаводу, Дубенської й Костопільської меблевих фабрик, Ровенського заводу високовольтної апаратури, Здолбунівського цементного заводу, Ровенського льнокомбінату, Здолбунівського вагонного депо, Смизького деревообробного комбінату тощо. Учнівські виробничі дільниці мали з'явитись на Моквинській паперовій фабриці, Острозькій меблевій фабриці, Ровенському газорозрядному заводі, Варковицькій РТС, Сарненській екскаваторній станції, Червоноармійському овочесушильному комбінаті, Сарненському промислового комбінаті, Ровенському автопарку – загалом 16 дільниць. Сім учнівських полігонів мали

бути організовані на базі Бугринської, Варковицької, Березнівської, Корецької РТС, Тучинської обласної науково-дослідної станції [112, арк. 125]. Отже, кількість робочих місць у цехах, дільницях, полігонах до 1964 р. мала становити більш ніж 10 тис. [131, арк. 68].

Значна кількість підприємств області, залучених до здійснення політехнізації школи, спричинена різноманіттям спеціальностей, якими оволодівали учні. У 1960/1961 навчальному році 9 383 учні старших класів опановували професії рільника, плодоовочівника, тваринника, тракториста, комбайнера, шофера, слюсаря, механізатора, столяра, будівельника, швеї, трикотажниці, телеграфіста, технолога. До 1963 р. цей перелік уміщував усі 35 профілів виробничого навчання [385, арк. 61].

Попри планові завдання до середини 1961 р. в Ровенській області був створений лише один навчальний цех – на Дубенській трикотажній фабриці – та дві дільниці – на Костопільському домобудівному комбінаті й Ровенській швейній фабриці. Подібні тенденції було помічено в усіх регіонах України, адже всього по республіці введено в дію в 1963/1964 навчальному році тільки дев'ять цехів [131, арк. 286].

Загалом до 1964 р. в області введено в дію три виробничі навчальні цехи, розраховані на 166 робочих місць, де проходили виробниче навчання 617 учнів; одна дільниця на 20 робочих місць, де навчались 100 учнів, та три полігони на 58 місць, де практикувались 146 учнів. 514 школярів через брак робочих місць здійснювали виробниче навчання в 14 шкільних майстернях [131, арк. 30].

Недоліки в організації політехнічного навчання визнавали Рада Міністрів УРСР і Міністерство освіти. У звітах ці відомства констатували, що Постанова ЦК КП України від 19 серпня 1961 року «Про поліпшення виробничого навчання учнів середніх загальноосвітніх шкіл УРСР» у частині створення навчально-матеріальної бази виконкомаами місцевих рад виконується незадовільно: не збудовані заплановані навчальні цехи, полігони

й дільниці. Робочих місць, виділених для виробничого навчання учнів, не вистачає, а обладнання існуючих навчальних цехів, шкільних майстерень технічно застаріле і є в недостатній кількості. Зазначалося, що значна частина учнів не забезпечена окремим робочим місцем і працювала одночасно з робітниками. Під час перевірки шкільних майстерень та робочих місць учнів у навчально-виробничих цехах і дільницях виявлялись серйозні порушення правил техніки безпеки. Так, приміщення майстерень не оснащені вентиляторами, верстати працюють без місцевого освітлення та не мають запобіжного обладнання, без гальмівних пристроїв. Виконання робіт на електроінструментах нерідко здійснювалось без захисного заземлення та без гумових рукавиць. У переважній більшості шкіл учні працювали в майстернях без спецодягу. Слюсарні й столярні верстати не відповідали віковим особливостям учнів [300, с. 38].

До того ж у дусі часу вирішували проблему пошуку винних: низький рівень матеріального забезпечення виробничого навчання пояснювався органами влади, зазвичай, тільки недостатньою увагою з боку керівників базових підприємств, які не створили належні умови для отримання учнями робітничих професій [131, с. 3].

Дещо іншою була позиція керівників підприємств. Так, директор Ровенського льонокомбінату у відповідь на звинувачення інспектора Обласного відділу народної освіти у невиконанні комбінатом постанови про створення навчального цеху висловив власне бачення такого стану: «Подивіться, як поставлене питання. Попросились до нас, ми їх прийняли для виробничого навчання, а тепер ще й вимагають цех!» [131, арк. 133]. Оскільки підприємства працювали в режимі виконання семирічних планових завдань, не дивно, що вони не виявляли особливої ініціативи у створенні навчальних цехів для учнів. Крім того, будівництво й організація цехів, полігонів, дільниць лягали тягарем на бюджет базових підприємств.

Для розв'язання проблеми слабого матеріального забезпечення

виробничого навчання 16 травня 1955 р. розпорядженням Ради Міністрів СРСР було надано право республіканським міністерствам безоплатно передавати загальноосвітнім школам верстати, двигуни, електромотори, деталі машин, лабораторне обладнання, що вже не використовуються на виробництві, проте придатні для політехнічного навчання [366, арк. 23]. Надавали техніку «всім миром» – колгоспи, військові частини, редакції районних газет, райхарчопроми, склозавод, ремонтні заводи, цементні заводи, лісгоспи, паперова фабрика, метеостанція і навіть районна прокуратура. Таким чином, протягом 1956–1958 рр. підприємства передали школам для запровадження політехнічного навчання 100 автомашин, 66 двигунів внутрішнього згоряння, 85 сільськогосподарських машин, 11 тракторів, 21 мотоцикл, 51 верстат по дереву і металу, 148 наборів інструменту по дереву тощо [95, арк. 23].

Бракувало місць для проходження виробничої практики: у 1963/1964 навчальному році на 16 149 учнів 9 – 11 класів на підприємствах і в колгоспах виділено лише 5 999 робочих місць [194, арк. 19]. Тому для початкової професійної підготовки учнів тих середніх шкіл, у яких виробниче навчання не могло бути організоване на базі підприємств, будов, колгоспів, радгоспів та установ, воно відбувалося в шкільних і міжшкільних навчально-виробничих майстернях [299, с. 14]. До початку 1964/1965 навчального року в школах області з'явилися 39 навчально-виробничих майстерень, розрахованих на 891 робоче місце [196, арк. 30].

Зрештою, хиби в організації виробничого навчання призвели до того, що з 3 688 кваліфікованих робітників, яких випустили середні школи Ровенської області у 1964 р., тільки 65 % (2 426 учнів) проходили виробничу практику на базі підприємств, учнівських цехів, дільниць чи в колгоспах [131, арк. 246] (Додаток В, таблиця 3). Варто зазначити, що існували спеціальності, які повністю були забезпечені робочими місцями для проходження практики. До них належали електровакуумна справа (136 місць), ткацька (54 місця) і

трикотажна (22 місця) справа, основи цементного виробництва (36 місць), скловиробнича справа (18 місць), овочесушильна справа (22 місця) [113, арк. 246]. Це обумовлено, насамперед, наявністю в обласному центрі й містах області підприємств, що використовували ці професії у безпосередній виробничій діяльності, а значить, мали відповідне матеріально-технічне обладнання. Серед них Ровенський газорозрядний завод, Ровенський льонокомбінат і Комбінат нетканих матеріалів, Здолбунівський цементний завод тощо. Проте часто базові підприємства через об'єктивні обставини не могли організувати виробничу практику старшокласників. Так, на Моквинській паперовій фабриці, де в наявності були три токарні верстати, токарну справу вивчали 19 учнів місцевої школи. Доступу до верстатів школярі не мали, бо техніку використовували робітники підприємства для виконання своїх виробничих обов'язків. У результаті частина випускників одинадцятого класу отримувала робітничу спеціальність без практичних навичок [131, арк. 131].

Не набагато краще було розв'язане питання організації виробничого навчання учнів сільських шкіл. Основною формою практики з виробничого навчання з сільськогосподарського профілю була учнівська навчально-виробнича бригада. Уважалося, що саме така діяльність розвивала в учнів інтерес до праці та почуття відповідальності й колективізму. Для виробничого навчання школярів колгоспи й радгоспи мали виділити земельні ділянки, сільськогосподарську техніку, добрива, корм для годівлі тварин, організувати для учнів польові табори на період літньої виробничої практики. У 1961/1962 навчальному році в області організовано 82 учнівські бригади, у яких працювали 4 284 старшокласники [111, арк. 12]. Вони опановували професії тракториста, комбайнера, рільника, плодоовочівника [114, арк. 1]. Маючи обмаль сільськогосподарської техніки, вони обробляли 732 га землі й часто використовувались колгоспами як додаткова робоча сила [111, арк. 13]. У напружені періоди посівної чи збиральної кампанії до сільськогосподарських

бригад залучали й тих, хто не вивчав спеціальності сільськогосподарського профілю [111, арк. 59].

Крім сільськогосподарських, у середніх школах організовували будівельні бригади, члени яких брали участь у ремонті шкільних приміщень, спорудженні навчально-виробничих майстерень та електрифікації шкіл. Загалом тільки за 1958/1959 навчальний рік учнівські бригади виготовили продукції на 350 тис. крб. [102, арк. 113].

У «Положенні про виробниче навчання учнів середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням Української РСР» йшлося, що визначення професій, за якими здійснювалась підготовка учнів, покладалося на виконкоми обласних, міських і районних рад депутатів трудящих спільно з радами народного господарства, міністерствами і відомствами за погодженням із Міністерством освіти УРСР, з урахуванням наявної виробничої бази й потреби в кадрах для народного господарства. Під час визначення переліку професій рекомендувалося брати до уваги особливості діяльності міських і сільських шкіл [2, с. 33]. У той же час у документі наголошувалось, що прийом учнів до дев'ятого класу для навчання за тією чи іншою спеціальністю проводився за особистим бажанням вступників, незалежно від місця їхнього проживання. Попри це враховувалися нахили учнів та їхня успішність із предметів, що мало важливе значення для оволодіння певною спеціальністю [298, с. 7]. На практиці ж підбір спеціальностей для виробничого навчання здійснювали переважно директори шкіл, які не зважали на можливості матеріальної бази чи брак кваліфікованих кадрів. Вибір професії здійснювався без урахування індивідуальних запитів школярів. У більшості навчальних закладів проводилась обов'язкова одноманітна професіоналізація. Як наслідок – у регіоні зростала кількість учнів, що вивчали вузькі спеціальності, які не були затребувані на ринку праці.

Опікуватися питанням забезпечення роботою випускників середніх шкіл

відповідно до набутої спеціальності мали виконками місцевих Рад депутатів трудящих [111, с. 15]. До того ж Львівський Раднаргосп установив резерв прийому на роботу молоді, що закінчувала восьмирічну й середню школи. Для цієї мети виділялось 500 місць на 41 підприємстві регіону [137, арк. 1]. Проте в області виникали труднощі з працевлаштуванням випускників (Додаток В, таблиця 4). У 1963 р. з 1 831 випускника середніх шкіл продовжили навчання загалом 750 осіб (40 % від загальної кількості). Так, продовжила навчання у ВНЗ 361 особа, денних відділеннях технікумів 243 особи, училищ і шкіл професійного навчання – 95 осіб, в інших навчальних закладах – 51 особа. 968 випускників одинадцятирічок улаштувались на роботу (52 % від загальної кількості). Серед них працювали в промисловості – 473 особи, у колгоспах, радгоспах, РТС – 148, у культосвітній сфері – 186 осіб, в інших установах – 161 особа. До того ж, за спеціальністю, яку отримали в середній школі, працювало 239 випускників, тобто тільки кожен четвертий з усіх працевлаштованих старшокласників. Решта випускників після прийому на роботу оволодівала новими спеціальностями [142, арк. 1].

На суттєві прогалини в підборі спеціальностей та ігнорування можливостей матеріальної бази підприємств та установ звертав увагу й Обласний відділ народної освіти. Відзначалось, що фахівці, яких готують середні школи, із року в рік не працевлаштовуються за спеціальністю [131, арк. 131]. У 1961/1962 навчальному році з 31 випускниці, що отримала спеціальність швачки, за професією працевлаштувались 2, із 17 шоферів працюють за спеціальністю тільки 6, із 35 апаратників за спеціальністю працює 12 [113, арк. 238].

Закон про школу 1959 р. визначав, що основними закладами отримання повної середньої освіти стануть вечірні (змінні) школи робітничої й сільської молоді. Громадськості насаджувалась думка про перспективність саме вечірньої освіти. У таких навчальних закладах учились юнаки та дівчата, що мали восьмирічну освіту й працювали на виробництві чи в колгоспі. Сприяти

залученню молоді здобувати повну середню освіту мав наказ Міністерства освіти УРСР «Про встановлення скороченого робочого тижня або скороченого робочого дня для осіб, які успішно навчаються без відриву від виробництва у вечірніх (змінних, сезонних) і заочних середніх школах» [25, с. 135]. Згідно з документом, для осіб, що навчались у 9 – 11 класах шкіл робітничої молоді, на період навчання встановлювався скорочений на 1 день робочий тиждень, а для учнів шкіл сільської молоді робочий тиждень скорочувався на два робочі дні. Заробітна плата на час звільнення виплачувалась у розмірі 50 %. На період випускних іспитів в 11 класі надавалась додаткова відпустка тривалістю 20 робочих днів зі збереженням заробітної плати з розрахунку тарифної ставки, заборонялося переводити працюючу молодь на роботи, пов'язані з відривом від навчання [97, арк. 209].

Як наслідок – кількість вечірніх (змінних) шкіл у Ровенській області збільшилась із 185 у 1958/1959 навчальному році [99, арк. 89] до 263 шкіл у 1963/1964 навчальному році [138, арк. 77]. Упродовж означеного періоду учнівський контингент зріс у 2,7 раза (із 7 215 до 19 619 учнів). Якщо в 1959/1960 навчальному році в денних загальноосвітніх школах області навчалось 65 % усіх учнів 9 – 11 класів, а у вечірніх – 35 %, то в 1963/1964 навчальному році в денних середніх школах училося вже 46 % учнів, а у вечірніх – 54 %. Із року в рік план набору до шкіл робітничої й сільської молоді Ровенської області перевиконувався [99, арк. 89]. Тільки в 1959/1960 навчальному році до вечірніх шкіл прийшло на 259 учнів більше, ніж передбачено [107, арк. 4]. Очевидно, що доступ до середньої освіти здобула значна частина працюючої молоді. Проте аналіз статистичних звітів Обласного відділу народної освіти дає підстави стверджувати, що орієнтація на вечірні школи для молоді як провідні заклади здобуття середньої освіти не виправдалась. Україй обмежена матеріальна база стала причиною того, що вечірні школи не могли забезпечити умови для якісного навчального процесу. Жоден заклад для робітничої й сільської молоді не мав власної навчальної

бази, тому всі вони працювали в приміщеннях денних загальноосвітніх шкіл області чи користувалися площами, що їх надавали підприємства. Молодь, яка поєднувала роботу з навчанням, піддавалася значному перевантаженню, оскільки її робочий день тривав 12 – 13 годин на добу. Вечірні школи були позбавлені можливості організувати змінні заняття, пристосовані до роботи слухачів на підприємствах чи колгоспах [238, с. 39]. Для викладання предметів природничого циклу не вистачало навчальних кабінетів, майстерень, обладнання. Більшість вечірніх навчальних закладів формально ставились до отримання знань учнями, тому багато школярів отримували лише задовільні оцінки, а значить, не могли успішно скласти іспити й продовжити навчання у ВНЗ [329, с. 149]. Відсів школярів із вечірніх шкіл протягом року подекуди сягав 35 % [181, арк. 1]. Серед основних причин такого стану вказувалась низька успішність молоді [197, арк. 1].

У ході проведення освітньої реформи велику увагу приділяли розбудові шкіл-інтернатів, які називали школами майбутнього. Їх уважали найбільш ефективними закладами для виховання «будівельників комунізму». Ідея їх створення відображала прагнення «витягти» дитину зі звичного середовища і перемістити її в певний «ідеальний» навчально-виховний заклад, де діти мешкали постійно. Так було простіше формувати радянську людину-гвинтика в системі тоталітарної держави.

Як навчально-виховні заклади нового типу школи-інтернати організовані ще у 1956 р. У постановах ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про заходи по подальшому розвитку мережі шкіл-інтернатів Українській РСР» регламентувалася кількість вихованців шкіл-інтернатів, визначався порядок прийому до навчальних закладів, акцентувалась увага, що перш за все до шкіл-інтернатів приймали дітей одиноких матерів, інвалідів війни та праці, сиріт та дітей, для виховання яких відсутні необхідні умови в сім'ї [103, с. 13]. За утримання дітей батьки сплачували частку щомісячної зарплати. На повне державне забезпечення приймалися діти, що не мали батьків [301, с. 3].

План розбудови мережі шкіл-інтернатів передбачав появу в Ровенській області до 1962 р. 11 навчально-виховних закладів, а до кінця семирічки їх число мало бути доведено до 19 – по одному в кожному районі [308, с. 397]. Контингент вихованців шкіл-інтернатів краю до 1965 р. мав зрости в 14 разів [284, с. 203]. Проте грандіозні плани радянського керівництва з розширення мережі шкіл-інтернатів реалізовані в повному обсязі не були.

Кількісні зміни стали помітними вже в 1960 р. Якщо в 1957/1958 навчальному році в Ровенській області діяло 4 школи-інтернати з 390 вихованцями, то в 1960/1961 навчальному році їх число зросло до 7. Тут виховувалось уже 1 986 дітей [308, с. 118]. До 1963/1964 навчального року в області працювало 13 навчально-виховних закладів з учнівським контингентом 4 599 дітей. Крім Острозької, Межирицької, Костопільської шкіл-інтернатів, такі установи з'явилися у Тучині, Вербі, Рафалівці, Рівному, Березному, Володимирці, Клевані, Мізочі, Сарнах (Додаток В, таблиця 5) [196, арк. 2].

Слабкою ланкою в організації інтернатних установ стало їх матеріально-технічне забезпечення. Школи-інтернати формувались за типом восьмирічної або середньої загальноосвітньої політехнічної школи з виробничим навчанням. Передбачали, що вихованці закладів здобуватимуть трудову підготовку, необхідну для діяльності у промисловості, сільському господарстві чи в галузі культури [3, арк. 116].

Організація навчально-технічної бази шкіл-інтернатів мала відповідати певним технічним характеристикам: наявність необхідної кількості класних кімнат, навчальних кабінетів, навчально-виробничих майстерень, спортивної зали, бібліотеки з читальним залом, кімнат для відпочинку [398, арк. 2]. Кожен навчально-виховний заклад мусив мати спальні кімнати для вихованців, харчоблок із їдальнею, ізолятор, учительську, піонерську кімнату, приміщення для побачення з батьками тощо. Окрім цього, викладачі й вихователі шкіл-інтернатів мали бути забезпечені житлом, тому навчальний

заклад мусив мати житловий будинок для педагогічного персоналу [302, с. 7].

Із початком розбудови інтернатної мережі більшість закладів знаходились у пристосованих приміщеннях. До 1960 р. жодна з 5 наявних шкіл-інтернатів області не мала окремого навчального корпусу. Наприклад, приміщеннями для Чудельської школи-інтернату (Сарненський район) слугували будинки колишньої військової частини, зведені в 1939 р., Вербська школа-інтернат організована на базі приміщень колишнього райкому Комуністичної Партії УРСР, приміщення банку, райвійськкомату, Острозька й Костопільська школи-інтернати знаходились у приміщенні педучилищ [308, с. 403], Межирицька – у будинку колишньої сільськогосподарської школи, зведеної в 1797 р. [96, арк. 23].

Із початку 1960-х рр. розпочалось активне будівництво нових навчальних корпусів та гуртожитків. Школи-інтернати області отримували фінансову підтримку. У 1956 р. на діяльність цих виховних закладів області виділено з республіканського бюджету 1 млн 584 тис. крб. [155, арк. 134], а в 1958 р. субвенції становили вже 7 млн 402 тис. крб., із яких 2 млн 700 тис. крб. передбачені на будівництво житлової площі [96, арк. 120].

План введення в дію приміщень для інтернатних закладів передбачав протягом 1961–1963 рр. за державні субвенції збудувати гуртожитки та їдальні для Ровенської, Острозької, Тучинської, Вербської, Березнівської, Мізоцької, Володимирецької, Млинівської, Демидівської, Клеванської шкіл-інтернатів [155, арк. 134]. До 1964 р. за рахунок державних капіталовкладень було здано в експлуатацію гуртожитків і навчальних корпусів загальною площею 16 тис. м² [98, арк. 15]. Значне навантаження лягало на колгоспи: вони мали фінансувати створення в кожному районному центрі школи-інтернату [102, арк. 124].

Форсовані темпи розбудови шкіл-інтернатів області, позірна боротьба за показники й звітність призводили до появи випадків уведення державними комісіями в експлуатацію новобудов зі значними недоробками, про що

застерігало Міністерство освіти УРСР. Виконання плану будівництва гуртожитків у 1962 р. за обсягом капіталовкладень становило трохи більше 40 %, а за будівництвом навчальних корпусів – 65 % [154, арк. 162]. Як наслідок – частина шкіл-інтернатів не відповідала технічним вимогам. У новостворених закладах зазвичай не вистачало кімнат достатнього розміру, були не повністю обладнані навчальні кабінети. На цьому тлі вирізнялась школа-інтернат у м. Рівне, що мала триповерховий навчальний корпус, два гуртожитки, окремий корпус їдальні, що зручно з'єднувалась галереєю [4, с. 66].

Через гучну кампанію популяризації шкіл-інтернатів, що розгорнулась у республіканській та місцевій пресі, ці заклади користувались попитом серед жителів області. Якщо 1958 р. до шкіл-інтернатів надійшло 345 заяв від батьків про бажання віддати дітей до цих закладів, то в 1959 р. попит перевищив пропозицію: з поданих 1 597 заяв до закладів були зараховані 630 дітей [104, арк. 132]. Однак не можна відкидати той факт, що для більшості родин це був вимушений крок, спроба змінити складні обставини життя своїх дітей. Північні райони області (Дубровицький, Зарічненський, Сарненський), що найвіддаленіші від обласного центру, мали нерозвинену інфраструктуру й невелику кількість шкіл, що давали повну середню освіту. У цих районах мешкало чимало багатодітних сімей, що відчували фінансові негаразди. Тому переведення дитини до школи-інтернату покращувало якість її життя, адже тут учні не тільки навчались, а й жили на державному утриманні. Водночас поява таких навчальних закладів дозволила збільшити в області кількість юнаків і дівчат, що одержували повну восьмирічну чи середню освіту. У цих школах спостерігався менший щорічний відсів учнів [149, арк. 28].

Нововведення кінця 1950-х рр. започаткували в школах групи подовженого дня. Вони стали однією з форм виховання учнів, адже батьки все більше часу приділяли своїй професійній діяльності. Уважалось, що групи з подовженим днем дають широкі можливості для поліпшення навчально-

виховного процесу [295]. У школах і групах продовженого дня школярі 1 – 4-х класів знаходилися під опікою вчителів, з їх допомогою виконували домашнє завдання, дотримувалися режиму дня. За харчування дітей у таких групах сплачували батьки.

Перші групи подовженого дня в області з'явилися із 1959 р. в Новоздолбунівській середній школі. До кінця 1959/1960 навчального року в області відкрито 10 груп і 1 школу подовженого дня. Показово, що всі такі групи знаходилися лише в міських середніх школах, де були сприятливі умови для їх організації: відповідні приміщення, наявність їдальні, кадровий потенціал [97, арк. 55]. У 1963/1964 навчальному році в регіоні в 51 міській школі працювали 115 груп подовженого дня. З'явилися групи і в сільській місцевості: 16 шкіл мали 25 груп подовженого дня. Загалом контингент учнів, охоплених групами, зріс до 4 275 дітей [194, арк. 17]. У 1964/1965 навчальному році групи подовженого дня відвідували 7 746 дітей [143, арк. 29].

Наріжним каменем освітньої реформи стала дев'ята стаття закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Вона визначала, що навчання в школах України здійснюється рідною мовою учнів, а школу з мовою навчання, куди віддавати своїх дітей, обирають батьки. Ішлося також про право відмовлятися від вивчення української мови, що опосередковано передбачало панівне становище російської мови в системі шкільної освіти [5, с. 132]. І вже в 1959/1960 навчальному році в російськомовних школах обласного центру № 3, № 4 і № 5 частина учнів за вимогою батьків не вивчала українську мову [107, арк. 3].

Незважаючи на те, що зовні демократичний проект сприяв русифікації освіти загалом по УРСР, у західноукраїнських областях, і Рівненщині зокрема, більшість учнів усе ж навчалася в українських школах. Перевага україномовних закладів спостерігалась у сільській місцевості. Традиційно,

значно вищим був відсоток російських шкіл у містах. На початку 1960-х рр. Міський відділ народної освіти звітував про збільшення кількості учнів шкіл з українською мовою навчання в м. Рівне. Протягом десятиліття (1954–1964 рр.) контингент школярів українських шкіл обласного центру зріс із 42,4 % до 52,8 % від загальної кількості учнів [145, арк. 19]. Ці, здавалось би, позитивні зміни досить оманливі, адже розподіл дітей у російських та українських школах Рівного не відповідав національному складу жителів обласного центру.

Урешті-решт, недоліки в організації шкільництва, спричинені реформою освіти, змусили керівні партійні органи влади СРСР переглянути закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» і поступово згортати основні його положення. Із 1963 р. в ЦК КПУ почали розробляти план переходу від одинадцятирічного до десятирічного навчання, а 10 серпня 1964 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів ухвалили постанову «Про зміну терміну навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням», якою термін навчання в школі скорочений до 10 років. Фактично освітня реформа була зупинена, і лише деякі її елементи збережуться до кінця 1980-х рр. [287, арк. 218].

Отже, шкільна реформа 1959 р. в Ровенській області сприяла появі восьмирічних й одинадцятирічних шкіл, шкіл-інтернатів, груп продовженого дня. Основна увага була зосереджена на запровадженні політехнічного навчання в старших класах. Наслідки введення реформи доволі суперечливі. З одного боку, загальнообов'язковою стала восьмирічна освіта, що сприяло кращому засвоєнню знань, з іншого – слабка матеріально-технічна база, вибір професій учнів без урахування індивідуальних особливостей, завищена роль вечірніх шкіл для молоді в системі шкільної освіти негативно впливали на перебіг реформи. Не підкріплена фінансово, вона не дала очікуваних результатів.

Висновки до розділу 2

Кінець 1930–початок 1940 рр. на західноукраїнських землях ознаменувався ломкою польської освітньої моделі та усталених у міжвоєнний період традицій шкільництва. Повернення радянської влади в 1944 р. в Рівненську область супроводжувалось відновленням уніфікованої радянської освітньої системи. Цей процес відбувався в складних умовах, пов'язаних із наслідками Другої світової війни. Нова система шкільництва запроваджувала початкові, семирічні й середні навчальні заклади, окрім цього, установлювалось обов'язкове початкове навчання для дітей сільських шкіл і семирічне навчання для дітей міст.

Реалізація в області закону «Про загальне обов'язкове навчання» в перші повоєнні роки супроводжувалася значними труднощами, серед яких слабка матеріально-технічна база існуючих шкіл, кадровий дефіцит, переселенські акції, складна політична ситуація в регіоні. Найважче радянська освітня система відновлювалась у північних районах, що через відсутність інфраструктури мали обмежені зв'язки з обласним центром.

Певні успіхи у сфері шкільництва було помічено з початку 1950-х рр.: зросли кількісні показники загальноосвітніх шкіл в області. Це, у свою чергу, спричинило зростання кількості учнів. Беззаперечним досягненням влади стала загальнодоступність шкільної освіти як для дітей шкільного віку, так і для працюючої молоді, що могла продовжити навчання у вечірніх школах. Проте виконання закону про всеобуч серед молоді ускладнювалось причинами матеріально-побутового характеру.

Протягом 1944–1964 рр. у результаті освітньої модернізації змінились якісні характеристики навчальних закладів. На відміну від перших повоєнних років, коли найчисельнішими були початкові школи, до 1964 р. наймасовішими стали восьмирічні освітні заклади. Змінилась кореляція середніх шкіл в області. Протягом повоєнного двадцятиліття їх кількість

зросла майже в 4 рази. Учнівський контингент середніх навчальних закладів становив 42 % від загального числа учнів області.

Однією зі складових радянської освітньої політики було звуження функціонування української мови в навчальних закладах регіону. З'являлись російськомовні школи, обов'язковим для учнів українськомовних шкіл стало вивчення російської мови. Найбільше російськомовних шкіл було відкрито в обласному й районних центрах.

У 1950-х рр. започаткована освітня реформа, мета якої – подолати відірваність школи від життя і забезпечити міцну основу для розгортання науково-технічної революції. Утілення реформи спричинило структурні зміни в системі шкільної освіти. Було створено мережу восьмирічних шкіл. Запроваджена обов'язкова восьмирічна освіта сприяла кількісному зростанню учнівського контингенту. З'явилась мережа шкіл-інтернатів, що протягом 1959–1964 р. розширилась майже в три рази. Суттєво трансформувались середні школи, що реорганізовані в одинадцятирічні політехнічні школи з виробничим навчанням. Запровадження виробничого навчання потребувало значних матеріальних і фінансових витрат, до яких, як показала практика, не були готові ні республіканський, ні обласний бюджети, ні місцеві підприємства та колгоспи. Поспішне запровадження політехнічного виробничого навчання, що мало слабку матеріально-технічну і навчальну базу, стало основним прорахунком шкільної реформи. Окрім того, під час професійної підготовки школярів не враховувались реальні потреби ринку праці, а вибір професії школярами здійснювався без урахування їх індивідуальних нахилів. Загалом освітня реформа не принесла очікуваних результатів, тому поступово почала згортатися, а після зміщення М. Хрущова в 1964 р. була відмінена.

РОЗДІЛ 3

МАТЕРІАЛЬНА БАЗА Й КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

3.1. Матеріально-технічне становище шкіл

Однією з умов якісного навчання й виховання учнів є навчально-матеріальна база шкіл, що повинна мати необхідні складові: шкільні приміщення, облаштовані класні кімнати та навчальні кабінети, обладнання, підручники тощо.

Розбудова шкільної освіти Ровенської області після Другої світової війни, як і в усьому західноукраїнському регіоні, мала певні особливості. По-перше, освітня модель шкільництва, апробована в 1939–1941 рр., через обмеженість часу її впровадження не отримала усталених традицій у регіоні. Тому формування навчально-матеріальної бази шкіл здійснювалось паралельно з установами радянської освітньої системи. По-друге, колосальні збитки УРСР під час війни (48 % від загальносоюзних), змушували радянську владу першочергово відбудовувати промисловість, тому сфера освіти фінансувалась за залишковим принципом. По-третє, у повоєнний період на західноукраїнських землях поширеним явищем була малограмотність місцевого населення, через що головним завданням у галузі шкільництва стало охоплення всіх дітей шкільного віку й значної частини дорослого населення навчанням. У свою чергу це потребувало не лише відновлення, а й розширення мережі загальноосвітніх шкіл, створення шкіл для малописемних і неписьменних, шкіл робітничої й сільської молоді.

Після Другої світової війни матеріально-технічний стан шкільної освіти Ровенської області перебував у вкрай незадовільному стані. Причини цього слід шукати не лише в руйнаціях через військові дії, а й у слабкій матеріальній базі навчальних закладів до війни. Зокрема, на території області в період Другої Речі Посполитої школи розміщувались у 980 приміщеннях на

2 324 класні кімнати. Більшість приміщень не були стаціонарними шкільними будинками, а тільки пристосованими для навчання. 50 шкіл проводили навчання в приватних будинках мешканців області [105, арк. 99].

Військові дії в ході радянсько-німецької війни, згідно з даними Наркомату освіти УРСР, спричинили зменшення площі класних кімнат до 68 % довоєнної [153, арк. 3]. На Рівненщині повністю знищені 212 шкільних приміщень, 600 перебували в напівзруйнованому стані. Значних збитків завдано шкільному обладнанню: спалено 5 тис. парт, 800 дощок, знищено всі шкільні бібліотеки [379, арк. 35]. Загалом руйнувань зазнали 174 школи області, що забезпечували 30 150 учнівських місць (Додаток Г, таблиця 1). Попри все це, в області залишились райони, де навчальні заклади майже не зазнали руйнувань. Серед них школи Мізоцького, Млинівського, Соснівського, Острожецького районів [153, арк. 1–24].

Структурна реорганізація загальноосвітньої школи відбувалась паралельно з відновленням зруйнованих і будівництвом нових шкільних приміщень. Закон «Про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР в сфері народної освіти УРСР на 1946–1950 рр.», означений радянською верхівкою як «план підвищення матеріально-культурного рівня народу», указував на пріоритетність відбудови й розширення мережі загальноосвітніх закладів, утім часто ці заходи не були підкріплені фінансово [213, с. 51].

Закономірно, що в перші повоєнні роки нових шкіл майже не будували. Переважно проводились відновлювальні будівельні роботи вже існуючих шкільних приміщень [198, арк. 38]. Основний тягар освітянських витрат лягав на обласний бюджет, а навантаження на республіканський бюджет становило трохи більше 20 % [243, с. 13]. Кошторисна вартість відбудови шкіл Ровенської області на 1945 р., згідно з планом, складала 1 млн 860 тис. крб., з них, на міські школи передбачалося 620 тис. крб., на школи в сільській місцевості – 1 млн 231 тис. крб. [198, арк. 1]. Згодом через нестачу коштів

план скориговано – і видатки на відновлення та будівництво нових шкіл зменшено до 1 млн 425 тис. крб. Перші лімітні асигнування область отримала тільки в червні 1945 р. в сумі 110 759 крб [198, арк. 5]. Станом на 1 серпня 1945 р. з 95 шкіл області, що потребували капітального ремонту, було відремонтовано лише 13, а в 44 школах ремонт навіть не розпочався [164, арк. 5]. Активно залучалось до відбудови й ремонту шкільних приміщень місцеве населення, а подекуди, проведення поточного ремонту в повній мірі перекладалось тільки на мешканців [45, арк. 2].

Загалом план відбудови шкільних приміщень області в 1945 р. через недофінансування виконано лише на 41,5 %, а кількість учнівських місць збільшилась тільки на 1 380 у містах і 1 560 у сільській місцевості. Наркомат освіти УРСР відзначав, що Ровенська область, поряд із Дрогобицькою, Станіславською й Волинською, мала найгірші показники плану розгортання шкільної мережі. Відповідно, відставали показники щодо загальної кількості учнів навчальних закладів, які становили 54 % від запланованого [48, с. 20].

Із початку нового 1945/1946 навчального року 879 шкіл області проводили навчання в 614 шкільних і 544 пристосованих приміщеннях [381, с. 7]. Варто зазначити, що більшість міських шкіл регіону проводили заняття в пристосованих для навчання будинках, у той час коли освітні заклади в сільській місцевості, зазвичай, здійснювали навчальний процес у незаселених чи орендованих сільських хатах, які не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам, не мали належного природного освітлення й опалення. Під час уроків господиня хати нерідко топила піч, готувала їжу, що відволікало учнів від виконання завдань [280, с. 97]. У с. Липки Гоцанського району школа розташувалась у трьох кімнатах різних приміщень: напівзруйнованому шкільному будинку, кімнаті місцевого жителя і в будинку священика, що спричиняло значні незручності учням, особливо в негоду, під час переходів з уроків [396, с. 14]. У школах Висоцького, Рафалівського, Клесівського, Зарічненського, Володимирецького районів були невеликі класні кімнати,

тому за однією партою доводилось учитися трьом і більше учням. У багатьох навчальних закладах були відсутні ємності для питної води, а вбиральні знаходились на подвір'ях, завалених сміттям, через що школярі хворіли на коросту й тиф [54, с. 216].

Учитель Здолбунівської середньої школи С. Максимчук згадував: «Це був надзвичайно складний час. 30 квітня 1944 р. авіабомба влучила у другий поверх приміщення школи. Дах і частина будинку зруйновані. Матеріали на ремонт відсутні. Для заготівлі лісоматеріалів старшокласники і вчителі ходили до лісу. У вікнах школи замість скла – картон чи фанера. В приміщенні холодно, протікав дах, діти навчались у верхньому одязі. Певний час навчання проводилось в історичному кабінеті, де відсутня частина стіни була прикрита деревом та іншими підручними матеріалами» [391, с. 21].

У перші післявоєнні роки в освітній системі області спостерігалась чисельна перевага початкових шкіл, тому в цей період більшість навчальних закладів займали тільки одне приміщення. Наприклад, у 1946/1947 навчальному році 741 школа розміщувалась в одному приміщенні, 157 – у двох приміщеннях, 53 – у трьох, 7 – займали чотири й більше будівель [171, арк. 17].

Досить низькою була ефективність використання асигнувань в установи освіти. На кінець 1945 р. Обласний відділ народної освіти відзвітував про відкриття в м. Дубровиця середньої школи на 480 учнівських місць, проте коли обстежили цей будівельний об'єкт, виявилось, що в шкільному будинку немає підлоги та рам для вікон, тобто фактично навчання тут не здійснювалось [198, арк. 36].

Гальмували відбудовчі роботи шкільних об'єктів відсутність досвідчених виконробів та брак коштів. Траплялися випадки, коли закладені в кошторис будівництва кошти на будматеріали не відповідали реальним цінам у роздрібній мережі і були заниженими на 200 – 300 %. До прикладу, 1 кг цвяхів за кошторисом коштував 3 крб 40 коп., а в торговельній мережі – 10 –

12 крб, вапно за кошторисом коштувало 150 крб, у торговельній мережі – 500 крб [152, с. 131]. Це призводило до неможливості придбати необхідну кількість матеріалів і, відповідно, впливало на темпи та якість відбудови навчальних закладів.

Через нестачу шкільних приміщень часто в класах однієї школи проводили заняття декілька навчальних закладів. Акт обстеження роботи Ровенської середньої школи № 1 засвідчив, що школа розміщувалась у 3 приміщеннях. Окрім власне школи № 1, тут знаходились середня школа № 5 і семирічна школа № 9. У цьому ж навчальному закладі в третю зміну працювала вечірня школа для робітничої молоді [42, арк. 61].

Зважаючи на брак шкільних приміщень, 26 червня 1944 р. з'явилась Постанова Раднаркому СРСР і Раднаркому УРСР «Про порядок звільнення шкільних приміщень, що використовуються не за призначенням», яка зобов'язувала органи влади на місцях вирішити питання про повернення приміщень школам. Проте вісім шкільних будівель у м. Рівне загальною площею 3 890 м² (92 класні кімнати) й надалі були зайняті облуправлінням МВС, кравецькою артілью, авторотою військ МВС, дорожно-технічною школою [54, арк. 131]. У с. Симонів Гощанського району приміщення школи використовувалось під церкву. У с. Привітовка Морочнянського району в 1945 р. приміщення дерев'яної школи розібрали й перевезли до райцентру для районної Ради депутатів трудящих, а за оренду тісної хати під школу село сплачувало 30 тис. крб [379, арк. 1]. Однак ще й до 1957 р. два шкільні будинки в м. Рівному звільнені не були, адже їх займали Партійна школа та управління КДБ. Площа зайнятих приміщень більш ніж 4 тис. м², де б могли вчитись 1 150 учнів [78, арк. 52].

На початок 1950 р., попри очевидне збільшення кількості шкіл, в області гостро відчувався брак шкільних приміщень. Навчання здійснювалось у 617 спеціальних шкільних і 697 пристосованих будівлях. Із них 865 потребували ремонту, а 76 – так і не були відбудовані після війни [60, арк. 1]. Міністерство

освіти УРСР було незадоволене такими темпами відбудови. В 1951 р. воно констатувало, що Ровенська область, поряд із Чернівецькою й Дрогобицькою, найбільше відстає в питанні відбудови й спорудження нових шкіл [383, арк. 128].

Недостатнє фінансування будівництва загальноосвітніх установ змушувало органи влади ініціювати запровадження «народної будови», коли тягар будівництва нових шкіл покладався на колгоспи, радгоспи та підприємства області. Вони ставали основним джерелом поліпшення матеріальної бази шкіл. У цілому до 1957 р. на Рівненщині методом «народної будови» споруджено 306 шкільних приміщень. Найбільше за площею й за кількістю учнівських місць збудовано приміщень для семирічних навчальних закладів – 126 будівель, що мали 630 класних кімнат. Зусиллями колгоспів і підприємств з'явилося 155 приміщень для навчання учнів початкових класів на 403 класні кімнати і 25 нових будинків середніх шкіл на 152 класні кімнати. Новозбудовані площі були розраховані на 41 670 учнівських місць (Додаток Г, таблиця 2) [308, арк. 368].

Колгоспи й місцеві організації часто не могли впоратися з надвисокими завданнями. Наприклад, у Володимирецькому районі було заплановано побудувати шість шкіл на 58 класних кімнат, фактично ж постала тільки одна школа на чотири класні кімнати; у Млинівському районі з п'яти приміщень споруджено тільки одне. Згідно з планом протягом 1959–1961 рр. мали з'явитись міжколгоспні інтернати в Березнівському, Володимирецькому й Зарічненському районах, а їх будівництво до початку 1960 р. навіть не розпочалося. До 1956 р. 47 початкових шкіл у сільській місцевості все ще не мали власних приміщень і розміщувались у малоприсосованих хатах колгоспників [71, арк. 79].

Не виконував своїх зобов'язань і Львівський Раднаргосп, який мав спорудити шість шкіл, а побудував лише одну. Винуватцями за зрив плану побудови шкільних приміщень у Ровенській області були визнані райкоми

КПУ та Обласний відділ народної освіти, що не забезпечили контролю та змирились із тим, що плани введення в дію шкіл із року в рік не виконувався [98, арк. 11].

У 1958 р. Рада Міністрів УРСР для покращення фінансування будівництва закладів освіти колгоспами прийняла постанову «Про будівництво шкіл в Українській РСР за рахунок коштів колгоспників і надання колгоспам допомоги у шкільному будівництві», за якою колгоспам на спорудження шкіл надавались цільові кредити, а також створювались спеціальні фонди для придбання будівельних матеріалів та шкільного обладнання [361, с. 187].

Попри це, до середини 1960-х рр. методом «народної будови» в області постали 369 нових шкільних будинків на 1924 класні кімнати. Протягом післявоєнних років зусиллями колгоспів, радгоспів, підприємств площа приміщень шкільного фонду області примножилась на 50 % [98, арк. 368]. Разом з тим, згідно з плановим будівництвом шкіл за рахунок державних асигнувань, протягом першого повоєнного десятиліття в області споруджено лише 30 нових шкіл на 4 640 учнівських місць. Кошти на це виділялись не тільки з республіканського бюджету. Аналіз структури видатків на будівництво нових загальноосвітніх закладів указує на залучення фінансових ресурсів Міністерства меблевої промисловості СРСР та Міністерства шляхів сполучення СРСР. Завдяки їх асигнуванням на Рівненщині введені в дію чотири нові середні школи: у 1952 р. – у Костополі, у 1954 р. – у Рівному та Сарнах, у 1956 – у Здолбунові, загалом на 1 600 учнівських місць. У 1959 р. в області за державні капіталовкладення збудовано тільки дві середні школи на 800 учнів, а за кошти колгоспів – 32 школи на 6 720 місць та добудовано 406 класних кімнат на 16 240 учнівських місць [99, арк. 105].

На відміну від післявоєнного десятиліття, коли основні потуги були спрямовані на відбудову існуючих шкіл, із середини 1950-х рр. основна увага органів влади зосереджується на будівництві нових приміщень. Прискорила

цей процес освітня реформа 1959 р., адже введення обов'язкового восьмирічного й одинадцятирічного навчання потребувало розширення шкільних площ. Для виконання плану розгортання середніх шкіл в області необхідно було споруджувати 4 – 5 приміщень щороку [132, арк. 3]. У 1960 р. на освітні потреби області виділено 160 млн крб., що складало більш ніж третину обласного бюджету [106, арк. 4]. Із них на капітальне будівництво регіон отримав навіть більше, ніж передбачено за планом, – 9 млн 910 тис. крб (102 % від плану) [383, арк. 122]. Тільки за дев'ять місяців 1960 р. загальний приріст шкільної площі в Рівенській області становив 33 500 учнівських місць. Більшість нових шкільних приміщень, збудованих в області в повоєнне двадцятиліття, прийняті в експлуатацію протягом 1957–1965 рр. [157, арк. 1 – 20].

Коллективні зусилля республіканських, обласних, районних органів влади, колгоспів, громадськості щодо розбудови матеріальної бази освітніх закладів області стали помітними наприкінці 1950-х рр. У 1957 р. нарешті вдалося відмовитись від оренди приватних приміщень, які використовувались під школи [95, арк. 105].

У цілому протягом 1944–1964 рр. у Рівенській області коштом обласного й республіканського бюджетів, колгоспів, підприємств двері для учнів відкрили 326 нових шкіл, що мали 442 приміщення загальною площею 82 090 м² (Додаток Г, таблиця 3) [157, арк. 1–20]. Новозбудовані заклади забезпечили навчання для 64 500 учнів області [286, с. 308]. У середньому на одного учня припадало від 1 м² до 2,1 м² класної площі [191, арк. 37].

Важливим фактором відбудовчих процесів в області була адміністративно-командна система, адже саме вона давала змогу швидко мобілізувати матеріальні та людські ресурси.

Протягом досліджуваного періоду покращився благоустрій шкільних приміщень. З'явилися школи з окремими приміщеннями для спортивних й актових залів, бібліотек, майстерень. Школи отримали технічні засоби

навчання, такі як радіо, кіноапарати, репродуктори. Позитивна динаміка спостерігалась у питанні електрифікації шкіл (Додаток Г, таблиця 4). Якщо в 1954/1955 навчальному році тільки 124 школи мали електричне освітлення (13,1 %), то в 1959/1960 навчальному році їх кількість зросла до 339 шкіл (34,9 %) [367, арк. 2], а в 1964/1965 навчальному році електрифіковано 607 навчальних закладів (63,2 %) [156, арк. 8]. Гірше просувалась справа з облаштуванням шкільних приміщень інженерними комунікаціями. У 1962 р. з 1 817 будинків, що займали школи регіону, лише 31 приміщення мало центральне опалення, 44 приміщення обладнані водогоном, 30 – каналізацією (Додаток Г, таблиця 5). Більшість споруд, що мали комунікації, належали середнім навчальним закладам. Водночас у 810 шкільних будинках був відсутній будь-який благоустрій. Серед них 333 приміщення початкових, 434 восьмирічних і 43 приміщення середніх шкіл [191, арк. 25]. До 1966 р. 258 шкіл усе ще не мали електричного освітлення, зокрема неелектрифікованими залишались 192 початкові школи. Найгірша ситуація склалась у північних районах області, адже у Володимирецькому районі не мали електричного освітлення 22 школи, у Дубровицькому – 21 школа, у Березнівському – 13 шкіл [156, арк. 33].

На цьому тлі вигідно вирізнялось облаштування шкіл-інтернатів. 10 інтернатів займали 23 приміщення, які повністю електрифіковані, дев'ять із них мали водогін і каналізацію, 10 будинків обладнані центральним опаленням [191, арк. 25]. Причини такої ситуації слід шукати в прискіпливій увазі до організації шкіл-інтернатів із боку органів влади та технічних вимогах, що висувались до будівництва таких закладів.

Протягом повоєнного періоду актуальною залишалась проблема двозмінного навчання в навчальних закладах. Уважається, що навчання в першу зміну є більш ефективним для дітей, оскільки в другій половині дня їм важче сприймати навчальний матеріал. У 1949/1950 навчальному році через дефіцит приміщень більшість шкіл здійснювали навчання у дві і навіть у три

зміни. Зокрема, в одну зміну в області працювали три міські й 199 шкіл у сільській місцевості, у дві зміни вчилися учні 36 міських і 738 сільських шкіл. Хоча в сільських школах друга зміна часто ставала порятунком для школярів із віддалених сіл. У своїй книзі «Острожець на сторінках історії» Н. Миколайчук згадує: «У відбудованому приміщенні Острожецької середньої школи навчання розпочалося з вересня 1949/1950 навчального року, адже до початку 1950-х рр. навчання проводили в колишніх хатах виселених селян. Навчалися тут не тільки острожчани, а й учні з околиць: Малина, Бобриня, Новоукраїнки і навіть з Волині – Лица і Верхівки. Старшокласники, на щастя (авт. Н. Миколайчук), навчалися в другу зміну, і так встигали на заняття з віддалених сіл, бо ходили пішки» [280, с. 97]. З іншого боку, через відсутність електричного освітлення частина шкіл в області, маючи статус двозмінних, через короткий світловий день не проводила навчання в другу зміну. Навесні й восени учням цих шкіл доводилось учитись у три зміни, надолужуючи програмний матеріал.

У третю зміну в загальноосвітніх школах працювали переважно школи робітничої й сільської молоді, адже власних приміщень вони не мали [60. арк. 2].

Варто зазначити, що питанню ліквідації двозмінного навчання органи радянської влади завжди приділяли увагу. Перша спроба подолати двозмінність в УРСР була здійснена в 1949 р. У постанові Ради Міністрів УРСР йшлося про перехід на однозмінне навчання до 1954/1955 навчального року [59, арк. 9]. Проте до середини 1950-х рр. із 943 шкіл Ровенської області 641 школа (68 %) працювала у дві зміни. 53 263 учні (40,6 %) відвідували уроки в другу зміну [182, арк. 25].

Наступним кроком стала постанова «Про хід виконання рішень XIX з'їзду КПУ про ліквідацію двозмінного навчання в загальноосвітніх школах Української РСР», яку 4 травня 1958 р. прийняли ЦК КПУ й Рада Міністрів УРСР. Ініціативу досить швидко підхопили Ровенський обком КПУ та

Ровенський облвиконком, які своїм рішенням зобов'язали всі школи області перейти на однозмінне навчання. Обласна влада мала намір до 1962 р. подолати двозмінність у сільських школах, а до 1965 р. – у міських загальноосвітніх закладах [98, арк. 2]. Зважаючи на зростання шкільного будівництва та чимале збільшення шкільних площ для навчання школярів, започатковане в середині 1950-х рр., до 1960 р. прискорився процес переходу освітніх закладів на однозмінне навчання (Додаток Г, таблиця б). Найвищих показників удалося досягти в 1960/1961 навчальному році. Зокрема, 806 (82 %) із 985 загальноосвітніх закладів області перейшли на однозмінне навчання. У Ровенській області з'явилися райони, де всі школи працювали в першу зміну – Острозький, Демидівський, Клеванський. Таким чином, із 139 055 школярів області 119 282 навчалися у першу, а 19 773 учні – у другу зміну. Якщо в 1957/1958 навчальному році частка дітей, що вчилися у другу зміну, складала 36 % [186, с. 2], то в 1960/1961 навчальному році кількість школярів другої зміни зменшилась більш ніж у два рази – до 14,2 % [189, арк. 30]. Варто зауважити, що з початку 1960-х рр. з-поміж західноукраїнських областей з'явилися області, які успішно реалізували програми переходу на однозмінне навчання. Серед них Тернопільська та Івано-Франківська, де з більшим учнівським контингентом, аніж на Рівненщині, 100 % школярів училися у першу зміну [332, с.110].

Подолати двозмінність у школах Ровенської області не змогли й до середини 1960-х рр., що було характерно для переважної більшості областей УРСР [268, с. 286]. Із 1963/1964 навчального року у зв'язку зі зростанням на Рівненщині учнівського контингенту до 164 659 дітей частина освітніх закладів була вимушена знову переходити на двозмінне навчання. 328 загальноосвітніх закладів регіону працювали у дві зміни, а відсоток школярів, що вчилися у другу зміну, збільшився до 22 [140, арк. 30].

Для забезпечення оптимальних умов організації навчально-виховного процесу та реалізації практичної складової навчання в семирічних і середніх

школах створено навчальні кабінети. Вони були основною базою для проведення теоретичних, практичних, лабораторних занять, позашкільної гурткової роботи учнів. У навчальному кабінеті передбачали відповідне середовище, оснащене засобами навчання, обладнанням і меблями. Оскільки пріоритетним у перші повоєнні роки вважали відбудову шкільних приміщень, то з облаштуванням фізичних, хімічних, біологічних кабінетів виникали суттєві труднощі. У 1945/1946 навчальному році навчальні кабінети з'явилися у 68 школах (106 кабінетів), тобто більшість семирічних і середніх шкіл області їх просто не мали [171, арк. 13]. Протягом досліджуваного періоду кількість навчальних кабінетів постійно зростала. До 1952/1953 навчального року в школах регіону їх налічувалось 211, у 1953/1954 навчальному році – 285. Протягом повоєнного десятиліття ситуація покращилась: число навчальних кабінетів і лабораторій збільшилось утричі – до 334, проте їх кількість усе ще не задовольняла потреби [183, арк. 22].

Політехнізація школи, започаткована в 1959 р., передбачала зростання кількості навчальних кабінетів. Зокрема, до 1961 р. всі восьмирічні школи повинні були мати щонайменше 1 – 2, а всі середні школи – 2 – 3 навчальні кабінети. Уже в 1959/1960 навчальному році вдалося реалізувати завдання забезпечення всіх середніх загальноосвітніх шкіл навчальними кабінетами: у 121 школі обладнано 325 кабінетів [316, с. 108]. У 216 восьмирічних школах, що знаходились переважно в сільській місцевості, фізичні, хімічні, біологічні кабінети були відсутні [107, арк. 7]. У наступні роки число навчальних кабінетів у восьмирічних школах зросло несуттєво. У 1963/1964 навчальному році учні проводили практичні заняття в 773 навчальних кабінетах: 545 із них – у середніх школах (три на навчальний заклад), 228 – у восьмирічних освітніх закладах (у кожному другому закладі) [194, арк. 15].

Важливими елементами в структурі матеріально-технічної бази шкіл є навчальні засоби та шкільний інвентар: підручники, наочність, меблі, канцелярське приладдя. Брак цих навчальних ресурсів негативно впливав на

якість навчання й на рівень освітніх досягнень учнів.

У період післявоєнної відбудови питання забезпечення шкіл навчальними засобами та інвентарем для органів влади не було першочерговим. Відновлення цього сегмента матеріального забезпечення шкіл найперше покладалось на вчителів, учнів і батьків.

Учителька початкових класів Кухітсько-Вольської школи Зарічненського району М. Гриценко, початок професійної діяльності якої припав на повоєнні роки, так характеризувала умови своєї роботи: «У школі не було книжок, зошитів, чорнила, дошки, ручок, крейди. І так без нічого почалася робота. Я на товстому папері з мішків писала букви, слова і так дітей вчила читати. Діти писали саморобними ручками з чорнилом із червоного буряка. За папір слугувала мішковина. Потім принесли нам чорну дошку, що була трохи більша від 1 м². Писали на ній учні білою глиною, що розсипалася в руках» [350].

У 1945/1946 навчальному році реальна картина забезпечення навчальним обладнанням та інвентарем шкіл області виглядала так: на 89 333 учні припадало тільки 12 788 парт, 818 дощок, 515 столів, 521 шафа, 1 607 стільців. Хоч до початку навчального року спільними зусиллями вчителів, учнів і батьків виготовлено 1 800 парт, 400 дощок, 360 столів [379, арк. 40], у школах області не вистачало 10 291 парти, 1 317 класних дощок, 930 столів, 1 686 стільців. Найбільше від нестачі навчального обладнання та меблів потерпали школярі сільських загальноосвітніх закладів [381, арк. 11].

До 1949/1950 навчального року спільними зусиллями педагогів і громадськості було виготовлено ще 3 тис. парт, 600 дощок, 1 тис. стільців, 600 столів. У 1950 р. з обласного бюджету на придбання інвентаря, інструментів виділено майже 700 тис. крб. Надавали шефську допомогу й організації області, зокрема, Облспоживспілка передала школам області 3 400 парт і 300 класних дощок [125, арк. 3]. Попри це, до 1950 р. значна частина навчальних закладів усе ще потерпала від нестачі стандартних парт. У деяких школах

відсутність необхідних меблів, навіть за наявності достатньої кількості шкільних приміщень, спричиняла запровадження двозмінного навчання, зокрема, і для учнів початкових класів. Директор Ровенського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів В. Кравцов у статті «Усунути хиби в роботі шкіл Зарічненського району» звертав увагу, що в Заозерській початковій школі учні навчались у дві зміни, хоча одна класна кімната, саме через брак парт, була не зайнята [241, с. 4].

У 1947/1948 навчальному році за партами в одну зміну могли вчитись тільки 68 228 із 128 196 школярів області [174. арк. 2]. Тому видається закономірним те, що постанови й розпорядження органів радянської влади, у яких ішлося про запровадження в області однозмінного навчання, не можна було виконати не лише через брак шкільних площ, а й через нестачу шкільного інвентаря.

Зміни в технічному забезпеченні шкіл області стали відчутні тільки з другої половини 1950-х рр. (Додаток Г, таблиця 7). Навчальні заклади області збільшили обсяги традиційного інвентаря й обладнання, такі як парти (станом на 1956 р. їх кількість становила 42 904 шт.), столи (7 584 шт.), стільці (15 510 шт.), класні дошки (3 688 шт.). Окрім цього, школи поповнились спеціальним обладнанням для лабораторій, навчальних кабінетів, бібліотек. У навчальних закладах з'явилися столи для навчальних кабінетів (814 шт.), демонстраційні столи для фізичних кабінетів (153 шт.), лабораторні шафи (342 шт.), витяжні шафи (5), бібліотечні шафи (2 554 шт.) Утім, зростання об'ємів шкільного інвентаря ще не давало змоги перейти на однозмінне навчання, адже не вистачало 7 460 парт, 9 222 стільці, 1 445 столів, 973 класні дошки [86, арк. 2].

Ключовою проблемою в період відбудови стало забезпечення учнів підручниками, які були найпершим джерелом інформації й засобом навчання та виховання. Наркомат освіти УРСР в 1944/1945 навчальному році, через украй обмежену кількість підручників у республіці, затвердив норми

забезпечення школярів навчальною літературою. Вони передбачали, що серед учнів 1 – 2 класів один підручник розподілявся між двома дітьми, 3 – 4 класів – між чотирма дітьми, 5 – 10 класів – між вісьмома дітьми [286, арк. 147]. Найгірше були забезпечені навчальною літературою учні 5 – 10 класів. Хоча й такі норми часто не виконувались через об'єктивні причини – необхідної кількості навчальної літератури не було надруковано.

Варто зауважити, що протягом повоєнного періоду, незважаючи на складні фінансові обставини, книжкові фонди шкіл постійно поповнювались навчальною літературою як шляхом друку нових книг, так і закупівлі в учнів уживаних підручників. До прикладу, улітку 1944 р. школи області одержали 53 тис. підручників для учнів початкових класів і 4 500 – для учнів старших класів. Протягом 1944/1945 навчального року до області надійшов ще 42 351 підручник від видання Укркниготорг, а торговельна організація Укоопспілка передала школам 61 560 підручників [375, арк. 2]. Українські видавництва не могли впоратися з об'ємами друку, тому чималі поставки шкільної літератури до Ровенської області в 1944/1945 навчальному році становили тільки половину від запланованого. Наступного року регіон отримав ще 165 788 підручників на 89 333 учні [381, арк. 2].

Оскільки на 1 вересня 1946 р. в УРСР план завозу підручників до областей виконаний лише на 30 % [252, арк. 108], Наркомат освіти УРСР на подолання цієї проблеми видав інструкцію «Про закупівлю вживаних підручників в школах УРСР у 1946 р.». Вона зобов'язувала торговельну організацію Облкнигокультторг закуповувати підручники в учнів, які перейшли до наступного класу. Для Облкнигокультторгу на 1946 р. був встановлений план, згідно з яким організація мала закупити для шкіл області 170 тис. уживаних підручників, а перед початком нового навчального року закуплену літературу реалізовувати учням. Купівля вживаних підручників проходила за схемою: підручники першої категорії (в доброму стані) купували в учнів на 10 % дешевше, ніж нові, а книжки другої категорії (зношені, але

придатні до використання) – на 20 % дешевше від номіналу. У той же час продавали учням уживані підручники першої категорії за ціною нових, а книги другої категорії зі знижкою 10 %. Відпуск уживаних, а також нових підручників проводився в першу чергу учням, які продали книжки за попередній клас. Для стимулювання продажу вживаних підручників Облкнигокультторгу пропонували продавати дефіцитну дитячу літературу на суму, що дорівнювала вартості проданих шкільних книг [55, арк. 89].

Часто підручників не було навіть у вчителів, наслідком чого ставала відсутність викладання певних предметів. Траплялись випадки нерівномірного розподілу підручників по області, адже не враховувалась різна кількість учнівського контингенту в районах. До прикладу, у Мізоцький район надійшло в два рази більше задачників з математики, а в Степанському районі на 132 третьокласники отримали 600 посібників із граматики української мови [275, с. 73].

Найбільш дефіцитними в перші повоєнні роки були підручники з історії СРСР, української та російської мов. Непоодинокими були випадки, коли на всі навчальні заклади району надходив один примірник підручника. Так сталося у Степанському районі, куди надійшов один підручник історії СРСР. Оскільки віддати до школи його не могли, він знаходився в районному відділі народної освіти, куди вчителі з сіл змушені їздити для конспектування книги. У Висоцькому, Гощанському, Млинівському районах один підручник розподілявся між 3 – 4 школами. На 60 – 70 % від потреби були забезпечені книгами школярі березнівських, здолбунівських, дубнівських шкіл та шкіл м. Рівного [54, арк. 132]. Найменше підручників на одного учня припадало в навчальних закладах Висоцького, Острозького, Клеванського районів, адже вони забезпечені літературою трохи більше ніж 20 % від потреби [54, арк. 133].

До 1951 р., згідно зі статистичними звітами, в УРСР питання забезпечення підручниками було розв'язане, адже кожен учень із початку

1950-х отримав повний комплект підручників [31, с. 102]. Проте, як це почасти траплялось, статистичні дані відрізнялись від радянської дійсності. У 1953 р. учні шкіл Ровенської області неодноразово зверталися до органів влади з приводу незадовільного забезпечення навчальною літературою. З-поміж них школярі 9 класу Іваньковицької середньої школи Ровенського району. У зверненні до міністра освіти УРСР Г. Пінчука учні просять допомогти їм у придбанні підручників з німецької мови [70, арк. 294].

До середини 1960-х рр. поширеною залишалась практика купівлі вживаних підручників. Наприклад, у 1954/1955 навчальному році в учнів закуплено 355 тис. підручників [71, арк. 2]. Із 1960 р. купівля вживаних підручників поступово скорочується – і в 1963/1964 навчальному році в Ровенській області закуплено трохи менше, ніж 140 тис. таких книг [134, арк. 23]. Водночас зросли обсяги доставки в область нових підручників. Друкована продукція для шкіл надходила від видавництв «Радянська школа» і «Учпедгіз». Станом на серпень 1961 р. вони доставили в область 214 назв підручників загальною кількістю 635 152 примірники, що було майже вдвічі менше від запланованого. Додаткові труднощі з забезпеченням підручників виникли в ході реалізації шкільної реформи, оскільки середні навчальні заклади в 1959 р. не одержали жодного підручника для класів із виробничим навчанням [97, арк. 66]. Загалом до 1964 р. Міністерство освіти УРСР забезпечувало підручниками школи області тільки 85 % від потреби [196, арк. 26].

Із початку відбудови навчально-матеріальної бази шкіл не могли розв'язати нагальну проблему нестачі підручників шкільні бібліотеки. До серпня 1944 р. в Ровенській області за сприяння Обласного відділу народної освіти відкрито 13 бібліотек із книжковим фондом 44 498 примірників. Наступного року читальні з'явилися в 130 загальноосвітніх навчальних закладах регіону [171, арк. 90]. Усі вони знаходились лише в семирічних і середніх школах і мали досить скромний фонд (100 – 200 примірників у

бібліотеці). Жоден початковий навчальний заклад краю бібліотеки не мав [54, арк. 132]. Показово, що ще на початку 1950-х рр. з обласного бюджету на придбання літератури для шкільних бібліотек виділялось лише 80 % коштів від запланованих [166, арк. 127].

Поступово серйозні недоліки у створенні й наповненні бібліотечного фонду шкіл виправлялися (Додаток Г, таблиця 8). У 1950 р. в області залишалось 120 навчальних закладів, де були відсутні бібліотеки, а до середини 1950-х у всіх школах регіону відкриті бібліотеки [81, арк. 4]. На початок 1963/1964 навчального року шкільний книжковий фонд області сягав 1435 187 примірників [150, арк. 1–8]. Незадовільним залишалось матеріально-технічне забезпечення читалень. Згідно з «Положенням про шкільні бібліотеки» вони мали мати ізольованьоване приміщення й окрему кімнату для читальні, мінімальний набір бібліотечного обладнання: стелажі для книг, книжкові шафи, вітрини, каталожні скриньки [110, арк. 14]. Проте через дефіцит шкільних площ шкільним бібліотекам виділяли невеликі тісні приміщення, без належної вентиляції. До середини 1960-х тільки 10 навчальних закладів області обладнані читальними залами [150, арк. 8].

Обмежені можливості паперової промисловості УРСР гальмували задоволення учнівських потреб у зошитах. У 1944 році область отримала на одного учня тільки по одному зошиту [378, арк. 12]. У 1946 р. Наркомат освіти УРСР визначив річні норми забезпечення школярів зошитами в такому розрахунку: чотири зошити для учнів початкових класів, шість зошитів – для старшокласників [375, арк. 3]. Тож згодом намітився прогрес у розв'язанні цієї проблеми: у 1947 році на одного учня молодших класів на рік виділяли 5 – 7 зошитів, учня п'ятих–сьомих класів – 10 зошитів, учня старших класів – 10 – 12 зошитів. Найкраще зошитами забезпечені учні шкіл м. Рівне: на одного учня припадало 23 зошити. Діти шкіл Висоцького району не отримали зошитів узагалі й змушені були писати на газетах [54, арк. 113]. Тотожна ситуація спостерігалась щодо забезпечення школярів канцелярським

приладдям – олівцями, перами, ручками. Такий стан учнівського забезпечення в області унеможлиблював якісний навчально-виховний процес. Покращення в забезпеченні школярів канцтоварами почалось із середини 1950-х рр., коли кожен учень мав мінімальний набір канцелярського приладдя.

Урочна система навчання, зростання кількості шкільних предметів призводили до збільшення навантаження школярів. Значну частину свого часу вони проводили в школі, тому необхідною умовою активності учнів було збалансоване харчування. У процесі створення матеріальної бази шкіл досить актуальним виявилось питання функціонування їдалень і буфетів, проте невеликі капіталовкладення в їх розбудову гальмували цей процес. Організація харчування в навчальних закладах у післявоєнний період залишалася вкрай незадовільною. Заклади харчування існували тільки в декількох школах обласного центру. Із запланованих 25 їдалень у 1945/1946 навчальному році працювало лише дві, а з 159 буфетів – 42 [163, арк. 11]. Уже в 1947/1948 навчальному році в буфетах і їдальнях харчувались учні 59 шкіл області [174, арк. 120].

Незадовільний стан розбудови мережі шкільних закладів харчування в УРСР спонукав Раду Міністрів республіки ухвалити в лютому 1951 р. постанову «Про роботу їдалень і буфетів для учнів в школах Української РСР», у якій було поставлене завдання розширити матеріальну базу шкільного харчування. Але, перевіряючи хід виконання цієї постанови, органи влади змушені констатувати невиконання планових завдань: щодо кількості їдалень план був виконаний менше ніж на 60 %, а щодо кількості буфетів – на 87 % [383, арк. 304]. Хронічне невиконання плану пояснюється насамперед тим, що розбудова шкільних їдалень і буфетів повністю перекладалась на місцеві колгоспи й організації. Попри те, що коштом колгоспів уже будувались шкільні приміщення, обладнувались навчальні кабінети та майстерні, з'являвся шкільний інвентар, додатковим навантаженням для них ставала ще й організація шкільних закладів харчування. Згодом вони ж мали фінансувати

харчування учнів початкових шкіл. Тому почасти колгоспи з поставленими планами впоратися не могли. До 1954/1955 навчального року в освітніх закладах області працювало вісім їдалень і 170 буфетів, одночасно простежувалась тенденція, коли їдальні організовувалися тільки в міських школах, а буфети – у сільських навчальних закладах [81, арк.8].

Важливою передумовою функціонування їдалень було забезпечення необхідними продуктами. Торгівельні організації не завжди належно ставились до забезпечення закладів шкільного харчування продовольчим асортиментом. Наприклад, у буфеті Зарічненської середньої школи жодного разу не було гарячого чаю, натомість тут реалізовували підручники, зошити й канцприладдя [71, арк. 21].

До 1959/1960 навчального року для харчування учнів організовано 30 їдалень і 250 буфетів, які обслуговували 58 300 дітей [107, арк. 4].

Наприкінці 1950-х рр. змінюються підходи до організації закладів шкільного харчування. З'явилися школи (здебільшого збудовані за типовими проектами), у яких їдальні мали окреме приміщення, що містило кухню, зал для прийому їжі, комору для продуктів. Такі умови створені у Висоцькій середній школі. Їдальня закладу мала просторий зал, технічні приміщення й обслуговувала 540 учнів [107, арк. 5]. Із початку 1960-х рр. урізноманітнівся асортимент, який пропонували шкільні їдальні та буфети. Традиційними стали тут молоко, кисломолочні продукти, бутерброди, салати, фруктові соки.

До 1964 р. в навчальних закладах області надавали послуги з харчування 66 їдалень і 372 буфети. Загалом, 43% шкіл були забезпечені такими закладами [134, арк. 4].

Стрімке зростання навчальних закладів у другій половині 1940-х рр. певною мірою нівелювалось тим, що освітні перетворення не забезпечували рівного доступу до обов'язкової загальної освіти дітей із невеликих і віддалених від районних центрів сіл. Такий стан призводив до того, що в 1945/1946 навчальному році 6 697 дітей шкільного віку не відвідували

загальноосвітні навчальні заклади. Із них 1 129 дітей не навчались через віддаленість школи від місця проживання [177, арк. 29]. Виходом могла стати організація підвозу дітей із далеких сіл до шкіл в районних центрах. Відповідальність за організацію доставки учнів лягала на адміністрації шкіл, із чим вони часто не могли впоратися. У 1945/1946 навчальному році через матеріальні труднощі з запланованих 198 шкіл підвозили учнів лише 27 навчальних закладів регіону [54, арк. 120] (Додаток Г, таблиця 9). У Соснівському, Острозькому, Клеванському, Висоцькому та Дубровицькому районах підвіз школярів зовсім не здійснювався, оскільки місцеві колгоспи не мали можливості його організувати [70, арк. 199].

Підвіз учнів організовували кіньми, які зазвичай утримувались при школі. Часто й такі можливості сільські навчальні заклади втрачали. До прикладу, із заявою до Міністерства освіти УРСР звернувся директор семирічної школи села Шубків Тучинського району Ю. Обловацький: «18 лютого 1953 р. Тучинський райфінвідділ дав розпорядження адміністрації школи терміново збути наявну при школі пару коней, які заклад використовує для підвозу дітей, палива, будматеріалів. Якщо виконати розпорядження, то школа втратить можливість розв'язувати побутові проблеми, оскільки бюджет не виділяє коштів на наймання транспорту. Не розумію, чому школа не має права утримувати коней? А чим тоді підвозити школярів чи зорати пришкільні навчально-дослідні ділянки – розмовами про політехнізацію?» [70, арк. 42].

У 1954/1955 навчальному році до 228 навчальних закладів області підвозили 5 780 школярів [81, арк. 5]. До початку 1960-х рр. поява нових шкіл і шкільних приміщень у віддалених селах і містечках дала змогу учням відвідувати навчальні заклади безпосередньо в місці проживання. У результаті в 1960/1961 навчальному році 185 навчальних закладів організували доставку дітей до шкіл, а число учнів, яких підвозили, скоротилось до 3 101 [107, арк. 4].

Ще однією можливістю здобути загальнообов'язкову освіту для дітей із віддалених сіл стали інтернати (гуртожитки) при школах. У них мешкали учні протягом навчального тижня, а вихідні дні чи канікули проводили вдома. Тож уже в 1945 р. при середніх школах у Клевани, Тучині, Червоноармійську та семирічній школі в с. Студин Вербського району відкрито інтернати, де проживали діти з віддалених районів [44, арк. 127]. До початку 1950-х рр. інтернати мали 39 шкіл області, у яких мешкали 812 дітей [174, арк. 75] (Додаток Г, таблиця 9). Найбільше інтернатів було організовано в північних районах області, де села розташовувались далеко одне від одного. До 1960/1961 навчального року в області відкрито 109 інтернатів при школах, кількість вихованців у них зросла до 2 713 учнів [107, арк. 4]. До 1963/1964 навчального року працювали 117 інтернатів, де проживали 3 028 школярів [373, арк. 6]. Зростання чисельності учнів у інтернатах при школах зумовлене збільшенням до 1960 р. учнівського контингенту загалом та нерівномірністю розміщення в районах семирічних і, особливо, середніх шкіл.

Запровадження обов'язкової семирічної, а згодом восьмирічної освіти в УРСР, охоплення всіх дітей навчанням часто не могло бути реалізоване через причини побутового характеру. Злиденні умови життя, важке матеріальне становище родин ускладнювали доступ дітей до освіти, а відсутність елементарного одягу та взуття не давала можливості систематично відвідувати школу. У спогадах про своє школярство В. Середа, колишній учень Ставківської початкової школи, писав: «Дві зими ходив до школи майже босий. В школі ж було так холодно, що аж чорнило замерзало, а пальці не могли втримати ручку. Одного разу до нас приїхало керівництво з районного відділу освіти. Мене викликали до дошки. Гості, звичайно, помітили мої босі ноги. Через тиждень мені привезли з району новісінькі черевики» [225, арк. 38].

У цих умовах органи радянської влади розробляли заходи, спрямовані на подолання таких негараздів. Для підтримки школярів, родини яких не

могли забезпечити дітей, при кожній школі створювали фонд всеобучу та розробляли систему патронату малозабезпечених учнів. Фонд всеобучу формувався шляхом залучення коштів громадськості, підприємств, зібраної та реалізованої учнями макулатури, металобрухту, реалізації продукції шкільних дослідних ділянок, коштів за здані лікарські рослини та насіння дерев, проведені платні концерти й виставки, що організовували учні. У сільських школах близько третини фонду всеобучу формували за рахунок місцевих колгоспів, які в обов'язковому порядку мали відраховувати кошти [393, с. 46]. Гроші фонду спрямовували на придбання одягу, взуття, підручників, шкільного приладдя, на харчування й оздоровлення учнів у санаторіях, піонерських таборах, організацію екскурсій та преміювання кращих учнів. У підсумку, у 1956 р. школи області утворили фонд, що становив 1 005 268 крб. Допомогу одягом, взуттям, продуктами харчування отримали 5 806 школярів [76, арк. 33]. А після ухвалення Радою Міністрів УРСР постанови від 25 листопада 1959 р., за якою фонд всеобучу мав поповнюватись і за рахунок надходжень із бюджету в розмірі не менше як 1 % на поточне утримання шкіл, обов'язкових надходжень від колгоспів, профспілок та кооперативних організацій, фонд збільшився майже на половину – до 1 572 117 крб [107, арк. 4].

Отже, матеріально-технічна база навчальних закладів Ровенської області протягом повоєнного двадцятиліття зазнала суттєвих змін. Головні зусилля органів влади в перші післявоєнні роки були спрямовані на будівництво нових шкільних приміщень, через що мало уваги приділяли оснащенню навчальних кабінетів і майстерень, відкриттю бібліотек, забезпеченню учнів підручниками й зошитами, організації мережі шкільного харчування. Залишковий принцип фінансування освітньої сфери призводив до залучення місцевих колгоспів, радгоспів та підприємств до будівництва й оснащення навчальних закладів. Середина 1950-х рр. ознаменувалася зростанням темпів шкільного будівництва в усіх районах області, збільшенням числа навчальних

кабінетів, було зроблено певний прорив у забезпеченні учнів підручниками. Прагнення залучити всіх дітей до навчання сприяло створенню при школах інтернатів та фондів всеобучу.

Однак до середини 1960-х рр. у Рівненській області так і не вдалося подолати двозмінність у навчальних закладах, далеко не всі школи мали буфети чи їдальні, не вистачало місць в інтернатах при школах.

3.2. Кадрове забезпечення

У ході запровадження радянської освітньої системи в Рівненській області органи влади прискіпливо ставились до формування кадрового складу шкіл. Учитель був ключовою фігурою в процесі навчання й виховання молодого покоління. Саме педагоги мали стати своєрідними ретрансляторами комуністичної ідеології та пропаганди. Часто тільки після відповідності цим критеріям бралися до уваги професійні вчительські якості. Із формуванням педагогічних кадрів у перші повоєнні роки радянська влада стикнулася з певними труднощами, серед яких – загальний дефіцит учителів. Подібна ситуація мала місце в усіх регіонах УРСР, адже за роки Другої світової війни втрачено близько третини довоєнного складу вчителів. Проте в Західній Україні, і на Рівненщині зокрема, це обумовлювалось й іншими чинниками: до Другої світової війни в регіоні існували лише утраквістичні (двомовні), а фактично польські, школи, тому більшість учителів були поляками. Частина з них після війни емігрували до Польщі. Чимало вчителів загинуло під час збройних протистоянь. Реалізація державними органами закону про всеобуч вимагала значного розширення шкільної мережі, адже до навчання мали бути залучені не лише діти шкільного віку, а й доросле населення. Це, зі свого боку, потребувало додаткової кількості освітян, якими область не була забезпечена.

Станом на 1 січня 1945 р. вчительський склад області нараховував 2 059

осіб [62, арк. 53–56], у той час коли в 1940/1941 навчальному році його чисельність сягала 4 726 учителів [308, с. 255–256]. У перший повоєнний 1944/1945 навчальний рік у навчальних закладах області бракувало 1 660 учителів [165, арк. 114]. Через це в школах (переважно в сільській місцевості) не виконано програмний матеріал з історії та хімії та відкладено проведення іспитів у випускних класах. У селах Дубровицького району педагогічні кадри взагалі були відсутні, тому навіть за достатньої кількості учнів школи тут не розпочинали навчання [166, арк. 15].

Унаслідок недостатньої кількості вчителів у другій половині 1940-х рр. наповнюваність класів часто була перевищена. Середня кількість учнів, що припадала на одного вчителя, іноді сягала від 38 до 42 осіб. Закономірно, найчисельнішими були початкові класи [174, арк. 133].

Для подолання кадрового «голоду» органи влади вдалися до деяких ініціатив. У грудні 1944 р. виконком Ровенської обласної ради постановив виявити вчителів, що працювали не за фахом або взагалі не працювали, особливо серед жінок, щоб скерувати їх на роботу в школу. Проте таких виявилось небагато: протягом 1944–1946 рр. в області повернулись до педагогічної діяльності 11 учителів, а 30 – і надалі працювали не за фахом [165, с. 114].

Основними джерелами поповнення шкіл учительськими кадрами стали педагогічні школи, педагогічні училища, вчительські інститути, університети та відрядження вчителів зі східних областей УРСР.

Проблему браку кадрів вирішували на загальнодержавному рівні. У 1943 р. було спрощено правила вступу до навчальних закладів, згідно з якими без іспитів приймали осіб, які закінчили середню школу з оцінками «відмінно» й «добре», а на вільні місця зараховували й абітурієнтів із задовільними оцінками. Дозволяли прийом абітурієнтів у вчительські інститути з освітою дев'ять класів середньої школи, до педагогічних шкіл – учнів, що закінчили сьомий клас [243, с. 10].

Уже на початку червня 1944 р. в області була відновлена робота Острозької педагогічної школи, а з 1 вересня – Ровенського вчительського інституту (з 1953 р. – Ровенський педагогічний інститут), де відкрились фізико-математичний факультет та факультет мови та літератури (української та російської). Із початку навчального року в інституті здобували освіту 154 студенти стаціонару і 68 осіб навчались на заочному відділенні [170, арк. 12]. Утім, із грудня 1944 р. рішенням виконкому Ровенської обласної ради депутатів трудящих було збільшено контингент набору на заочний відділ вчительського інституту до 300 осіб, а Острозької педагогічної школи – до 500 осіб [165, арк. 61].

Потреба в розширенні вчительського складу області сприяла швидкому відновленню роботи місцевих педагогічних училищ, що готували вчителів початкових класів (Додаток Д, таблиця 1). До війни в Ровенській області три педучилища готували 850 майбутніх педагогів [365, арк. 37]. Уже в перші місяці після відновлення радянської влади, із середини 1944 р., розпочало роботу Острозьке училище, де вчилися 96 слухачів. Наступного 1945/1946 навчального року відкрито ще два педучилища – у Дубно та Костополі. Порівняно з минулим роком контингент слухачів закладів збільшився в шість разів – до 618 осіб [375, арк. 29]. Оскільки 20 – 30 % слухачів педучилищ виявляли незадовільні знання, підвищити рівень їх успішності можна було лише шляхом збільшення тривалості навчання, тому всі вони з 1 вересня 1947 р. були переведені з 2-річного на 4-річний термін навчання. А це ще більше загострювало проблему викладацьких кадрів педучилищ. Учнівський контингент цих закладів із початку 1950-х рр. постійно зростав: якщо в 1950/1951 навчальному році вчительський фах здобувало 1 115 учнів [124, арк. 108], то в 1955/1956 навчальному році – 1 251 [84, арк. 10]. Зростання учнівського контингенту педучилищ свідчило про значну потребу у кваліфікованих кадрах зі спеціальною педагогічною освітою.

Зростав контингент і студентів Ровенського вчительського інституту. В

жовтні 1944 р. в його стінах училось 222 студенти [170, арк. 6], а в перший повоєнний рік – уже 621 [375, арк. 29]. Збільшення студентів ВНЗ зумовлено насамперед тим, що в 1945 р. заклад поповнився першокурсниками, а випуск був відсутній.

Протягом 1950-х рр. контингент студентів учительського інституту, попри щорічний попит на педагогічні кадри в області, не зазнав суттєвих змін, а в певні роки навіть зменшувався. На заваді збільшення набору студентів ставала обмежена матеріальна база вищого навчального закладу, відсутність якісного викладацького складу, відсів студентів. У 1949 р. Ровенський вчительський інститут навіть потрапив до своєрідного антирейтингу ВНЗ серед педагогічних закладів, де протягом року спостерігався найвищий відсів студентів [59, арк. 1]. Викладацький склад інституту в 1960 р. нараховував 63 працівники, із яких вчений ступінь мали 14 осіб [368, арк. 88].

Усе ж, незважаючи на певні труднощі в організації роботи з забезпечення області вчителями, місцеві середні спеціальні та вищий навчальний заклади відіграли значну роль. Загалом до 1960 р. випускниками Ровенського вчительського інституту та педагогічних училищ стали 6 700 осіб [106, арк. 1].

Кадровий учительський дефіцит також долали шляхом формування широкої мережі короткотермінових педагогічних курсів та заочного навчання. 15 липня 1944 р. відкрито додаткові річні курси підготовки вчителів початкових класів при Острозькій педагогічній школі на 250 слухачів. Ними могли стати учні, що закінчили сьомий клас. Їх забезпечували житлом та харчуванням [165, с. 57]. Водночас організовували заочні курси перепідготовки вчителів 1 – 4 та 5 – 7 класів, які прослухали 540 і 300 педагогів відповідно [164, арк. 120].

Оскільки органи радянської влади вважали місцевих учителів ворожими чи, принаймні, сумнівними елементами, формування вчительського складу в області відбувалось під жорстким контролем. Підозріле ставлення до

національних кадрів поширювалось на управлінський апарат шкіл, тому в 1946 р. з 30 директорів середніх шкіл місцевих призначено лише сім, із 97 директорів семирічних шкіл місцевих – 54, а серед 676 завідувачів початкових шкіл корінними жителями були тільки 282. Відповідно, серед 799 директорів шкіл Ровенської області місцевими були тільки 343 особи, що становило 43 % від загальної кількості [89, арк. 1].

Недовіра поширювалась і на місцевих педагогів. Зокрема, у звіті Ровенського обласного відділу народної освіти йшлося про те, що місцеві вчителі майже не володіли російською мовою, не знали історії СРСР [54, арк. 1]. У 1945 р. з 2 462 педагогів, що працювали в навчальних закладах, корінних жителів області було тільки 37 % (927 учителів), решта – за призначенням зі східних областей УРСР [380, арк. 4].

У наступні роки підходи до формування вчительських кадрів не змінилися. На фоні збільшення кількості педагогів в області загалом зросла й кількість місцевих учителів, однак у відсотковому вимірі їх частка скоротилась майже в два рази. Наприкінці 1952/1953 навчального року з 6 604 учителів тільки 1 336 (20,6 %) педагогів були місцевими. З-поміж керівних кадрів (директори шкіл, керівники апарату облвно, райвно) місцевих ще менше – 245 (17,2 %) із 1 423 осіб [89, арк. 1].

Подолання організованого збройного опору ОУН, депортації й виселення населення, «чистки» західноукраїнської інтелігенції сприяли зміцненню радянської політичної системи в регіоні і впевненості влади у своїх силах. Із початку 1950-х р. серед партійної верхівки сталася певна зміна ставлення до місцевих учителів західноукраїнських земель. Пленум ЦК КПУ, що відбувся в 1953 р., зазначав, що партійні та радянські органи західних областей України недооцінюють західноукраїнську інтелігенцію [237, с. 162]. Попри це, хоч у 1956/1957 навчальному році в школах Ровенської області кількість місцевих учителів чисельно збільшилась до 2 247 осіб, дві третини (5 146) від їх загальної кількості становили немісцеві педагоги [120, арк. 74].

Чисельно переважали приїжджі з різних регіонів УРСР та СРСР також серед студентства Ровенського вчительського інституту. У перше повоєнне десятиліття частка місцевої молоді у вищому навчальному закладі становила від 37 до 45 %. У 1945/1946 навчальному році зі 154 студентів стаціонару лише 51 був місцевим [365, арк. 37]. Тільки наприкінці 1950-х р. тенденції формування студентського контингенту в інституті почали змінюватись. У 1958 році 84,5 % студентів Ровенського педагогічного інституту становила місцева молодь [92, арк. 112].

Контингент слухачів педучилищ області ще до початку 1950-х рр. розподілявся не на користь місцевих учнів. Архівні дані свідчать, що в Костопільському й Острозькому педагогічних училищах до початку 1950-х рр. переважали приїжджі слухачі. У 1950/1951 навчальному році з 340 учнів Костопільського педучилища 251 не був місцевим жителем західних областей УРСР [43, арк. 147], в Острозькому педучилищі з 402 слухачів 321 – приїжджий. Показовим є те, що з 36 викладачів, що працювали в Острозі, тільки 5 були корінними мешканцями Ровенської області, решта – відряджені з РСФРР (Тули, Челябінська, Амурської області) і східних областей УРСР (Харківської, Дніпропетровської областей) [43, арк. 211]. У 1952 р. всі директори педучилищ Ровенської області не були місцевими [128, арк. 25].

Тільки з середини 1950-х рр. серед учнівського контингенту педагогічних училищ більшість становили місцеві жителі [100, арк. 47].

Головним джерелом поповнення педагогічних кадрів області в післявоєнні роки стало вчительство зі східної України [130, арк. 2] (Додаток Д, таблиця 2). Тільки протягом другої половини 1944 р. до області з різних куточків УРСР прибуло 1 142 вчителі [380, арк. 95].

Основний учительський кадровий потік припав на 1945–1947 рр. Зокрема, у 1945/1946 навчальному році до області надіслали 1 049 осіб, а в 1946/1947 навчальному році – 1 287 [316, арк. 80].

Упродовж 1948–1951 рр. в область на педагогічну роботу прибуло ще

2 867 осіб [69, арк. 38]. Активне залучення освітян зі східних областей УРСР до шкіл Ровенської області практикувалося до початку 1950-х р.

Загалом, протягом 1944–1951 рр. до шкіл Ровенської області Міністерством освіти УРСР надіслано 6 345 учителів [69, арк. 38], [316, с. 80]. Серед них була незначна кількість тих, що вже мали досвід педагогічної роботи. Більшість приїжджих були випускниками університетів, учительських, педагогічних інститутів та училищ, без досвіду роботи в школі. Географія випускників педагогічних навчальних закладів, що прибували на роботу до загальноосвітніх шкіл, досить строката (Додаток Д, таблиця 3). Наприклад, у 1953 р. до Ровенської області призначені випускники Київського, Львівського, Чернівецького університетів, Одеського, Кіровоградського, Київського, Львівського, Криворізького, Харківського, Кам'янець-Подільського, Черкаського педінститутів, Уманського, Львівського, Житомирського вчительських інститутів, Красноградського, Бердичівського, Тульчинського, Миколаївського, Львівського педагогічних училищ. Надіслали свої кадри комітет фізкультури УРСР та Львівське музично-педагогічне училище. Загалом у 1953 р. призначено на роботу в Ровенську область 866 випускників. Варто зауважити, що частина випускників відмовлялася їхати до області [89, арк. 92].

Призначені в область учителі часто не знали реальних умов життя західних областей, а певна частина відряджених – і української мови, що викликало незадоволення місцевих студентів та учнів [341, с. 20].

Через кадровий дефіцит педагогам відмовляли у виїзді за межі області. Так, у 1954 р. Міністерство освіти УРСР ухвалило розпорядження про заборону вчителям виїжджати на освоєння цілинних земель. Зокрема, В. Сущевському, учителю Кобилянської семирічної школи Корецького району, районний відділ народної освіти відмовив у проханні виїзду до Казахстану [91, арк. 4].

Із початку 1950-х рр. зі збільшенням кількості випускників місцевих

педагогічних закладів число приїжджих учителів почало спадати. Випускники педагогічних закладів Рівненщини стали основним джерелом забезпечення навчальних закладів освітянськими кадрами. До прикладу, у 1953 р. з 866 випускників педагогічних ВНЗ й училищ, надісланих до Ровенської області Міністерством освіти УРСР, 486 (56 %) були випускниками Ровенського вчительського інституту, Острозького, Дубенського та Костопільського педучилищ [89, арк. 92].

У середині 1950-х рр. проблема забезпечення шкіл кадрами в Ровенській області і по УРСР загалом була вирішена. Орієнтація на швидке комплектування навчальних закладів учителями після війни спричинила розширення мережі й зростання контингенту студентів педагогічних училищ, вчительських інститутів і педінститутів, відкриття значної кількості короткотермінових курсів підготовки педагогів. З огляду на це, було відновлено не лише довоєнну комплектацію шкіл та забезпечено вчителями нові школи, а й згодом з'явився надлишок педагогічних кадрів [121, арк. 18]. Як наслідок – у Ровенській області в 1956/1957 навчальному році через скорочення кількості 5 – 7 класів було звільнено 263 вчителі. Серед них ті, хто не мав відповідної освіти та не навчався заочно [89, арк. 101].

Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти Української РСР» 1959 р., який запроваджував перехід до обов'язкової восьмирічної й одинадцятирічної політехнічної освіти, знову спричинив попит на вчительські кадри. Насамперед це обумовлювалось збільшенням терміну навчання, поширенням виробничого навчання в усіх навчальних закладах і зростанням учнівського контингенту з початку 1960-х рр. У 1960/1961 навчальному році в області для планового розширення шкільної мережі не вистачало 442 вчителі [83, арк. 136]. Оскільки Міністерство освіти УРСР забезпечувало замовлення області на педагогічні кадри тільки на 50 %, розв'язанням кадрової проблеми опікувались обласний і районні відділи народної освіти. Вони запропонували комплекс заходів, що

передбачав переведення кращих вчителів початкових класів, що заочно навчались у ВНЗ, на роботу в 5 – 7 класи; кращих учителів 5 – 8 класів, що вчилися на останніх курсах ВНЗ, на роботу в старші класи; охопити заочним навчанням старших піонервожатих і направити їх вчителювати в початкові класи [112, арк. 54]. Окрім того, до 1 167 осіб зріс контингент студентів Ровенського педагогічного інституту [195, арк. 28].

Втім, обмежені часові межі реформування школи, форсована політехнізація не дали змоги подолати кадровий дефіцит в області: у 1964/1965 навчальному році існувала додаткова потреба в 965 вчителів [131, арк. 157].

Загалом, упродовж 1944–1964 рр. відбулися кількісні зміни у вчительському складі Ровенської області (Додаток Д, таблиця 4). Якщо в 1944/1945 навчальному році в школах області працювало 2 069 учителів, то до 1950/1951 навчального року їх кількість більш ніж подвоїлась і становила 5 744 вчителі. У 1955/1956 навчальному році роботу розпочав 7 471 учитель [184, арк. 22], у 1960/1961 навчальному році – 8 868 [371, арк. 23], у 1964/1965 навчальному році – 10 302 вчителі відповідно [144, арк. 1–15].

Отже, протягом досліджуваного періоду педагогічний склад загальноосвітніх шкіл Ровенської області зріс уп'ятеро.

Окрім кадрового дефіциту, у перші повоєнні роки надзвичайно актуальною залишалась проблема низького фахового рівня педагогів.

У 1945/1946 навчальному році найчисельнішу групу (52,8 %) становили вчителі з середньою педагогічною освітою, яку здобули в педагогічних училищах. Погіршувало ситуацію те, що значна частина призначених в область учителів з інших регіонів переважно мали тільки атестат про середню освіту [377, арк. 5]. Майже всі вони працювали в початкових школах (Додаток Д, таблиця 5) [273, с. 65]. Тільки 12 % учителів мали вищу освіту. За цим критерієм Ровенська область відставала від загальноукраїнських показників, адже в УРСР він становив близько 16 % [219, с. 200]. Випускники вищих

навчальних закладів залучались до роботи в семирічних і середніх школах у старших класах. Однак в області були райони (Дубровицький, Володимирецький, Степанський), де кількість учителів, що мала диплом вищого навчального закладу, не перевищувала 1%. Через відсутність кваліфікованих кадрів ці райони не мали жодної середньої школи [54, арк. 136]. Третина вчителів області, що працювали в 1945/1946 навчальному році, закінчили лише середню школу чи навіть не мали атестата про середню освіту [377, арк. 5].

Ще гірші тенденції спостерігались серед учителів шкіл для робітничої й сільської молоді. На початку 1950-х рр. лише 5,6% учителів вечірніх шкіл мали вищу освіту [126, с. 1]. (Додаток Д, таблиця 6).

Через украй низьку кваліфікацію вчителів органи влади проводили кампанії популяризації заочного навчання вчителів, що не мали належної освіти. У 1945/1946 навчальному році в педучилищах області заочно здобували освіту 376 учителів, 139 навчались у Ровенському вчительському інституті [54, арк. 136]. У 1946/1947 навчальному році до заочного навчання залучений кожен шостий учитель області. Переважна більшість із них – студенти педагогічних училищ [171, арк. 1]. Очевидно, що підвищення кваліфікації потребувало значно більше педагогів, проте стримувальним фактором для них стало запровадження плати за навчання в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах, яка становила відповідно 75 і 300 крб на рік [48, арк. 19]. Освітняни перебували в скрутному матеріальному становищі, і значна частина з них просто не мала змоги оплачувати навчання в педучилищах, вчительських інститутах чи університетах.

Потреба в педагогах із вищою освітою актуалізувалась із початку 1950-х рр. у зв'язку з розширенням мережі семирічних і середніх шкіл в області. Обласний відділ народної освіти вимагав підвищити професійний рівень учителів. Із 1955 р. всі вчителі 5 – 7 класів, що не мали відповідної освіти, повинні були стати студентами-заочниками Ровенського педагогічного

інституту чи інших ВНЗ [74, арк. 14]. Відповідно, у 1954/1955 навчальному році заочно вчилися 1 190 педагогів області, а в 1959/1960 навчальному році – 1 926 педагогів (із них 1 277 – на заочному відділі Ровенського педагогічного інституту) [122, арк. 14].

У середині 1950-х рр. наслідком масового залучення вчителів до підвищення освітньої кваліфікації стало зростання їх якісного рівня (Додаток Д, таблиця 7).

У 1955/1956 навчальному році в загальноосвітніх школах області працював 7 471 учитель, вищу педагогічну освіту мали 1 315 осіб, неповну вищу освіту (закінчили вчительський інститут) – 2 266 осіб, середню педагогічну освіту – 3 376, середню загальну освіту – 393, неповну середню – 121. Таким чином, більш ніж 90 % учителів області мали повну закінчену педагогічну освіту. З-поміж них 47 % – педагоги з вищою й неповною вищою освітою, 45 % – із середньою педагогічною освітою, 7 % – із середньою й незакінченою середньою освітою [120, арк. 2].

Найбільше висококваліфікованих кадрів працювало в навчальних закладах обласного центру. Уже з 1950 р. в Рівному не було жодного вчителя з незакінченою середньою освітою і лише 3,8% – із загальною середньою (по області цей показник становив 7,9%) [126, арк. 7–8]. У 1955 р. з 261 педагога Рівного 39,4 % мали вищу освіту, 31 % закінчив учительський інститут, 30 % мали середню педагогічну чи середню освіту, 0,15 % мали незакінчену середню освіту [80, арк. 3].

Нижчий професійний рівень мали вчителі сільських шкіл. Пояснюється це тим, що в сільській місцевості переважали початкові й семирічні школи, у яких вимоги до професійного рівня були нижчими. У 1955/1956 навчальному році з 6 350 сільських педагогів 8,4 % мали вищу освіту (по області 17,6 %), 33,3 % – закінчили вчительський інститут (по області 30,3 %), 58% учителів викладали з середньою педагогічною чи середньою освітою (по області 50,4 %) [80, арк. 2].

Нові підходи до формування вчительських кадрів передбачала шкільна освітня реформа 1959 р. Уведення обов'язкового восьмирічного всеобучу сприяло збільшенню набору студентів у педагогічні ВНЗ та педучилища. Окрім цього, для швидкого поповнення шкіл учителями з 1 грудня 1961 р. при педагогічних училищах і загальноосвітніх школах організовано педагогічні класи з однорічним і дворічним терміном навчання для підготовки фахівців [267, с. 75]. Запровадження у восьмирічних і середніх школах виробничого навчання, теоретичну складову якого забезпечували інженерно-технічні кадри промислових підприємств, спричинило попит на таких спеціалістів. Практичне виробниче навчання здійснювалося вчителями, кваліфікованими робітниками, майстрами й техніками [3, с. 33]. З огляду на це, у ході перебудови школи особлива увага приділялась фахівцям із виробничого навчання.

Для якісного реформування навчальні заклади Рівненщини додатково потребували 387 викладачів політехнічних дисциплін [116, с. 20]. Тому до розв'язання проблеми забезпечення вчительськими кадрами було залучене широке коло управлінських структур й організацій, зокрема обласний і районні відділи народної освіти, Львівський раднаргосп й обласні управління сільським господарством. Львівський раднаргосп щороку виділяв для підготовки керівників виробничого навчання до навчальних закладів області 2 інженерно-технічні працівники, а Ровенське обласне управління сільського господарства – 3 фахівці сільськогосподарського профілю [276, с. 91].

Фаховий рівень учителів виробничого навчання залишався невисоким. У 1960/1961 навчальному році з 467 вчителів лише 34 % мали кваліфікацію вчителя основ виробництва (Додаток Д, таблиця 8). Часто ці люди до педагогічної діяльності були залучені випадково. Колегія Міністерства освіти УРСР в доповідній записці «Про стан виробничого навчання в міських загальноосвітніх середніх школах УРСР» повідомляла про непоодинокі випадки, коли до викладання виробничого навчання базові підприємства

залучали малокваліфікованих працівників, які не могли, а почасти й не хотіли, працювати викладачами [131, арк. 288].

Протягом наступних років якісний рівень викладачів основ виробництва суттєво не зріс. У 1962/1963 навчальному році серед таких було 52 інженери з вищою освітою, 64 – із середньою спеціальною освітою, 22 агрономи з вищою освітою, 30 – із середньою спеціальною освітою [139, арк. 1].

Через брак учителів політехнічного навчання доводилось активно залучати педагогів природничого циклу. На дворічні курси без відриву від виробництва давали призначення вчителям фізики, хімії, біології [99, арк. 95]. Однак прискорені темпи політехнізації шкіл зробили найбільш популярними двомісячні курси перепідготовки. Учителі біології на курсах готувались до викладання в старшій школі загального землеробства, рослинництва, плодоовочівництва й тваринництва [94, арк. 36]. Саме вчителі-предметники становили дві третини від загальної кількості вчителів виробничого навчання. Обов'язково вчителі отримували призначення разом зі старшокласниками на виробничу практику на промислові підприємства, будівельні й сільськогосподарські об'єкти [269, с. 81].

До середини 1960-х рр. в області спостерігався помітний прогрес у якісному складі вчительських кадрів загальноосвітніх шкіл. Найбільш помітні зміни відбулися серед учителів, що мали диплом про вищу освіту. Упродовж 1944–1964 рр. їх кількість зросла в 13 разів: із 321 до 4 317 педагогів. Вони разом із учителями з освітою вчительського інституту склали 52 % всього кадрового складу [196, арк. 54]. Сприяло зростанню освітнього рівня педагогів не лише їх заочне навчання у ВНЗ, а й професійний рівень осіб, яких залучали до роботи в школах. Якщо в перші післявоєнні роки через брак педагогів на вчительську роботу до області отримували призначення вчителі з низькою кваліфікацією або ж узагалі без неї, то з початку 1950-х рр. це були лише випускники педагогічних училищ і ВНЗ, до того ж випускники педагогічних ВНЗ становили не менш ніж половину призначених у школи області

вчителів [122, арк. 14].

Із 1950 р. до 1964 р. не значно змінилось число вчителів із середньою педагогічною освітою: у 1950/1951 навчальному році в школах працювало 3 095 учителів, у 1960/1961 навчальному році – 3 714, а в 1964/1965 – 3 885. Зовсім незначна частка вчителів (1,6 %) у 1964/1965 навчальному році не мала освітньої кваліфікації. Переважно ці педагоги викладали в школах віддалених районів Ровенської області [196, арк. 54].

Ідеологічна концепція радянського політичного режиму покладала ключову роль на педагогічну інтелігенцію в підтримці та поширенні комуністичних ідей. Оскільки вчителі відігравали вирішальну роль у формуванні поглядів не лише молодого покоління, а й суспільства в цілому, вони перебували під пильним контролем органів радянської влади, у тенетах постійного ідеологічного тиску.

Окрім своєї безпосередньої функції – навчання учнів, на педагогів покладалось широке коло інших обов'язків. Вони брали участь в організації гуртків при школах із вивчення конституції, проводили політінформації, налагоджували роботу виборчих дільниць, працювали агітаторами, брали участь у переписах населення, проводили антирелігійну пропаганду серед учнів і населення [54, арк. 138].

Із метою формування відповідного ідейно-політичного світогляду педагогів в області створювались різноманітні гуртки, лекторії, проводились семінари. Під час занять у гуртках, на семінарах і лекторіях педагогам викладали історію та програму КПРС, філософію, політекономію, основи комуністичного виховання, роз'яснювали рішення партії та уряду [229, с. 114].

На початку 1946 р. за активної участі відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У у всіх районах Ровенської області організовано для вчителів 37 гуртків з вивчення історії ВКП(б). Різними видами політнавчання того року було охоплено 5 416 учителів. Із них 4 463 педагоги навчались у гуртках, 953

– вивчали теорію марксизму-ленінізму самостійно [380, арк. 31].

У 1947 р. 3 650 педагогів Ровенської області брали участь у роботі сільських лекторіїв, 554 стали членами товариства з розповсюдження наукових і політичних знань [69, арк. 26, 38].

Масовість гуртків, лекторіїв і семінарів зовсім не означала, що вчителі виявляли особливу цікавість до комуністичних ідей. Більшість із них формально ставились до політичного навчання, а відвідували гуртки тільки тому, що так вимагало партійне керівництво [229, с. 114].

Зважаючи на це, у березні 1946 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про поліпшення справи підготовки вчителів», що спрямовувала партійні місцеві органи на посилення марксистсько-ленінського загартування кадрів. У квітні влада знову повертається до проблеми виховання вчителів і визнає ідеологічну роботу серед них незадовільною: «В школах навчально-виховна робота поставлена слабо, не зжитий формалізм, аполітичність, безідейність» [355, с. 94].

Пізніше, у липні 1949 року, з'явилась постанова ЦК КПУ «Про стан виховної роботи серед сільської інтелігенції та залучення її до участі в масово-політичній та культурно-освітній роботі», яка констатувала незадовільний стан виховної роботи в Ровенській області, адже в гуртках з вивчення короткого курсу історії ВКП(б) з 11 тис. представників інтелігенції області 7 тис. учителів та лікарів не були охоплені жодною формою політичної освіти. Тому вже протягом 1950 р. до різних форм марксистсько-ленінського навчання було залучено 5 213 учителів [334, с. 35].

В унісон із постановою голова Млинівського районного відділу освіти зауважував, що деякі педагоги шкіл району не є прикладом для учнів, оскільки систематично відвідують церкву, не проводять роботу з дітьми у справі їх залучення до комсомолу [42, арк. 22].

Послідовним натхненником упровадження радянської ідеології в систему шкільної освіти був завідувач Обласного відділу народної освіти

Г. Хоменко. У доповіді «П'ятирічний план відбудови і завдання шкіл на 1946/1947 рр.» він чітко визначив роль учителя в радянському суспільстві: «Велике місце в ідеологічному вихованні трудящих мас в душі безмежної відданості Батьківщині і сталінській дружбі народів належить радянській інтелігенції, зокрема учительству. Учитель є першим носієм і сіячем нашої ідеології. Вчитель в місті і на селі є першим пропагандистом і агітатором наших ідей. На вчителів лежить велике і відповідальне завдання – навчити і виховати молоде покоління в душі комунізму. В школі формується світогляд майбутньої людини, тому вчителям треба прищеплювати найкращі якості людини соціалістичного типу. В практичній роботі вчитель повинен з усією пристрасстю радянського патріота нести в широкі маси народу ідеї більшовицької партії. Зокрема, велику роль в цій справі можуть і повинні відігравати вчителі-історики» [54, арк. 8]. Відповідно до цього формувався лекційний курс для вчителів, що відвідували гуртки: «Сталінська дружба народів СРСР – запорука непереможності нашої Батьківщини», «Про велику братську допомогу великого російського народу українському», «Великий російський народ – видатна нація і керівна сила СРСР» тощо [374, арк. 176].

Освітня область активно залучали до масово-політичної роботи, як-от виборів до Верховної Ради УРСР, районних рад, народних суддів і засідателів. Понад 2 тис. вчителів працювали агітаторами серед населення під час підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР у 1946 р., 450 учителів обрали дільничними, 14 – стали членами окружних виборчих комісій, п'ять – секретарями виборчих округів [57, арк. 1].

Із метою швидшої інтеграції педагогів західноукраїнських областей у радянське освітнє середовище влаштовували різноманітні екскурсії до міст східної України – Сталіно, Харкова, Одеси. Зокрема, у 1951 р. 130 педагогів Рівненщини запрошені до Києва. Під час візиту вони відвідали музей Леніна, Історичний музей, вивчали досвід роботи передових шкіл. Окрім того, прослухали лекції традиційної марксистсько-ленінської

тематики [383, арк. 191].

Лібералізація суспільно-політичного життя, що розпочалась із приходом «відлиги», дещо послабила ідеологічний тиск на вчителів. Проте і в наступні роки вони змушені були брати участь у політичній, лекторській, агітаційній роботі. У 1958/1959 навчальному році в школах області організовано 384 гуртки, у яких освітяни підвищували свій ідейно-теоретичний рівень. Серед найбільш чисельних – гуртки з вивчення історії КПРС, марксизму-ленінізму, політичної економії, діалектичного матеріалізму, які відвідували 5 387 осіб. Хоча, як повідомляв Обласний відділ народної освіти, траплялись випадки, коли вчителі не читали газет і не передплачували твори Леніна і Сталіна [99, арк. 7].

Для педагогів, окрім партійно-ідеологічної підготовки, організовували атеїстичні гуртки, адже партійне керівництво вело боротьбу з релігійними переконаннями, що панували серед місцевого населення. Саме на вчителів покладали завдання атеїстичного виховання школярів. Під час занять педагоги готували реферати й доповіді на антирелігійну тематику, з якими виступали не лише в навчальних закладах, а й на підприємствах, у колгоспах і радгоспах. У Ровенській області тільки в 1964 р. проведено 80 семінарських занять, у яких навчалось 4 500 осіб [229, арк. 114].

У перше повоєнне десятиліття вчителі Ровенської області виявились заручниками суспільно-політичної ситуації в регіоні. Працівники освіти перебували під пильним наглядом як ОУН, так і органів Держбезпеки. Упродовж 1944/1945 навчального року у Володимирецькому районі області було вбито п'ять учителів, у Сарненському районі – двоє, у Березнівському – шестеро. Тоді ж органами державної безпеки за зв'язок із підпільниками ОУН й УПА заарештовано в Межирицькому районі 17 педагогів [378, арк. 1], а в селі Русивель Гощанського району вчительку заарештовано та засуджено до 15 років за співання революційних пісень [310, с. 304].

Конфронтація радянської влади та національного підпілля, небезпека

для життя стали причиною самовільного виїзду вчителів з області без згоди керівних органів освіти. Тільки протягом 1944/1945 навчального року самовільно Рівненщину залишило 192 вчителі [380, арк. 7]. Наприкінці 1954/1955 навчального року з області виїхало 726 осіб, що складало майже десяту частину від їх загальної кількості. Показово, що того року в області не залишилось жодного району, який би не покинула якась кількість учителів. Найбільше їх виїжджало з північних районів, зокрема з Рокитнівського, Зарічненського, Сарненського [90, арк. 1 – 57].

За таких умов партійне керівництво вдалося до політичної «перевірки» вчителів. У всіх західноукраїнських областях було проведено перевірку на політичну надійність вчительського складу. У квітні-травні 1950 р. тут працювали спеціальні комісії, очолювані представниками ЦК КП(б)У, які рекомендували активізувати роботу органів безпеки щодо місцевих педагогів [341, с. 21] .

Під час перевірки відповідності керівних кадрів загальноосвітніх закладів Ровенської області в 1951/1952 навчальному році виявили, що заміні підлягало 169 директорів шкіл: 15 директорів середніх шкіл, 92 директори семирічних і 62 завідувачі початкових шкіл. Причинами заміни оголошували відсутність належної освіти та незадовільну роботу на займаних посадах. Наприклад, директор Опарипсівської семирічної школи Червоноармійського району відзначав релігійні свята, за що й був звільнений. До початку 1952/1953 навчального року замінено всіх, запропонованих до звільнення, 169 директорів шкіл [70, арк. 17]. Напередодні, у 1951 р., у Ровенській області з роботи за політичними мотивами було звільнено 158 учителів загальноосвітніх шкіл [339, с.15].

У ході розбудови радянської школи на західноукраїнських землях у повоєнні роки важливим питанням було матеріальне забезпечення педагогічних працівників. Складний період відбудови, залишковий принцип фінансування освіти негативно впливали на їх соціально-економічне

становище. Основним і єдиним джерелом доходу більшості вчителів була зарплата, що залежала від декількох факторів. На її розмір впливали професійна кваліфікація, стаж педагогічної діяльності, кількість годин тижневого навантаження, наявність класного керівництва чи завідування навчальним кабінетом.

У другій половині 1940-х рр. мінімальна зарплата вчителя в УРСР зберігалась на рівні 260 – 300 крб [215, с. 107]. Це не дозволяло педагогам належним чином себе забезпечувати, оскільки ціни на продовольство й промислові товари були досить високими. До прикладу, хлібина коштувала 7 крб, 1 кг гречаної крупи – 26 крб, 1 кг твердого сиру – 110 крб, пара взуття – 140 крб, 1 м сукна – 330 крб [331, с. 166]. Окрім цього, у перші повоєнні роки непоодинокими були випадки заборгованості з зарплати педагогам [48, арк. 9].

Органи радянської влади, розуміючи суспільну значущість освітян та мету популяризації вчительської професії, намагались матеріально заохотити їх. Важливу роль у матеріальному забезпеченні відігравав соціальний захист. Оскільки зарплата вчителів відставала від державних цін, для них установлювались пайові (знижені) ціни на продовольчі товари та паливо: хліб реалізовувався за ціною 3 крб 20 коп., крупа гречана – 11 крб 50 коп. за 1 кг, сир твердий – 28 крб за 1 кг [331, с. 528].

У перші повоєнні роки переважну більшість освітян західноукраїнських земель, і Рівненщини зокрема, становили приїжджі зі східних областей молоді вчителі. Не маючи нормальних побутових умов, житла, достойної зарплати, вони перебували в особливо скрутному становищі. Щоб зняти соціальну напругу, на початку 1945 р. Наркомат освіти УРСР порушив клопотання перед Раднаркомом СРСР про те, щоб протягом двох років установити для вчителів західних областей безкоштовне харчування, а для тих, хто отримав призначення зі східних областей, організувати одноразову матеріальну допомогу, зокрема надати 9 тис. комплектів одягу, 5 тис. пар взуття, 20 тис. м

сукна [375, арк. 3]. Незначну одноразову грошову допомогу виділяли комітети профспілок учителів [162, арк. 3].

Проте ці заходи кардинально покращити якість життя освітян не могли, оскільки були безсистемними й зовсім не передбачали стимулювання праці вчителя. Крім цього, обсяги матеріальної дотації не були розраховані на реальну кількість і потреби педагогів західних областей. Утім, ситуація на місцях не дозволяла отримати й цю мізерну допомогу. Тільки до кінця 1945/1946 навчального року Облспоживспілка недодала товарів сільським учителям області на 100 тис. крб, а міським освітянам – на 58 800 крб.

Через злиденний матеріальний стан учителів сільських навчальних закладів забезпечували земельними ділянками в розмірі від 0,10 до 0,25 га [99, арк. 101].

Дещо покращилась ситуація з матеріальним забезпеченням педагогів лише в 1950 році, коли скасовано карткову систему [319, с. 135].

Поступово заробітна плата вчителів зростала. Із середини 1950-х рр. учитель початкових класів без спеціальної освіти зі стажем роботи до 5 років за ставку (тижневе навантаження – 24 академічні години на тиждень) отримував у середньому 468 крб, а вчитель вищої категорії, із повним тижневим навантаженням 18 академічних годин, зі стажем 25 років одержував 935 крб. Як свідчать архівні документи, у 1964 р. майже половина вчителів 5 – 10 класів мали тижневе навантаження від 18 до 27 академічних годин [161, арк. 2].

Створювались і певні матеріальні стимули для педагогів. Одним із елементів популяризації професії вчителя стало надання пільг для молодих спеціалістів в отриманні житла. Із метою покращення матеріального добробуту вчителів початкових і восьмирічних шкіл у сільській місцевості Рада Міністрів СРСР постановою від 10 лютого 1948 р. «Про пільги і переваги для вчителів початкових і семирічних шкіл» зобов'язувала виконкоми сільських і селищних Рад безоплатно надавати вчителям, директорам та

членам їх родин квартири з опаленням й освітленням згідно з діючими нормами. У разі відсутності комунальної квартири виконком мав укласти договори про оренду квартир для освітян та щомісяця сплачувати орендну плату. Мета цих заходів: – через брак кадрів у сільських школах зробити вчителювання в них більш привабливим. Освітняни міст отримували державне забезпечення паливом та електроенергією. Окрім пільгового забезпечення житлом, дітей педагогів звільняли від плати за навчання в старших класах, педагогічних училищах, учительських та педагогічних інститутах [227, с. 24].

До середини 1950-х рр. у своїх звітах Ровенський облвиконком підкреслював, що всі вчителі в сільській місцевості забезпечені безоплатними квартирами [99, арк. 101]. Проте часто те, що називали квартирою, було тільки крихітною кімнатою в орендованому будинку, а іноді вчитель мешкав в одній кімнаті разом із власниками. Незважаючи на те, що вчителів мали забезпечувати квартирами безкоштовно, часто їм доводилось доплачувати за житло, оскільки сільська рада не виділяла достатніх сум на оренду [99, арк. 101].

У 1940–1950-ті рр. більшість прибулих освітян, що мали призначення у віддалені сільські школи, становили молоді дівчата, що були найменш захищеною категорією. Після педучилища, із мінімальним стажем роботи, без життєвого досвіду, без належних соціально-побутових умов вони мріяли швидко залишити школу.

У нестерпних побутових умовах мешкали педагоги північних районів області – Сарненського, Зарічненського, Дубровицького. Це були райони, віддалені від центру, без інфраструктури, комунікацій, із суцільним бездоріжжям. Ось як характеризувала свій побут учителька школи с. Біле Зарічненського району Н. Лазєба (отримала призначення в Ровенську область із с. Семенівки Чернігівської області): «Займатись із трьома учнями на уроці чи зібрати клас голодних дітей і давати високу успішність; надвечір йти в ліс за вологим хмизом, сушити його, рубати і поночі снігом в черевиках (валянки

чи боти купити ніде), нести цей безцінний хмиз в інший бік села до подруги, щоб нагріти води і помитись (вчителька мешкає в одній кімнаті з господарями); в четвертій хаті благати кусень хліба (хліб є далеко не в кожного колгоспника), якщо раптом навідається гість, бо вчитель сам може місяцями жити без хліба; по чотири години в диму готувати суп із картоплі, яку насилу випросив, і при цьому відбиватися від бліх, які, чого доброго, можуть заїсти за чотири години перебування на господарській кухні – це знущання над радянською людиною» [75, арк. 148].

До середини 1960-х рр. ситуація з забезпеченням житлом учителів не покращилась: у державних будинках проживало 1 192 особи, в орендованих квартирах – 3 817 осіб. Попри норму про забезпечення окремою квартирою чи будинком 1 565 учителів мешкали в орендованих кімнатах [159, арк. 8].

Заохочували індивідуальне будівництво житла власними силами. Сприятли цьому мала постанова Міністерства освіти УРСР про надання молодим педагогам довготермінового кредиту на будівництво [303, с. 16]. Утім, на початку 1950-х рр. стаття кредитних видатків в області не фінансувалась, тому 350 учительських заяв на кредит залишились незадоволеними [120, арк. 34]. Пізніше позики стали доступніші і вчителі досить активно користувались цією можливістю. У 1957 р. вони отримали кредитів на суму 305 тис. крб, у 1958 р. – 317 тис. крб, у 1959 р. – 750 тис. крб. Однак із 1960 р. стаття кредитних видатків для вчителів, яка раніше фінансувалась окремо в районних бюджетах, була включена в спільні кредитні суми, що виділяли для всіх громадян, через що у вчителів значно скоротилась можливість отримати позику [159, арк. 9].

Результатом кредитної політики стала поява в області протягом 1957–1961 рр. 699 новобудов, де мешкали педагоги. У 1957 р. відсвяткували входили 143 вчительські родини, у 1958 р. – 167, у 1959 р. – 175, у 1960 р. – 113, у 1961 р. – 101 родина [159, арк. 9].

Значні недоліки в організації побутових умов життя вчителів сільських

шкіл призводили до великої плинності кадрів. Учителі покидали роботу та виїжджали до міст чи за межі області. Тільки протягом 1956–1961 рр. Ровенську область залишили 1 342 педагоги: у 1957 р. – 397, у 1958 р. – 261, у 1959 р. – 214, у 1960 р. – 151, у 1961 р. – 106 [159, арк. 10].

Отже, аналіз кадрової політики органів влади у сфері освіти показав, що в перші повоєнні роки однією з основоположних проблем у Ровенській області був дефіцит учительських кадрів. Для розв'язання цієї проблеми було знайдено декілька шляхів: відновлено роботу середніх спеціальних і вищих педагогічних закладів, відкрито короткотермінові педагогічні курси. Утім, через недовіру до місцевих педагогів основний масив учительських кадрів формувався за рахунок приїжджих зі східних областей освітян. Із середини 1950-х рр. школи області освітніми кадрами вдалося в цілому укомплектувати, що дало змогу сконцентруватись на підвищенні їх якісного рівня.

Крім своїх безпосередніх обов'язків, учителі області повинні були виконувати ідеологічно-пропагандистську роботу: вони брали участь у гуртках із вивчення історії ВКП(б), проводили серед школярів і населення лекції агітаційного характеру. Матеріальне становище вчителів характеризувалось низьким рівнем заробітної плати, яку частково компенсували соціальними пільгами.

Складні матеріальні та соціально-побутові умови праці стали основною причиною великої плинності сільських учительських кадрів.

Висновки до розділу 3

Однією з основних проблем відновлення навчальних закладів Ровенської області після Другої світової війни стала проблема матеріально-технічної бази загальноосвітніх шкіл. Через бойові дії в регіоні було зруйновано чи напівзруйновано близько половини шкільних площ, утрачено навчальне обладнання, бібліотечний фонд. У цих умовах основна увага

радянських органів влади в перші повоєнні роки була зосереджена на відбудові шкільних приміщень. Проте через принцип залишкового фінансування освітньої сфери, обмеженість державних капіталовкладень турбота про відбудову й будівництво нових навчальних закладів, ремонт наявних перекладалась на місцеві підприємства та колгоспи. Методом «народної будови» в Ровенській області постало близько 500 нових шкільних приміщень, а шкільні площі протягом післявоєнного двадцятиріччя розширились на 50 %.

Із середини 1950-х років активізувалось будівництво нових приміщень закладів освіти. Їх почали будувати здебільшого за типовими проектами, тому до середини 1960-х рр. частина навчальних закладів мали актовий і спортивний зал, електричне освітлення, окреме приміщення їдальні. Проте внаслідок недофінансування будівельних робіт до середини 1960-х рр. в області так і не спромоглись виконати постанову про перехід на однозмінне навчання всіх загальноосвітніх шкіл.

Протягом досліджуваного періоду на контролі обласного керівництва перебувало питання забезпечення учнів шкіл підручниками й навчальним обладнанням. Кількість завезених до краю підручників щороку зростала, проте збільшувався й учнівський контингент, унаслідок чого практика купівлі вживаних підручників у регіоні збереглася аж до початку 1960-х рр.

Об'єктом постійної уваги радянських органів влади була проблема вчительських кадрів загальноосвітніх шкіл. Утрачений за роки війни кадровий потенціал відновлювався шляхом відкриття в області педучилищ і вчительського інституту, педагогічних курсів і педагогічних шкіл. До того ж, основний акцент у ході відтворення педагогічного складу робили не на місцевих фахівців, а на відряджених зі східних областей УРСР вчителів. Найчисельніший кадровий наплив припав на другу половину 1940-х рр.

Протягом 1944–1964 рр. відбулися кількісні та якісні зрушення педагогічного складу шкіл. Чисельно кількість учителів в області протягом

повоєнного двадцятиліття зросла в п'ять разів. Суттєвими були зміни їх фахового рівня. До 1964 р. вчителі з вищою освітою й дипломом вчительського інституту становили половину педагогічного складу шкіл, що у свою чергу позитивно впливало на якість навчального процесу.

Учителі загальноосвітніх шкіл Ровенської області виявились заручниками в політичному протистоянні радянської влади та ОУН. Педагоги перебували під постійним ідеологічним тиском, що не змінив свого характеру протягом повоєнного двадцятиліття. Освітян змушували брати участь у різноманітних гуртках із вивчення історії партії, проводити семінари та лекції з марксистсько-ленінської теорії серед учнів і населення, схиляли до роботи у виборчих дільницях.

У перші післявоєнні роки матеріально-побутові умови праці вчителів були незадовільними. Низька заробітна плата, відсутність житла, комунальні проблеми зумовлювали від'їзд освітян із регіону. В особливо скрутному становищі опинились учителі північних районів Ровенської області.

Було запроваджено й певні матеріальні стимули: сільські вчителі отримували безкоштовне житло, переважна більшість якого була малопридатною, міські – безоплатно користувались електроенергією й паливом. Утім, ці заходи не значно змінювали соціальне становище освітян. Ситуація дещо покращилась із запровадженням пільгових кредитів на будівництво житла для сільських педагогічних працівників, однак із початку 1960-х рр. така можливість була втрачена.

РОЗДІЛ 4

ЗМІСТ І ФОРМИ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОЇ ТА ВИХОВНОЇ РОБОТИ

4.1. Навчально-методична організація навчання

Із початку 1944 р. шкільництво західноукраїнського регіону опинилось у нових реаліях: змінилася структура системи освіти, навчальні плани та нормативні курси, навчально-матеріальне забезпечення, запроваджувався закон про всеобуч для всіх дітей шкільного віку, оновились практика оцінювання учнівських знань. Новим нормативним актом стала постанова «Про прийом дітей 7-річного віку до школи», якою вводилося з 1944/1945 навчального року обов'язкове навчання дітей із семи, а не, як раніше, із восьми років. На державному рівні було закріплено обов'язок батьків віддавати дітей до навчальних закладів із цього віку.

Наказ Міністерства освіти УРСР «Про введення в школах УРСР цифрової п'ятибальної оцінки успішності та поведінки учнів», ухвалений 11 січня 1944 р., передбачав зміну словесного оцінювання «відмінно», «добре», «посередньо», «погано» і «дуже погано» на відповідно «5», «4», «3», «2», «1». Прийнята 21 червня 1944 р. Раднаркомом СРСР постанова «Про заходи поліпшення якості навчання в школі» започаткувала для учнів, що закінчили початкові й семирічні школи, випускні экзамени, а також іспити на атестат зрілості для школярів, які закінчили середню школу. Для заохочення молоді, що виявила найбільші успіхи й мала зразкову поведінку, цією ж постановою було запроваджено нагородження випускників середньої школи золотими та срібними медалями. За рекомендацією наради шкільного відділу при ЦК КП(б)У з питань роботи шкіл західних областей УРСР, у 1944/1945 навчальному році освітні заклади Рівненщини проводили навчання за перехідними програмами, однак через стислі терміни (навчальний рік розпочався взимку 1944 р.) і, як наслідок, слабку підготовку, учням із

випускних 4, 7 і 10 класів було вирішено не вручати свідоцтва, а продовжити їх навчання до грудня-січня 1945 р. [376, арк. 16].

Навчання й виховання радянської людини розпочиналось змалечку й реалізовувалось повною мірою за шкільною партою через зміст освіти. Її основоположні засади містились у навчальних планах, предметних програмах, підручниках. Протягом досліджуваного періоду неодноразово до них уносили правки, доповнення, причиною яких були зміни в підходах до змісту шкільної освіти.

Робота з удосконалення навчальних програм із різних дисциплін розпочалася в 1949 р., коли в навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл увели нові предмети, зокрема логіку та психологію [209, с. 433]

Із 1954 р. педагоги-теоретики прийшли до думки, що навчальна програма надто перевантажена, тому з метою розвантаження школярів Міністерство освіти УРСР ухвалило наказ «Про скорочення кількості екзаменів у школах Української РСР». Починаючи з 1953/1954 навчального року в початкових, семирічних і середніх школах було введено такі іспити з предметів: у четвертому класі – українська мова, російська мова, арифметика; у п'ятому – українська мова, російська мова, арифметика; у шостому – українська мова, російська мова, арифметика, ботаніка; у сьомому – українська мова (письмово), українська мова (усно), російська мова (письмово), російська мова (усно), алгебра, геометрія; у восьмому – українська література, російська література, алгебра, геометрія; у дев'ятому – українська література, російська література, нова історія, алгебра, геометрія, іноземна мова; у десятому – українська мова, українська література, російська література, геометрія, тригонометрія, алгебра, фізика, хімія, історія СРСР [21, с. 107].

Наприкінці 1950-х рр. знову вносять правки до порядку складання шкільних іспитів. Зокрема, у 1957/1958 навчальному році наказом Міністерства освіти УРСР було оновлено програму іспитів і зменшено їх

кількість: учні п'ятих класів складали два іспити, учні шостих класів – три, для школярів сьомих класів кількість екзаменів зменшилась до чотирьох, школярі восьмих і дев'ятих класів складали три іспити. Учням випускного 10 класу, щоб отримати атестат зрілості, доводилось скласти вісім іспитів [21, с. 109].

Із 1945/1946 навчального року в школах області запроваджувалась іноземна мова як предмет. Зокрема, предмет з'явився у 132 семирічних і середніх навчальних закладах регіону. У поширенні іноземної мови радянська влада теж послуговувалась ідеологічними постулатами. Найпоширенішою мовою в школах області стала німецька. Її вивчали в 111 навчальних закладах. Французьку опановували в 13 школах, англійську – лише в чотирьох. Варто зауважити, що найбільше бракувало в краї саме викладачів іноземної мови. І якщо в обласному центрі вдавалось забезпечити філологами іноземних мов навчальні заклади, то сільські школи повною мірою відчували кадровий дефіцит. До кінця 1940-х рр. у переважній більшості шкіл у сільській місцевості через відсутність учителів іноземна мова не викладалась [172, арк. 21]

Уплинула на мовну підготовку школярів згадувана нами постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України», згідно з якою російська ставала обов'язковою для вивчення в усіх школах УРСР, починаючи з другого класу. До того ж для кожного наступного класу кількість годин на її опанування зростала: у другому класі на вивчення російської відводилось дві академічні години на тиждень, у третьому – чотири, у шостому – п'ять. Загалом курс вивчення російської мови продовжувався до 10 класу [294, с. 31].

До початку 1946/1947 навчального року Міністерство освіти УРСР видало 98 назв підручників, із яких тільки 28 готували українські автори, решта – перекладені видання російських укладачів. Тоді ж у Ровенській області з'явилися 42 програми шкільних предметів, із яких оригінальними були тільки дев'ять (українське авторство), та навіть вони фактично були

калькою російських і чітко відповідали вимогам радянської комуністичної ідеології [333, арк. 23]. Таким шляхом досягалась уніфікація освітнього простору.

Найбільш прискіпливо радянські партійні органи ставились до підготовки програм та підручників з історії, української та російської літератури, адже саме вони несли ідеологічне навантаження, формували пролетарсько-класовий підхід до оцінки суспільних явищ.

Із середини 1940-х рр. визначальними для розвитку цих учнівських дисциплін стали постанови ЦК КП(б)У «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури» та «Про політичні помилки і незадовільну роботу інституту історії АН УРСР» [294, с. 31].

У зв'язку з цим науковцям Інституту педагогіки УРСР доручалося розробити інструктивні матеріали для авторів шкільних підручників з історії України, спрямовані на вдосконалення їхнього наповнення. Корегування змісту вітчизняної історії в республіканському вимірі координувалося в бік надання їй ще більш радикального партійно-класового характеру. Чинним на той час шкільним навчальним книгам ставилось у провину, що вони «не давали належної критики буржуазних теорій, перекручували окремі історичні факти, слабо висвітлювали допомогу робітничого класу Росії трудящим масам України у підготовці та здійсненні Великої Жовтневої революції» [38, с. 76].

Із цього приводу ухвалила свій калейдоскоп рішень і колегія Міністерства освіти УРСР, з-поміж них «Про буржуазно-націоналістичні концепції в підручниках з української мови та літератури для шкіл УРСР» та інструктивно-методичні вказівки «Про поліпшення викладання історії СРСР та історії України в середніх школах УРСР». Ці документи суттєво вплинули на зміст навчальних програм з української мови та літератури, російської літератури, новітньої історії та історії СРСР. Вони сприяли посиленню їх антинаціональної та ідеологічної спрямованості. Зокрема, постанова колегії

Міністерства освіти УРСР «Про буржуазно-націоналістичні концепції в підручниках з української мови та літератури для шкіл УРСР» зобов'язувала авторів навчальних програм і підручників з української мови та літератури актуалізувати висвітлення зв'язку класової та революційної боротьби з розвитком літератури, позитивного впливу російської літератури на українську [320, с. 120]. Посиленню ідейного рівня мало сприяти й виправлення таких «недоліків», як ідеологізація далекого минулого, буржуазно-націоналістичне спрямування аналізу творчості І. Котляревського, Т. Шевченка та ін. [294, с. 31].

У 1940–1950-х рр. зміст шкільних курсів історії структурно розмежовувався на всесвітню та історію СРСР. Панівним серед них був курс історії СРСР. Він вивчався концентрично: у молодших класах учні опановували короткий курс союзної історії, а в старших – систематичний курс історії СРСР (відповідно до віку школярів диференціювався й зміст підручників) [38, с. 77].

Про провідну роль предмета «Історія СРСР» свідчить загальна кількість публікацій у журналі «Викладання історії в школі» за 1946 р. Зокрема, 31 стаття видання присвячена історії СРСР, а публікацій зі всесвітньої історії – тільки дев'ять. Проблематика статей мала яскраво виражений ідеологічний характер: «Великий російський народ і його роль в історії», «СРСР – зразок багатонаціональної соціалістичної держави» тощо [338, с. 6].

Після смерті Й. Сталіна з підручників почали зникати сюжети, пов'язані з культом особи вождя, і повертатися в історію імена деяких радянських діячів [38, с. 76].

В інструктивно-методичних вказівках Міністерства освіти УРСР «Про поліпшення викладання історії в школах СРСР і питань історії України в середніх школах УРСР» вказувалось, що головним завданням радянської школи є виховання полум'яних патріотів. Стратегічною лінією стало засудження допущених Інститутом історії УРСР помилок щодо окремих

питань історії України. Тому серед методичних вказівок учителям історії натрапляємо на такі: спростовувати антинаукову теорію про безкласовість української нації; доводити школярам, що українська історія є історією боротьби селян проти феодалів, робітників проти буржуазії; показувати історичну спільність українського, російського й білоруського народів у ході опрацювання теми «Київська Русь», під час вивчення теми «Велика Жовтнева соціалістична революція» переконувати учнів у тому, що Україна як вільна республіка змогла постати тільки в складі СРСР [338, с. 8].

Часто зміст навчальних програм та їх реалізацію було спрямовано таким чином, що фальсифікували саму українську історію, нівелювали національні традиції українського народу, нехтували здобутками українських учених у вивченні природничих і гуманітарних дисциплін. Історично необ'єктивно подавався матеріал про розвиток освіти Західної України. Замовчувано факти, що свідчили про високий рівень розвитку освіти в цьому регіоні в козацьку добу.

Науково-педагогічна думка була спрямована на однобічний підбір фактів, возвеличення політики комуністичної партії, місцевих органів радянської влади в освітній сфері. У наукових і методичних доробках учених-педагогів чітко окреслювали освітньо-виховну тенденцію, яка дотримувалась вимог партії з задалегідь відомими висновками [338, с. 7].

Систематично в школах організовували вивчення стану викладання історії. Одне з таких «досліджень» було проведене в 1946 р. ЦК ЛКСМУ в навчальних закладах Рівенської області. Результати перевірки були невтішними. Через труднощі у відновленні шкільної мережі, брак педагогічних кадрів, відсутність підручників і методичної літератури в ряді районів області в 1945/1946 навчальному році предмет «Історія СРСР» узагалі не викладався. У с. Завозів Острозького району в четвертому класі місцевий учитель О. Сорокопуд замість історії і конституції СРСР викладав закон Божий [379, арк. 5].

У підсумку, постанова ЦК ЛКСМУ дала загалом передбачувану негативну оцінку діяльності вчителів історії, методичних об'єднань і Ровенського Обласного відділу народної освіти. Зазначалось, що інспектори районних і міських відділів освіти не вивчали роботу вчителів, методичні об'єднання не функціонували, комсомольські організації області недостатньо спрямовували викладання історії на викорінення буржуазних ідей українського націоналізму, а більшість учителів історії і конституції не відповідали ідейно-політичним вимогам партії. ЦК ЛКСМУ зобов'язував обкоми та райкоми комсомолу проводити виховну роботу серед педагогів, усіляко залучати вчителів історії до громадського життя [337, с. 201].

Утім, ідеологічне навантаження мали нести не лише уроки історії та конституції СРСР – у публікаціях видання «Радянська школа» рекомендовано вчителям усіх предметних курсів проводити уроки на високому ідейному рівні. Професор О. Ястряб у статті «З історії викладання математики в радянській школі» дійшов висновку: «Нам треба ще багато зробити для піднесення ідейного і наукового рівня викладання кожної дисципліни, в тому числі і математики». Про ідеологічне забарвлення статті Є. Сульженко свідчить навіть назва «Російсько-українські зв'язки в методиці викладання фізики» [338, с. 10].

Учителям мови й літератури Обласний відділ народної освіти радив вдумливо обирати тексти, які б забезпечували ідейність та науковість викладання з урахуванням завдань ідейно-політичного виховання. У приклад ставилась учителька української мови М. Іванюк Сарненської семирічної школи. Під час вивчення теми «Відокремлені обставини, виражені дієприслівниками» вона використовувала речення «Новий комуністичний світ гряде, підводячи над світом серп і молот» [69, арк. 9]. Учителька української мови Новодобрянської середньої школи Млинівського району О. Полемко під час повторення граматики у восьмому класі запропонувала зробити морфологічний розбір такого речення «Ти здолаєш в житті перешкоди,

готується у путь вже тепер, учись в комуністів, як жить для народу, будь вірний йому піонер» [94, арк. 84].

Вивчення курсу літератури теж мало бути спрямоване на формування в учнів марксистсько-ленінського світогляду. Учитель Антонівської середньої школи Володимирецького району О. Фенюк у ході опрацювання теми «Радянська народна творчість» використовувала такі прислів'я: «Сталін у Кремлі – мир на землі», «Сталін план намітив свій, як здолати суховій, весь народ його послухав – наступає на засуху». До того ж керівництво Обласного відділу народної освіти вважало, що саме такий ідейно-політичний та науковий рівень викладання забезпечить ґрунтовні знання учнів. Разом із тим зазначалось, що в ряді шкіл уроки проводяться на безідейному методичному матеріалі. Наприклад, учитель Рокитнівської школи М. Степанюк давав вправу, використовуючи речення без жодного ідеологічного забарвлення: «Грицько нічого не робить, а ходить по ярмарках», «Земля наша дає погані врожаї» [69, арк. 10].

Викладання природознавства в школах мало бути тісно пов'язано з практикою соціалістичного сільського господарства. У навчанні природознавству педагоги мусили використовувати досягнення сільськогосподарської науки, досвід передовиків колгоспних ланів і ознайомлювати дітей на практиці з формами організації сільського господарства. Школа ставала пропагандистом колгоспного будівництва. Велике значення для трудового виховання мала організація роботи на пришкільних навчально-дослідних ділянках, у теплицях, кутках живої природи. Пришкільні ділянки ставали своєрідними зеленими лабораторіями, де діти проводили досліди та виконували практичні завдання [304, с. 19].

За кожним середнім навчальним закладом закріплювалось до 10 га землі, за семирічними школами – 4 – 6 га, за початковими – 2 – 3 га. Школам-інтернатам для ведення підсобного господарства додатково надавали земельні ділянки в розмірі від 10 до 20 га [55, арк. 53]. Для практичних занять на

пришкільних ділянках для учнів 5 – 8 класів виділяли одну годину на тиждень [385, арк. 2].

Ефективність навчання школярів у загальноосвітніх закладах, насамперед, залежить від рівня педагогічної майстерності вчителя, який, володіючи ґрунтовними знаннями, вдало поєднує їх із методичними прийомами викладання. Проте в перші повоєнні роки вчителі скаржились на відсутність навчально-методичної літератури з усіх предметів, що впливало на результат навчального процесу. У 1946 р. в області єдиними доступними методичними порадиниками були «Учительська газета» і тижневик «Радянська освіта», утім, більшість вчителів області не мали змоги ними користуватися. Це не завадило завідувачу Обласного відділу народної освіти Г. Хоменку під час звітної доповіді висловити незадоволення методичною роботою педагогів. Він був обурений, що під час викладання певних навчальних курсів учителі користуються тільки підручниками, учні «зазубрюють» історичні факти, матеріал із географії й майже не проводять практичні вправи [69, арк. 6].

Проблема відсутності педагогічної методичної літератури стала предметом розгляду під час наради шкільного відділу при ЦК КП(б)У з питань роботи шкіл західних областей УРСР. У ході обговорення спеціаліст відділу В. Леозіна заявляла, що у сфері постачання західних областей УРСР методичною літературою питання стоїть дуже гостро. «Перед вчителями ми ставили завдання самим готувати методичні теми, на що чули відповідь: «Як можна це робити, коли немає жодної наукової чи методичної книги в бібліотеці». Учасники наради запропонували, щоб усі вчителі, що прибувають до західноукраїнського регіону, привозили свою методичну літературу. «З тими товаришами, яких ми надсилаємо, ми повинні працювати і добирати їх особливо старанно. Треба не посилати вчителів за списком, а ретельно перевіряти» [376, арк. 32].

Зміни на краще щодо забезпечення й доступності методичної літератури для вчителів відбулись у середині 1950-х рр. Методичні посібники для

вчителів були універсальними, тобто адресовані всім учителям без акценту на шкільний предмет. Спеціальна методична література – посібники з окремих тем або напрямів викладання предмета – з'явилися лише наприкінці 1950-х рр. Окрім цього, почали видавати невеликими накладками інші види шкільної навчальної літератури: хрестоматії для учнів 5 – 7 і старших класів, збірники задач; збірники вправ; словники тощо. Це у свою чергу допомагало в роботі вчителям і в навчанні учням [209, арк. 434].

У другій половині 1940-х рр. впливала на школу й ОУН. Організація здійснювала активну пропагандистську роботу. Активісти забороняли педагогам учити і виховувати дітей за радянськими програмами й підручниками [334, арк. 33]. У численних зверненнях до директорів шкіл організація вимагала припинити викладання цих навчальних дисциплін.

У 1946 р. на теренах Ровенської області ОУН поширювала «Слово до учителів, братів зі східних областей України». Звернення містило заклик до вчителів не бути сліпим знаряддям сталінської політики у вихованні молодого покоління, адже педагоги мають проповідувати правду. Значну увагу у зверненні активісти приділили поширенню російської мови в українських школах. «Серед мас поширюється російська книжка, російською видаються майже всі підручники, випускаються газети. Невже ж ми не можемо читати кращі твори українською мовою, невже ж українська мова така вбога, що нею не можна видавати всіх без винятку наукових праць? Це все робиться тільки з метою русифікувати нас» [204].

Нові політичні орієнтири, означені початком лібералізації в середині 1950-х років, мали безпосередній вплив на шкільництво.

Спрямована на розбудову народного господарства державна політика, прагнення забезпечити виробництво кваліфікованими кадрами ставали чинниками, що визначили основні напрямки організації й змісту освіти на декілька років. У резолюціях XX з'їзду КПРС до пріоритетних належало завдання реформування школи, спрямоване насамперед на її політехнізацію.

Звітна доповідь ЦК КПРС містила тезу про те, що в попередні роки шкільна освіта мала серйозні недоліки: навчання відірване від життя, випускники шкіл недостатньо підготовлені до практичної діяльності [364, с. 303].

Визначалося, що політехнічне навчання – це навчання, що знайомить учнів з основними принципами процесів виробництва й у той же час дає школярам навички поводження з найпростішими знаряддями виробництва [296, с. 3]. Разом із тим, політехнічна освіта охоплювала знання з головних галузей господарювання, тому важливими для майбутніх випускників були практичні вміння в галузі електротехніки, знайомство з принципами роботи машин, знання з моторизації та основ хімічної технології [251, с. 69].

Відповідно до навчального плану 1955/1956 навчального року було відведено 30 годин на загальноосвітню підготовку учнів, а шість годин – на теоретичне й практичне вивчення місцевого виробництва. Було передбачено підготовку учнів за однією з зазначених спеціальностей: слюсарна, токарна, фрезерна справи, складання електровиміральної апаратури, механізація сільського господарства [292, с. 12].

Із цих міркувань з 1955/1956 навчального року рішенням ЦК КПУ розпочали створення в загальноосвітніх середніх школах класів із виробничим навчанням. Уже в цьому навчальному році у двох середніх школах м. Рівне з'явилися два класи з виробничим навчанням, де опановували виробничу спеціальність 64 старшокласники. Ці школи були прикріплені до виробничих об'єктів, а базові підприємства виділили з числа інженерно-технічних працівників викладачів спеціальних предметів і керівників виробничою практикою [99, арк. 6]. Утім, часто нею керували вчителі-предметники, які на короткотермінових курсах, семінарах-практикумах пройшли перепідготовку з основ політехнічного навчання [268, с. 285].

До створення навчальних програм із виробничого навчання різних спеціальностей залучали інженерно-технічних працівників підприємств. На вивчення спецтехнології та основ машинознавства з обраної спеціальності

виділялось дві години на тиждень. На виробничу практику, що проходила безпосередньо в цехах або майстернях під керівництвом майстрів і досвідчених робітників, передбачалося чотири години. Після закінчення навчального року учні проходили літню 3 – 4-тижневу виробничу практику на підприємствах [298, с. 4].

Практична реалізація політехнічного навчання мала здійснюватися через включення політехнічної освіти до навчальних дисциплін природничого циклу (фізики, хімії, біології та ін.), забезпечення технічним обладнанням та допоміжними майстернями, використання різних форм позакласної роботи: створення технічних гуртків, проведення екскурсій тощо [387, с. 22].

Процеси політехнізації школи, що відбувались за відсутності теоретично-методичних напрацювань та продуманої системи реформування, призвели до зростання обсягу шкільних предметів шляхом вилучення одних та введення і збільшення годин на опанування інших дисциплін.

Змін зазнавали й навчальні плани. Зокрема, у початкових класах були введені елементи історії та природознавства, у 5 – 8 класах зростала кількість предметів природничого циклу [369, арк. 7 – 9].

У ході реформи для учнів восьмирічних шкіл за весь предметний курс збільшувалась кількість академічних годин математики (з 1 417 до 1 721), фізики (зі 158 до 245), природознавства (з 280 до 401), ручної праці (з 172 до 272), практичних занять (із 210 до 420). З'являлась суспільно-корисна праця та виробнича практика (132 год). Для старшокласників одинадцятирічних шкіл, навпаки, скорочувалось навантаження з певних дисциплін, зокрема математики, російської літератури, фізики, історії. Натомість виробниче навчання займало 1 248 годин – удвічі більше, ніж до реформи [385, арк. 6].

У 1957/1958 навчальному році практично всі школи в Україні перейшли на нові навчальні плани, згідно з якими передбачалася підготовка учнів старших класів до праці на виробництві.

У 1960/1961 навчальному році навчальні плани для восьмирічних і

середніх шкіл передбачали збільшення питомої ваги уроків праці з 6,2 % до 15,8 % від загальної кількості годин [103, арк. 17].

У ході перебудови школи 1959 р. змінились підходи до питання отримання освіти молоддю, яка працювала. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» визначав, що вечірні (змінні) школи для робочої та сільської молоді мають стати найпоширенішими. Уважали, що молодь, яка закінчила 8 клас, працюючи на виробництві, продовжить навчання в цих закладах. Таким чином юнацтво отримає середню освіту й здобуде собі кваліфікацію. Важлива роль у залученні молоді до навчання була покладена на громадськість. При школах створювались комітети сприяння вечірнім школам, до яких уходили представники партійних, комсомольських і профспілкових організацій, працівники промислових підприємств і колгоспів [250, арк. 16]. Тому в пореформені роки, як і повсюдно в УРСР, у Ровенській області зростає кількість вечірніх шкіл для робітничої та сільської молоді й учнівський контингент у них [274, с. 239]. У 1960/1961 навчальному році контингент вечірніх шкіл становив 9 449 слухачів, тоді як у 1959/1960 навчальному році – 6 614 [106, арк. 42].

Мілітаристська політика СРСР, що продовжилась після Другої світової війни, сприяла тому, що значну увагу радянсько-партійне керівництво приділяло стану військово-фізичної підготовки школярів.

Завідувач Ровенського обласного відділу народної освіти Г. Хоменко в 1945 р. так характеризував роботу шкільництва в цьому напрямі: «Війна показала, що завданням нашої радянської школи, поряд з навчанням і вихованням молодого покоління в комуністичному дусі, є виховання нашого молодого покоління громадянами-воїнами, людьми вольовими, готовими по першому заклику радянського уряду сміливо зустріти небезпеку і дати рішучу відсіч любому ворогу. Тому фізична підготовка і військовий вишкіл в навчальних закладах повинен бути одним із головних предметів» [51, арк. 90].

Фізична підготовка школярів починалась із першого класу. У 5 – 7 класах до уроків фізкультури додавалась вогнева та стройова підготовка, топографія, а в старшій школі учні здійснювали тактичну підготовку, вивчали устави й проводили бесіди про Червону армію [51, арк. 92].

Наркомат освіти УРСР, Обласний відділ народної освіти до питання забезпечення військовими керівниками шкіл ставились з не меншою прискіпливістю, ніж до забезпечення вчителями академічних шкільних дисциплін. Станом на 1 лютого 1945 р. було укомплектовано військовими керівниками 474 із 605 наявних шкіл, що становило 78 % від потреби. У навчальних закладах створено 83 військові кабінети. Ці показники стали найвищими з усіх західних областей УРСР [375, арк. 5].

Уже до кінця 1944/1945 навчального року школи області були повністю забезпечені військовими керівниками. Проте їх педагогічний рівень залишався низьким. Тільки чотири вчителі військової справи мали педагогічну освіту, 7 – вищу освіту, 25 – закінчили військові училища [375, арк. 6].

Для вдосконалення методичних навичок викладачів військової справи щомісяця два дні проводили додаткові заняття в Обласному інституті підвищення кваліфікації вчителів [52, арк. 67].

Навичок військової підготовки навчали й дівчат 27 середніх шкіл, загальною кількістю 964 особи. Вони проходили підготовку сандружинниць, радисток, телефоністок, телеграфісток. Школярки 5 – 7 класів опановували 20-годинний курс військово-санітарної підготовки [375, арк. 5]. По завершенні навчального року в кожній школі проходили змагання зі стройової та фізичної підготовки.

У навчальних закладах області культивувалась масово-спортивна й оборонна робота. При школах облаштовували військові спортмайданчики, учнів заохочували до активної спортивної підготовки шляхом здачі норм ГПО. Тільки в 1946 р. у фізкультурних гуртках брали участь 3 038 школярів, а в оборонних – 4 526 [172, арк. 23].

На початку 1950-х рр. кількість учнів області, що отримали оборонний значок ГПО, сягнула близько 10 тис., у спортивних гуртках займались 15 369, брали участь у спортивних змаганнях 18 350 дітей [129, арк. 2]. Поліпшення фізичної підготовки учнів пов'язано з розбудовою матеріальної бази навчальних закладів. У школах почали з'являтися спортивні майданчики, гімнастичні зали, спортивний інвентар. Цікаво, що так було обладнано більшість міських шкіл, тоді як сільські школи подібних умов практично не мали [65, арк. 10]. У 1962/1963 навчальному році кількість учнів, залучених до фізично-військової підготовки, сягнула більш ніж 70 тис. осіб [200, арк. 25]. Таким чином, радянська школа готувала школярів до миру, збільшуючи їх підготовку до війни.

Одним із індикаторів якості навчального процесу та належного засвоєння знань у школі є успішність учнів. У 1948/1949 навчальному році в області з 959 навчальних закладів 331 школа не мала учнів, що залишились на повторний курс, тобто мала повну успішність [65, арк. 31].

У питанні опанування учнями основних навчальних предметів у 1956/1957 навчальному році в області простежувались наступні тенденції (Додаток Е, таблиця 1). Найкраще школярі засвоювали практикуми з сільського господарства та машинознавства. Серед 12 035 старшокласників достатні бали («5», «4», «3») отримали 11 978 учнів, що становило 99,5 %. На рівні 96 – 98 % трималася успішність школярів області з хімії, географії, фізики, історії, геометрії, української й російської літератури. На позначці 95 % зупинились показники успішності з іноземної мови, алгебри, арифметики. Зокрема, із 48 319 учнів, що вивчали іноземні мови, встигали 46 262 школярі, із 37 028 учнів, що опановували алгебру, – 35 247, із 91 877 учнів, що займались арифметикою, – 87 956. Найбільше невстигаючих учнів було з російської й української мови і, відповідно, – була нижчою успішність порівняно з іншими предметами. Наприклад, із російської мови встигали 81 138 учнів із 85 553, тобто успішність школярів області з предмета

становила 94,8 %. Найнижча успішність з усіх предметів спостерігалась з української мови. Вона становила 94,3 %: зі 103 173 школярів, що її вивчали, тобто встигали 97 320 дітей [88, арк. 1].

Аналіз наведених вище даних дає можливість зробити певні висновки. По-перше, учні загальноосвітніх шкіл мали непогані показники успішності з основних предметів. Вони коливались у межах 94,3 % (українська мова) до 99,5 % (практикуми з сільського господарства і машинознавства). По-друге, кореляція успішності залежала від початкової кількості учнів. Якщо предмет викладався тільки в певних класах, як-от практикуми з сільського господарства та машинознавства, де навчалася порівно невелика кількість школярів, – успішність там була вищою. Відповідно, найбільше не встигало учнів із російської й української мови, які вивчали майже всі учні області. Винятком стала арифметика, де з 91 877 школярів встигали 87 956, що у відсотковому еквіваленті становило 95,7. Це пояснюється, насамперед, тим, що предмет викладався в початкових класах, де діти зазвичай з усіх дисциплін мають вищу успішність. Окрім цього, на вивчення арифметики виділялась 6 годин на тиждень, а навчальна програма з предмета була збалансована. По-третє, політика русифікації давалася взнаки, адже найбільше невстигаючих учнів було не з іноземної, не з російської (хоч за показниками успішності вона наближається до успішності з української), а саме з української мови. Сприяло цьому й те, що на вивчення російської мови в українських школах, починаючи з сьомого класу, у навчальних планах виділялось більше годин, аніж на вивчення української [293, с. 45].

Учні, що не могли впоратися з освоєнням навчальних програм, залишались на повторний курс чи отримували завдання на осінь. Проте серед школярів, які протягом літа опановували предмет, тільки 63 % освоювали дисципліни та переходили до наступного класу. У містах успішно перескладали іспити 59,4 % дітей, учні сільських шкіл училися краще, адже 65,1 % таких школярів переводили до наступного класу [88, арк. 15].

Кількісні показники другорічництва в школах області протягом досліджуваного періоду постійно знижувались (Додаток Е, таблиця 2). У 1945/1946 навчальному році залишено на повторний курс 14 334 учні, що становило 16 % від загальної чисельності школярів. Причини такого стану слід шукати у фінансовій і матеріальній скруті загальноосвітніх шкіл у післявоєнні роки, незадовільному матеріальному стані учнів, які не могли повноцінно приділяти час навчанню, низькій кваліфікації чи взагалі відсутності педагогічних кадрів у навчальних закладах [172, арк. 79].

У 1950/1951 навчальному році в області зі 165 773 учнів на кінець року встигали 147 217 дітей [177, арк. 44–46], а показники другорічництва цього року виявились найнижчими серед західних областей – 11,2 % [383, арк. 84].

У середині 1950-х рр. зберігається тенденція до зменшення кількості дітей-другорічників. Зокрема, у 1954/1955 навчальному році зі 131 181 школяра області 9 820 були залишені на повторний рік [183, арк. 9]. У 1959/1960 навчальному році нижчий від нормативного рівень знань показали 3 125 дітей області (2,2 %) [117, арк. 1]. А в 1963/1964 навчальному році на повторний курс залишено 2 729 (1,7 %) школярів [140, арк. 1 зв.].

Архівні дані дають можливість проаналізувати співвідношення другорічників на рівні міст і сіл, а також виявити закономірності щодо класів, у яких найчастіше зустрічалися школярі, що не встигали. Зокрема, у 1954/1955 навчальному році 3,5 % міських учнів початкових класів не засвоїли навчальну програму, тоді ж у сільських школах цей показник сягав 6,3 %. Серед школярів 5 – 7 класів співвідношення учнів-другорічників міських і сільських навчальних закладів складало 9,5 % і 10,8 % відповідно. У старших класах більше невстигаючих школярів у відсотковому еквіваленті було в міських школах – 7,7 %, тоді як у школах сільської місцевості – 5,6 % [83, арк. 49].

У 1954/1955 навчальному році другорічники по класах розподілились таким чином: по закінченні першого класу на повторний курс залишалось

4,7 % школярів, по закінченні третього класу – 6,9 %, четвертого класу – 7,7 %, п'ятого класу – 15,2 %, шостого класу – 12 %, сьомого класу – 5 %, восьмого класу – 9,8 %, дев'ятого класу – 6,5 %, десятого класу – 0,5 % [83, арк. 61] (Додаток Е, таблиця 3). Отже, на тлі стабільних позначок (4,7 %) другорічників, що повторювали курс першого й другого класу, з третього класу розпочиналось збільшення числа дітей, що не осилували навчальну програму. Пік зростання другорічників припадав на п'ятий і шостий клас, що зумовлено переходом із початкових класів, де за невеликої кількості предметів навчання здійснював один учитель. Починаючи з п'ятого класу, запроваджувались нові дисципліни, кожна з яких викладав новий учитель, що, у свою чергу, створювало труднощі в оволодінні учнями знаннями. Утім, до сьомого класу проходила адаптація школярів до нових умов, тому після закінчення навчального року невстигаючих учнів, порівняно з п'ятим класом, було в три рази менше. Наступною вершиною зростання кількості другорічників ставав восьмий клас, коли діти переходили до старшої школи і стикались зі значним навчальним навантаженням.

Отже, протягом повоєнного двадцятиліття розбудова матеріальної бази шкіл, якісне навчально-методичне забезпечення, поява значної кількості педагогів із вищою освітою й зростання рівня життя загалом сприяли зменшенню майже в сім разів кількості учнів, залишених на повторний курс. Разом із тим, освітня шкільна система існувала в радянських реаліях, де велась постійна боротьба за покращення показників успішності в школах. Мірилом якості знань школярів виступали оцінки, які учні отримували під час навчального процесу, та іспити, що проводились наприкінці навчального року. Не існувало універсальних методик перевірки якості знань. Тому адміністрації шкіл і педагогів часто «підтягували» оцінки відстаючих у навчанні учнів до загальних показників. У зв'язку з цим у багатьох навчальних закладах перевірка знань школярів носила формальний характер. Це визнавало і керівництво Обласного відділу народної освіти, яке

констатувало, що в деяких школах області вчителі не дотримуються норм оцінювання [70, арк. 7].

Значні прогалини в знаннях школярів і, як наслідок, низька успішність чи перехід учнів у статус другорічників мали під собою глибоке соціально-економічне підґрунтя. Негаразди матеріально-побутового характеру, відсутність розвинутої інфраструктури (відсутність підвозу до навчальних закладів, обмежена кількість місць в інтернатах при школах) впливали на відвідування школярами занять. Не рідкістю в області було залучення учнів сільських шкіл до роботи в колгоспах у навчальний період, тому супроводжував навчальний процес відсів учнів зі шкіл (Додаток Е, таблиця 4).

Незавершеність освіти була характерною для всіх класів. У більшому масштабі проблема відсіву більше притаманна учням шкіл сільської місцевості. У початкових класах близько 3 % дітей покидали школу, і то простежувалась закономірність: чим старший клас початкової школи, тим більше учнів, що не завершили навчання. П'ятий клас залишали вже 8,5 % школярів, і в шостому класі ці тенденції продовжувались. Наймасовіший відсів учнів припадає на восьмий клас, адже протягом навчального року його покидав кожен шостий учень (17 %). У дев'ятому й десятому класах частка школярів, що не завершили освіти, зменшувалась до 5 %. Для збереження контингенту учнів школи здійснювали контроль стану охоплення дітей та підлітків шкільного віку, проводили роз'яснювальну роботу з батьками, створювали умови для матеріального забезпечення школярів. Певною мірою ці заходи мали позитивний вплив на подолання проблеми незакінченості освіти школярів. Упродовж 1955–1965 рр. в області помітним було зменшення рівня відсіву. Наприклад, у 1955/1956 навчальному році з п'ятих класів ішло 5,9 % дітей, у 1960/1961 навчальному році – 8,4 %, а в 1964/1965 – 7,2 %. Суттєво вдалося подолати відсів серед учнів восьмого класу. Протягом означеного періоду школу почали залишати майже в два рази менше восьмикласників. У 1955/1956 навчальному році недовчилися 20,9 %

восьмикласників, протягом 1960/1961 навчального року – 16 %, у 1964/1965 навчальному році – 12 % старшокласників [145, арк.13].

У школах області була налагоджена комунікація з батьками учнів. У кожному навчальному закладі створювались батьківські комітети. Регулярно проводились батьківські збори, де обговорювали питання відвідування учнями шкіл, огляду успішності [54, арк.231]. Із початку 1960-х рр. запроваджені нові форми роботи – педагогічний всеобуч батьків. Зокрема, при школах і Ровенському педагогічному інституті з'являлись університети педагогічних знань для батьків із питань виховання й навчання дітей. До 1965 р. в навчальних закладах області працювали 147 університетів для батьків і три – при педагогічному інституті. Їх слухачами стали більш ніж 40 тис. батьків області [134, арк. 14].

Структурно університети педагогічних знань поділялись на три відділи. У восьмирічних школах формувались два відділи, перший із яких відвідували батьки учнів 1 – 4 класів, другий – батьки учнів 5 – 8 класів. У середніх школах створювали три відділи, останній із яких – для батьків учнів 9 – 11 класів. До організації заходів активно залучали товариство «Знання», яке пропонувало проблематику бесід із батьками [135, арк. 3].

На заняттях в університетах батьків найперше вчили, як виховувати дітей у комуністичному дусі, звідси й тематика лекцій: «Виховання дітей у сім'ї у відданості справі комунізму і любові до соціалістичної Батьківщини», «Науково-атеїстичне виховання в сім'ї», «Моральний кодекс будівельника комунізму – основа морального виховання підростаючого покоління», «Праця як засіб комуністичного виховання». Рідше проводили лекції, де обговорювались питання суто педагогічного спрямування. До читання лекцій, окрім вчителів і викладачів, залучали й медичних працівників [135, арк. 1].

Окрім батьківських університетів, адміністрації шкіл проводили масову роботу з батьками шляхом організації семінарів, лекторіїв і батьківських конференцій у клубах, на підприємствах, колгоспах [135, арк. 3]. Серед

дорослих Обласнийй відділ народної освіти поширював брошуру «Заочний університет для батьків» [134, арк.16].

Отже, у повоєнний період у Ровенській області розбудову радянської системи освіти супроводжувало запровадження в школах нових педагогічних концепцій. У своїй діяльності навчальні заклади керувались марксистсько-ленінською ідеологією, відповідно, зміст освіти реалізовував освітню політику комуністичної партії. Були розроблені теоретичні й методологічні засади освіти, підготовлені підручники й посібники, що майже завжди виявлялися калькою з російських. Значну увагу приділяли спортивній роботі й військовому вихованню школярів. Освітня реформа 1959 р. змінила головні підходи до організації навчального процесу, адже основний акцент відтоді робили на політехнізації освіти. У досліджуваний період у школах області зберігалась досить висока успішність учнів, було зменшено рівень другорічництва, спрямовано заходи на подолання відсіву школярів із навчальних закладів.

4.2. Виховна робота в системі шкільної освіти

Виховна робота в системі шкільної освіти була невід'ємною складовою формування нової радянської людини. Ідеологічні засади виховної роботи ґрунтувались на її чіткій організаційній системі, матеріально-технічному, фінансовому та навчально-методичному забезпеченні.

Освітньо-виховна політика комуністичної партії найперше була спрямована на те, щоб усі діти відвідували школу, адже там уже з раннього віку вони ставали частиною налагодженої системи ідеологічно-пропагандистської роботи. Основними елементами цієї системи були, насамперед, жовтеньські, піонерські та комсомольські організації, різноманітні виховні заходи, інститут класного керівництва, антирелігійна пропаганда.

Одним із основоположних документів, що визначав обов'язки й правила поведінки школярів, були «Правила для учнів» [287, арк. 178–179]. У них сформульовано положення про дисциплінованість, відповідальність, старанність, дотримання шкільного режиму учнями.

У статті «За культуру та дисципліну в школі» народний комісар освіти УРСР П. Тичина так характеризував «Правила для учнів»: «Цим видатним документом кладеться край різнобою у вимогах до поведінки учня. «Правила для учнів» – це єдина програма формування морального обличчя підростаючого покоління, єдині вимоги до життя й поведінки учнів. Їх призначення – скерувати на правильне річище запальну юну вдачу, нестримну допитливість, іскрометну енергію наших дітей, юнаків і дівчат, прищепити їм позитивні, культурні навички громадської поведінки, навички свідомої дисципліни». На його думку, правила мали забезпечувати порядок у школі, а також вони визначали вимоги до культури поведінки учня [357, с. 2].

Значний виховний вплив покладався на жовтеньські, піонерські й комсомольські організації. Вони перебували під потужним і безпосереднім кураторством КПУ й розвивались у руслі загальнодержавної ідеології. Це організації патріотичного зразка, які охоплювали школярів усіх вікових категорій із метою виховання в учнів радянського патріотизму, любові до партії Леніна – Сталіна. Фактично ж мета дитячих і молодіжних спілок – сформувати кероване юнацтво, готове швидко, без роздумів, виконувати накази комуністичної партії. Учня органи радянської влади розглядали виключно як об'єкт виховного впливу.

Виховання радянського громадянина розпочиналось одразу зі шкільної парти. Учні початкових класів 7 – 9 років об'єднувались у групи жовтень – зірочки, що підпорядковувались піонерській дружині школи. Шефство над жовтеньськими зірочками здійснювали досвідчені піонери чи комсомольці. Діяльність дитячої організації проходила переважно в ігровій формі [26, с. 101].

Головним завданням піонерської організації було комуністичне виховання дітей та підлітків. Для більшого зацікавлення молодого покоління піонерським рухом будували палаци піонерів та численні піонерські табори, організовували різноманітні гуртки та секції. Крім виховних завдань, панівний режим намагався через піонерську організацію залучати дітей і підлітків до активної участі в «соціалістичному будівництві» [205].

У піонери, як правило, приймали дітей віком від дев'яти років. У піонерській організації учні перебували до 13 – 14 років – часу, відколи починався прийом у комсомол [205]. Таким чином, створювалась неперервність у формуванні радянської людини з комуністичним світоглядом. Формально прийом у піонери здійснювався на добровільній основі, однак фактично всі школярі, досягши певного віку, мали стати членами піонерської організації. Прийом до дитячої спілки здійснювався урочисто: у день радянської армії чи інше державне свято проводили посвяту. Другокласники, тримаючи червоні галстуки, давали обіцянку бути вірними ленінцями [52, ст. 60].

На західноукраїнських землях у перші повоєнні роки поступ у чисельному зростанні піонерських і комсомольських організацій був не надто динамічний. Засновані на комуністичній ідеології, ці організації не мали в регіоні широкої соціальної бази. Молодь Західної України, і Рівненщини зокрема, вихована на засадах релігійності й українських духовних традицій, ідейно близькими вбачала принципи юнацьких організацій, що сповідували християнську мораль і сприяли патріотичному вихованню. З-поміж них найбільшу популярність із довоєнних часів мав «Пласт», який був центром культурного та фізичного виховання молоді Рівненщини. Пластові гуртки активно діяли упродовж 1920-х рр. в Рівному, Острозі, Здолбунові, Тучині й Межиричах [24, с. 16]. Значну роль у формуванні молодого покоління в міжвоєнний період відігравали також місцеві громадські організації «Рідна школа», «Просвіта», «Союз українок». Проте всі вони були ліквідовані в

1939 р.

Радянські шкільні організації з зовсім іншими підходами та ідеями юнацтво Рівненщини сприймало як щось чуже, насажене «згори». Окрім того, цілком нівелювався принцип добровільності під час вступу до піонерських і комсомольських організацій.

На заваді появи радянських організацій патріотичного зразка в перші повоєнні роки стояло національне підпілля, під контролем якого в деяких районах Рівненської області (Демидівському, Гощанському, Березнівському) перебували майже всі села [199, арк. 13, 21, 31]. Із неймовірними потугами в 1944/1945 навчальному році в області вдалося організувати в деяких навчальних закладах піонерські дружини, а піонерський галстук пов'язали 3 895 учням [171, арк. 92].

Рівенський облвиконком був незадоволений темпами зростання кількості радянських учнівських патріотичних організацій. У 1946 р. в його звіті зазначалось, що з загальної кількості учнів загальноосвітніх шкіл області надто мало залучено до піонерсько-комсомольських організацій [54, арк. 15]. Тому органи радянської влади, адміністрації шкіл, учителі використовували різноманітні способи й методи, щоб збільшити ці показники.

Ключову роль у питанні поповнення учнівських спілок покладали на вчителів. Проте й вони виявляли різну активність. Частина педагогів ставилась до створення організацій байдуже, тому якщо й пропонували дітям стати членами піонерської чи комсомольської організацій, то тільки формально. Інша група вчителів виступала з позиції «і вашим і нашим»: у ході організації піонерської спілки на дітей не тиснули, втім хотіли показати позитивні результати своєї роботи. Зазвичай вони просили надіслати до школи піонервожату, яка й займалась організацією піонерської справи. Були й такі педагоги, в основному члени КП(б)У, що всіляко прислужувались владі, тому використовували найрізноманітніші прийоми поповнення піонерських і комсомольських рядів [204, арк. 20].

Непоодинокими в області були випадки, коли з метою затягування дітей до шкільної піонерської організації школярів зачиняли в класах після уроків і тримали без їжі до вечора, відбирали шкільні підручники, ставили незадовільні оцінки чи навіть били.

Одним зі способів збільшення показників піонерії було зарахування в піонери без відома школярів. До прикладу, у селі Красільно Острогозького району вчитель запрошував учнів до класу й змушував записуватись у піонери. Хто рішуче відмовлявся – крутив за вуха, брав за волосся й бив головою об стіл, погрожував, що вижене зі школи. Аналогічні способи поповнення піонерських дружин зустрічались в інших селах району: Петушках, Повці Великій, Уїздцях, Залав'ї, Яловичах [204].

Повільні темпи поповнення піонерських організацій в області неодноразово ставали основним питанням учительських конференцій і нарад. У 1949 р. секретар Острогозького райкому В. Полютін, виступаючи на обласній учительській конференції звинуватив педагогів у тому, що вони не належно проводять агітаційну роботу на селі, і найважливіше – не організовують по школах піонерів, не виховують школярів у більшовицькому дусі, та погрожував: якщо такий стан буде тривати і далі – притягне вчителів до відповідальності [204].

Основною складовою піонерської організації була піонерська ланка. На заняттях у ланці учні колективно читали книжки, проводили ігри. Безумовно, більшість заходів мала ідеологічно-виховне забарвлення. На зборах піонерських дружин відбувалося обговорення таких тем, як «Піонер, не втрачай ні хвилини!», «Волга – велика російська річка», «Дитячі та шкільні роки Леніна і Сталіна», «Любите, изучайте русский язык!», «Великі будови комунізму» [102, арк. 128].

Перед комсомольською організацією ставили завдання виховати молодь на ідеях марксизму-ленінізму, на традиціях революційної боротьби, на прикладах самовідданої праці робітників, сформувані в неї класовий підхід до

всіх суспільних явищ; підготувати стійких, високоосвічених будівельників комунізму, які любили б працю. Ці принципи, засвоєні в юний вік, живили свідомість роками й ставали міцною базою для нарощення комуністичних поглядів.

Також на комсомольців покладалась функція повернення учнів, що покинули школи робітничої й сільської молоді [56, арк. 18].

У комсомол приймали з 14 років, проте не як у піонери – гуртом, а на індивідуальній основі. Для подачі заяви необхідно було заручитись рекомендацією одного члена комуністичної партії чи двох комсомольців. Тим, чию заяву приймали, призначали співбесіду. Далі тривала підготовка до співбесіди, що передбачала бездоганне знання статуту ЛКСМУ, прізвищ провідних комсомольських і партійних лідерів, важливих дат. Майже для всіх було обов'язковим питання: «Чому ти хочеш стати комсомольцем?». Якщо кандидат проходив співбесіду, йому вручали членський квиток. Ще одним своєрідним стимулом вступу до комсомольських рядів ставав той факт, що членство в комсомолі було необхідною умовою для вступу до ВНЗ [288, арк. 7].

Формування комсомольського активу шкіл у перші повоєнні роки для органів радянської влади виявилось надважким завданням. Не в останню чергу така ситуація обумовлена політичним протистоянням українського національного підпілля з радянською владою, що не оминуло й освітні заклади. Один із лідерів ОУН Микола Лебедь різко висловлювався про діяльність радянської влади в Ровенській області: «Молодь, яка опинилась в школах, зіткнулась з більшовицьким нахабством – змушування споживати і перетравлювати більшовицьку ідеологію. Як засіб для цього при всіх школах й установах існують комсомольські організації, в які насильно заганяється молодь. З усіх усюдів доносяться скарги: всіх учнів, шантажуючи, тягнули в комсомол, залишилися тільки надзвичайно стійкі одиниці, яких шалено переслідують. Як бачимо, більшовицькі наїзники змагають залізти своїм

брудним московським чоботом в душу українському народові, а переважно молодому поколінню. А що народ всіма силами відбивається від цього – більшовики з люті скаженіють і хапаються за звірячі засоби» [204].

Керівництво ОУН розуміло, що основним резервом для майбутньої боротьби є національно свідома молодь, оскільки вважали: «Хто має за собою маси, той виграє». Зважаючи на це, серед юнацтва області було розгорнуто широку пропагандистську й агітаційну роботу [351, арк. 112].

Вагомий вплив на шкільну молодь мала листівка: «Українській селянській, робітничій та інтелігентській молоді в західних областях так званої УРСР, яка живе легально». У листівці деталізувалися завдання, яких мали дотримуватися молоді українці. Зокрема, школярів старшого віку закликали стати «бійцями Національної революції: піти в підпілля, вступити в ОУН чи в УПА, вивчати та розповсюджувати революційні листівки, газети, революційні програми». Місцеву молодь агітували шукати друзів серед українців, що прибули зі східних областей, та переконувати їх не піддаватися комуністичній пропаганді [351, арк. 115–116].

У «Вказівках батькам у вихованні дітей» підпільники твердили: «Поясніть дітям, що «піонери», «комсомольці» та інші більшовицькі організації є шкідниками нашого народу. Вони мають на меті збільшовичити наших дітей, зробити їх слухняним знаряддям в руках ворожої нам більшовицької партії. Вони мають завдання роз'єднати нас, вишукувати зрадників між нашим народом. Забороніть дітям вступати до цих організацій» [310, арк. 498].

Школярі Рівненщини дослухались до закликів ОУН, тому нерідко зазнавали переслідувань із боку радянських органів влади. У 1950 р. дев'ятикласник Степанської середньої школи С. Велесик був засуджений за те, що зустрічався з членами ОУН і був автором антирадянських віршів, у яких за переконанням радянських органів влади «зводив наклеп на радянську дійсність і дискредитував одного з керівників комуністичної

партії» [310, арк. 520].

Популярність серед учнівської молоді поглядів і переконань ОУН суттєво впливала на поширення комсомольського руху в області. У перший повоєнний навчальний рік комсомольський значок отримали лише 385 старшокласників області [171, арк. 92].

У наступні роки процес залучення учнів до піонерської та комсомольської організацій поживавися. До 1947/1948 навчального року в 502 загальноосвітніх школах були створені піонерські дружини і в 69 школах з'явився комсомольський актив. Членами піонерських дружин стали 25 999 учнів, а членами ЛКСМУ – 1 320 старшокласників [174, арк. 126] (Додаток Ж, таблиця 1).

Відстежуючи динаміку становлення радянських учнівських організацій у 1947/1948 навчальному році, зауважимо, що в міських і сільських школах області формування піонерського й комсомольського активу проходило по-різному. Якщо в міських школах створювати ці організації було простіше з огляду на те, що учнями були переважно діти призначених зі сходу УРСР кадрів, то в сільській місцевості більшість семирічних і середніх шкіл у перші повоєнні роки піонерських і комсомольських організацій узагалі не мали. Зокрема, піонерські активи з'явилися у 31 із 34 міських загальноосвітніх шкіл і налічували 6 710 осіб (2 638 учнів семирічних і 4 072 учні середніх шкіл). Отже, кожен другий учень загальноосвітніх шкіл у містах був членом шкільної піонерської спілки. Комсомольські дружини існували в усіх 28 середніх міських школах. До лав комсомолу вступило 894 старшокласники [174, арк. 126].

Навчальні заклади сільської місцевості в 1947/1948 навчальному році запроваджували молодіжні організації значно повільніше. Із 907 сільських шкіл лише 471 мала піонерські дружини й 41 – комсомольську організацію. Зі 107 семирічних шкіл піонерський актив удалося організувати в 71, із 20 середніх шкіл – у 19. Піонерська спілка сільських шкіл області налічувала

18 383 учні. Кожен п'ятий сільський школяр був піонером [65, арк. 1]. Чисельність комсомольців у школах сільської місцевості була незначною – усього 426 учнів. Отже, попри переважну кількість учнів у сільських семирічних і середніх закладах, комсомольців тут було в два рази менше, ніж у міських школах [174, арк.126].

Унаслідок утвердження радянської політичної системи в західноукраїнському регіоні та подолання збройного опору українського національного підпілля упродовж першої половини 1950-х рр. відбулось значне кількісне зростання піонерських і комсомольських рядів у школах області. До 1955 р. з 125 730 учнів загальноосвітніх шкіл 85 470 були піонерами й 12 245 – комсомольцями. З-поміж них у сільських школах 52 032 учні були членами піонерських і 8 407 – комсомольських організацій. Якщо в перші повоєнні роки піонерські та комсомольські учнівські організації формувались здебільшого в міських школах, то з другої половини 1950-х рр. чисельна перевага належала піонерам і комсомольцям сільських шкіл [81, арк. 51].

Із початку 1960-х рр. в області практично реалізовано ідею утворення в кожному семирічному й середньому навчальному закладі піонерської та комсомольської організацій [93, с. 117]. У 1959/1960 навчальному році в школах Рівненщини було вже 825 піонерських дружин (69 429 членів) і 275 комсомольських організацій (8 281 член) [107, арк. 152]. Утім, організацію дитячих та молодіжних спілок нерідко здійснювали формально: у частині шкіл області вони існували тільки «на папері» [78, арк. 152].

Повсякдення піонерів і комсомольців наповнювала громадська діяльність. Вони брали участь у суботниках, недільниках, святкуванні державних свят та в суспільно корисній праці. Наприклад, піонери Данчинської семирічної школи Костопільського району взяли шефство над молодняком колгоспного тваринництва; піонери с. Варковичі організували тимурівську команду, що надавала допомогу інвалідам війни, проводили

роботу для зустрічі птахів (виготовляли шпаківні) і навіть збирали кошти для реалізації державної позики. Для підтримки чистоти в школі створили санітарні дружини [54, арк. 215]. Стали традиційними змагання між класами й школами за звання кращого піонерського загону та піонерської ланки [132, арк. 116]. Безпосередніми комсомольськими обов'язками були організація зустрічей із комуністами й передовиками сільського та промислового виробництва, проведення читацьких конференцій, спортивних змагань й оглядів самодіяльності [132, арк. 101]. Окрім того, комсомольці створювали молодіжні бригади для ремонту шкіл і завою палива, будували теплиці при школах [102, арк. 128].

Звісно, більшу частину таких ініціатив нав'язували школярству «згори». З іншого боку, очевидним є те, що в дітей нерідко виникав неприхований ентузіазм і готовність зробити свій внесок у розв'язання якоїсь проблеми.

У 1946 р. обласна влада звернулась до школярів із проханням про допомогу в очищенні полів від шкідників, адже «саме школи повинні стати могутнім чинником в боротьбі за підвищення врожайності полів, а шкільна молодь в справі боротьби зі шкідниками має зайняти провідну роль». За активну роботу школярам навіть пропонувався бонус: крім вартості зданих шкірок шкідників (вони були цінною експортною сировиною), краща шкільна бригада за 10 тис. шкір отримає дрібнокаліберну гвинтівку з патронами та 5 наборів на хромові чоботи [55, арк. 86].

Значну роль у системі виховання молодого покоління було відведено суспільно корисній праці. На цьому, зокрема, наголошували у звітній доповіді XVIII з'їзду КП(б)У, що проходив у 1954 р.: «Особливу увагу необхідно звернути на поліпшення виховної роботи серед учнів. На зміцнення дисципліни і наведення порядку в кожній школі. Школа повинна виховувати в дітей любов до праці, комуністичне ставлення до неї» [407, арк. 33]. Боротьба за дисципліну в радянській школі передбачала зростання авторитарних тенденцій контролю, установлення жорсткого порядку, спрямованого на

створення атмосфери залякування та страху.

Праця учнів була покликана виробити вміння та навички застосовувати теоретичні знання на практиці, виховати в школярів «свідоме комуністичне ставлення до праці й суспільної власності», почуття радянського патріотизму, чесність, активність [389, арк. 21]. Зважаючи на це, школа мала не лише привчати до праці, а й виховувати почуття необхідності трудитися там, куди призначить партія й уряд. Так було реалізовано дві задачі школи: комуністичного виховання й професійної підготовки. А сформовані дисциплінованість, працьовитість учнів повинні були стати чинниками укріплення соціалістичного устрою.

У квітні 1956 р. Міністерством освіти УРСР ухвалена постанова «Про організацію і проведення суспільно корисної праці учнями шкіл». За навчальним планом у 9 – 11 класах передбачалося 756 академічних годин на суспільно корисну працю або 126 днів на кожного учня впродовж трьох років навчання. У кожному навчальному закладі склалися плани, в обговоренні яких брали участь члени правлінь колгоспів, члени батьківського комітету й керівники підприємств, де учні мали працювати. У тих планах було визначено види суспільно корисної праці, місце її проведення, календарні терміни. До суспільно корисної праці залучався весь клас, який ділився на ланки. Для кожного класу й окремої ланки визначались виробничі завдання [72, арк. 104].

Міністерство освіти УРСР не приховувало, що корисна праця школярів у навчально-дослідних господарствах переслідує не лише навчальну мету, але й забезпечує умови для створення запасів овочів, картоплі та інших продуктів [370, арк. 10].

Учні масово залучали до праці в колгоспах на збирання хмелю, цукрових буряків, картоплі, зернових культур. Тільки в 1956 р. силами школярів Ровенської області в колгоспах оброблено 1 765 га землі та вироблено 329 263 трудодні [77, арк. 4].

Для стимулювання учнівської праці було широко застосовано

соціалістичні змагання. У 1957/1958 навчальному році в області провели соціалістичні змагання між навчальними закладами з тваринництва. Силами школярів організовано 364 кролеферми, 190 голуб'ятень, 29 пасік. Улітку 1957 р. учні виростили 11 155 курей, що були передані колгоспам та на заготівельні пункти, зібрали 842 т металобрухту, 96 т макулатури. 7,5 т лікарських рослин [95, арк. 118–119].

У 1950-х рр. учні області брали участь у розрекламованій «кукурудзяній кампанії». У багатьох школах розгорнули роботу з вирощування гібридної кукурудзи – так звані «піонерські кукурудзяні гектари». Наприклад, Костопільська середня школа № 1 була закріплена за колгоспом імені Маленкова, який виділив для вирощування цієї культури 1 га площ. До участі в польових роботах залучали учнів 5 – 9 класів. Для ефективної роботи дітей ділили на бригади, якими керували шкільні педагоги. Школярі працювали також на прополці буряків, льону та городніх культур. Протягом літніх канікул кожна дитина повинна була виробити не менше 30 – 40 трудоднів. А наприкінці 1956 р. ще й провели обласний зліт кукурудзководів [77, арк. 5].

Загалом до 1958 р. учні Рівненщини обробили 204 га кукурудзи на пришкільних ділянках і 1 146 га – на колгоспних полях [77, арк. 7].

Політехнізація школи в середині 1950-х рр. сприяла залученню до суспільно корисної праці й міської молоді старших класів. Понад 800 учнів м. Рівне працювали влітку 1956 р. на цегельних заводах та будовах міста, а 600 дітей – у колгоспах приміських районів. Активно долучались до будівництва навчальних закладів батьки учнів. При середніх школах створено 186 учнівських ремонтно-будівельних бригад, якими охоплено 1 850 школярів. Їхніми зусиллями в 1960 р. збудовано 316 класних кімнат, 68 навчальних кабінетів, 47 майстерень. 10 червня 1956 р. учні взяли участь в обласному недільнику допомоги колгоспам у проведенні орних робіт [77, арк. 55].

Силами школярів і педагогів удавалося економити кошти на навчально-

наочному приладді, адже вони його виготовляли самостійно. Згодом на обласному конкурсі з виготовлення навчально-наочного приладдя, що присвячувався XX з'їзду КПРС, учні шкіл представили саморобні прилади на суму 63 200 крб [95, арк. 114].

Наприкінці 1950-х рр. обговорення радянським керівництвом курсу розвитку шкільної освіти проходило паралельно з посиленням контролю держави за вихованням молодого покоління. Рішення були відображені в постановках ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, що спрямовувались на створення системи виховання дітей у школах закритого типу. Зокрема, у постанові «Про організацію шкіл-інтернатів» ці навчальні заклади розглядали як основну форму комуністичного виховання, спрямовану «на збільшення допомоги батькам у вихованні підростаючого покоління, захист вихованців від негативного впливу вулиці». Підвищення якості комуністичного виховання планували досягти за рахунок активізації громадського виховання, діяльності піонерської та комсомольської організацій. Насправді поява шкіл-інтернатів мала звести до мінімуму роль сім'ї та батьків у вихованні дітей [294 с. 38]. Розбудова інтернатних установ ішла в області доволі швидко, проте ці заклади так і не стали масовими.

Однією з форм виховання в радянській школі стала організація гуртків. Гурткова робота теж мала ідеологічне навантаження і повинна була допомагати школярам не лише в навчанні, а й виховувати їх у дусі комуністичних ідеалів [287, с. 186]. Поштовхом для розгортання гурткової роботи в області стала постанова ЦК КП(б)У від 22 листопада 1946 р. «Про подальше поліпшення позакласної і позашкільної роботи з дітьми». Передбачалося створення сприятливих умов для появи й функціонування учнівських гуртків у всіх навчальних закладах. Перелік гуртків охоплював широке коло інтересів: від предметних, що поглиблювали знання зі шкільних дисциплін, до ручної праці й художньої самодіяльності [231, с. 111–114].

Активну участь в організації позакласних заходів брали піонерська й

комсомольська організація. У 1949 р., за резолюцією XI з'їзду ВЛКСМ, вони повинні були підтримувати позакласну роботу закладів та сприяти якісному підбору кадрів [27, с. 16].

У 1945/1946 навчальному році позакласна робота в навчальних закладах Рівенської області розгорталася в учнівських гуртках: історичному, математичному, літературному, співочому, драматичному, танцювальному, фізкультурному, юних натуралістів тощо. Гуртками було охоплено 18 804 дітей, що складало 21 % від загальної кількості учнів [54, арк.40].

У 1947/1948 навчальному році гурткова мережа створена в 799 школах Рівненщини – 2 019 гуртків відвідували 42 287 школярів (Додаток Ж, таблиця 2). Кожен третій учень області був гуртківцем. У формуванні позакласної гурткової роботи визначальними були наявність матеріально-технічної бази й кадровий потенціал. В організації гуртків першість тримали міські школи, адже в кожній із них було організоване позакласне дозвілля школярів. Краще матеріальне забезпечення сприяло розгортанню гурткової діяльності в усіх середніх школах у сільській місцевості. Не мали гуртків 4 зі 120 сільських семирічних шкіл. З огляду на матеріально-технічні можливості найбільш неохопленими позакласною роботою були діти сільських початкових шкіл [174, арк. 126].

У 1952/1953 навчальному році активізувалась робота в шкільних технічних гуртках. Майже кожен загальноосвітній заклад області мав гурток юних натуралістів. 20 630 учнів-гуртківців Рівненщини доглядали пришкільні дослідні ділянки. У Тучинській середній школі було організовано гурток шовководів [77, арк. 42].

У 1954/1955 навчальному році в школах області працював 4 131 гурток, а позакласною діяльністю були охоплені 100 108 школярів (80 % від загальної кількості учнів). У міських школах у 356 гуртках займалось 11 852 дитини. 3 775 гуртків відвідували 88 256 учнів сільських шкіл [81, арк. 2].

Із початку 1960-х рр. найпопулярнішими серед школярів області були

такі гуртки: хорові (1 020), юних натуралістів (752), фізкультурно-спортивні (586), мовно-літературні (579). Учні відвідували також музичні, фізико-математичні, танцювальні, драматичні, історичні гуртки тощо [115, арк. 1 зв.].

Певні зміни в організацію позакласної роботи вніс закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти Української РСР». У ньому йшлося про різнобічний розвиток творчих можливостей та здібностей дитини. Із цією метою планували створити всі умови для успішного функціонування не лише гуртків, а й хорових, музичних шкіл та шкіл образотворчого мистецтва, де учні отримували можливість кристалізувати свої таланти. Також планували розвивати «різноманітні форми самодіяльності молоді в галузі техніки, мистецтва, натуралістичної роботи, фізкультури, спорту, туризму» [214].

Перехід на початку 1960-х рр. до практики створення спеціалізованих позашкільних музичних, хореографічних, образотворчих і хорових шкіл зумовив поступове зменшення чисельності шкільних гуртків й учнівського контингенту в них. Наприклад, у 1960 р. кількість дітей, що відвідували позакласні гурткові заняття, зменшилась порівняно з попередніми роками до 88 102 учнів (59% від загалу) [115, арк. 1 зв.]. Зменшення гуртків та кількості їх відвідувачів відбулося в основному за рахунок їх скорочення в містах. Розбудова мережі творчих спеціалізованих позашкільних закладів позитивно вплинула на якість поглиблених зацікавлень учнів у різних галузях науки, мистецтва, спорту. Спеціалізовані виховні заклади були забезпечені фаховими педагогами та необхідною навчальною базою. Натомість зменшення гуртків у школах розвантажило вчителів та дозволило їм зосередитись на своїх безпосередніх функціях.

У радянській освітньо-виховній системі учні мали активно долучатися до політичного життя. Кожна школа організовувала гурток із вивчення конституції. Щотижня класні керівники проводили в дусі радянської пропаганди політінформацію для своїх підопічних, ознайомлювали їх зі

світовими новинами. Учнів також залучали до пропагандистської роботи. Так, у 1946 р. всі комсомольці дев'ятого класу Дубенської середньої школи № 3 працювали агітаторами під час підготовки й проведення виборів до місцевих рад. Частина з них допомагала оформляти виборчі дільниці плакатами й портретами вождів [42, арк. 25].

У досліджуваній період набули поширення ідеї інтернаціонального виховання, під прикриттям якого завуальовано здійснювалась послідовна русифікація учнів області. Особливо ретельно в навчальних закладах готувались до відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. Журнал «Радянська школа» розгорнув широку пропагандистську кампанію щодо того, як відзначати цю ювілейну дату. У школах області з учнями проводили бесіди на теми «Віковічна непорушна дружба російського і українського народів», «Велика дружба російських і українських колгоспників». Також організовували виставки художньої літератури, фотоколажі, з учнями старших класів проводили читання роману Натана Рибак «Переяславська Рада» [70, арк. 208].

Широка й усебічна ідеологічна пропаганда в освітній сфері сприяла появі цілої плеяди школярів, яка щиро вірила в комуністичні ідеали. За покликом серця діти у своїх творах писали:

Сьогодні ми вільно живем на Україні,
Багатства такого ніде не знайти,
Щаслива в нас кожна трудяща людина,
Нас Сталін веде до ясної мети [69, арк. 9].

Важливе місце в ідеологічній роботі з учнями в радянській школі відводилось антирелігійній пропаганді. Боротьба з релігією стала ваговою складовою радянського політичного курсу. Варто зауважити, що рівень релігійності західних українців у повоєнний період був досить високим, тому проведення атеїстичної роботи серед дітей розпочинали відразу зі шкільної парти. Вона охоплювала всі вікові категорії школярів.

Антирелігійна пропаганда в навчальних закладах області мала чітку систему, що передбачала декілька складових. Насамперед вона реалізовувалась безпосередньо на уроках із предметів гуманітарного й природничого циклу. Під час вивчення хімії, фізики, біології, у ході проведення дослідів, практичних занять, в учнів мав формуватись матеріалістичний світогляд. Учителі намагались формувати в школярів розуміння об'єктивності законів природи, роз'яснювати антинауковість ідеалістичних теорій та «релігійних легенд» [109, арк. 135].

Утім, атеїстичне виховання здійснювали не лише на уроках, а й у процесі всієї виховної роботи. У позаурочний час учням проводили лекції, семінари атеїстичного змісту, атеїстичні ранки та вечори на теми «Сектантство і його реакційна суть», «Реакційна суть православ'я» тощо [108, арк. 21].

У кожному навчальному закладі організовували куточки чи музеї юного атеїста, клуби старшокласників із атеїстичними секціями [169, арк. 18].

Окрім масової атеїстичної роботи, проводили індивідуальні бесіди з віруючими учнями і батьками. Найактивніше цей метод використовували в школах сільської місцевості, де були потужні релігійні традиції. За кожним віруючим школярем закріплювався вчитель, який мав відвідувати учнів удома й переконувати його відмовитися від релігійних переконань. Підлітків схиляли вступати до лав піонерської організації.

Одним із головних напрямків антирелігійної пропаганди стало поширення друкованої продукції атеїстичного змісту. Регулярно в навчальних закладах Ровенської області поширювали, а згодом обговорювали періодичні видання «Атеїст», «Радянська Україна», молодіжні видання «Сталінське полум'я», «Молодь України». У роботі з атеїстичного виховання широко застосовували радіомовлення, що з'явилося у школах із кінця 1950-х рр. [233, с. 106].

Наприкінці 1950-х рр. прагнення розбудувати комуністичне суспільство

в СРСР, де немає місця релігії, спричиняє посилення жорстких підходів у проведенні антирелігійної роботи. У постанові ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» від 4 жовтня 1958 р. йшлося про те, що релігія – один із найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу становить найвідповідальніше завдання партійної ідеологічної роботи. Раніше, у січні 1957 р., ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову «Про покращення науково-атеїстичної пропаганди серед молоді». Із метою поширення основ атеїзму комсомольським організаціям рекомендували масово залучати викладачів шкіл, а також інженерів, агрономів, зоотехніків та інших спеціалістів. У постанові також було зазначено про необхідність уведення до репертуару гуртків художньої самодіяльності антирелігійних творів, організації практичних читань й обговорень науково-атеїстичної літератури, ширшого використання для атеїстичної пропаганди друку, лекцій, наочних посібників, музеїв тощо [400, с. 67].

Однак політика антирелігійної пропаганди в школах не завжди давала бажаний результат. Системність антирелігійних заходів не мала адекватного сприйняття, особливо серед школярів сільських навчальних закладів. У 1965 р. керівництво Ровенського міського відділу народної освіти визнавало, що церква в області все ще залишалась впливовою установою. Тому не дивно, що в містах нерідко можна було зустріти не лише лояльних щодо релігії учнів, а й учителів. Наприклад, частина школярів середньої школи № 14 м. Рівного відвідувала релігійні богослужіння. Водночас піддавали критиці керівництво школи за недостатню антирелігійну пропаганду в навчальному закладі, адже, як зазначали у звіті Ровенського міського відділу народної освіти, директор школи Л. Дячук не мав плану антирелігійної роботи, а завуч Б. Карнаух, що очолював атеїстичний гурток, не провів з учнями жодної лекції. Непоодинокими були випадки, коли вчителі самі ставали

співучасниками релігійних обрядів: на похоронах учениці 6 класу, яку ховали за православним обрядом, були присутні секретар партійної організації школи та педагоги [169, арк. 17].

Отже, виховна робота в навчальних закладах Ровенської області мала чітко визначений ідеологічний характер. Її спрямовували на формування « нової радянської людини », що підкоряється інтересам колективу, є вірним прихильником комуністичної партії. Цю політику органи влади реалізовували через запровадження в школах області піонерських і комсомольських організацій, проведення гурткової роботи, залучення учнів до суспільно корисної праці, здійснення антирелігійної пропаганди.

Висновки до розділу 4

Протягом 1944–1964 рр. у школах Ровенської області навчально-виховний процес відповідав стандартам радянської освітньої системи. Її основоположні засади відображені в навчальних планах, предметних програмах і підручниках. Неодноразово до них уносили правки й доповнення, причиною яких були зміни в підходах до змісту шкільної освіти.

Обов'язковими її елементами стали ідеологізація й політизація. Заідеологізованість навчання виявлялась серед предметів гуманітарного циклу, у ході навчання яких прищеплювався так званий « правильний » комуністичний світогляд. Проте « політичне навантаження » несли не лише уроки з історії, географії, літератури. Учителі всіх предметів мали викладати на високому ідейному рівні.

Чергові зміни навчальних планів відбулись у ході проведення перебудови загальноосвітніх шкіл у 1959 р. Шкільна реформа декларувала поєднання загальноосвітньої школи з виробництвом, тому в навчальних закладах зросла частка годин природничих дисциплін і суспільно корисної праці. Однак запровадження виробничого навчання без належного

матеріального забезпечення було приречене на невдачу.

Одним із критеріїв навчання й належного засвоєння знань є успішність школярів. Протягом досліджуваного періоду в області спостерігали динаміку зменшення кількості учнів, що мали незадовільні знання. Русифікаторська політика стала причиною того, що з української мови успішність була нижчою, ніж з інших предметів.

Нові методики навчання, методичне забезпечення, підвищення професіоналізації педагогів сприяли зменшенню відсіву учнів зі шкіл та скороченню кількості другорічників.

Значна увага радянсько-партійного керівництва приділялася військово-фізичній підготовці й трудовому вихованню учнів.

Виховна робота в школах області ґрунтувалась на засадах марксистсько-ленінської ідеології. Ключова роль у цьому належала піонерській і комсомольській організаціям. Їх формування в області просувалось нешвидкими темпами через симпатії місцевих учнів і батьків до націоналістичного підпілля та недовіру до нової влади.

У системі освіти і виховання важливе місце займала атеїстична пропаганда. В школах проводили лекції, семінари, особисті бесіди, поширювали атеїстичну літературу з метою формування в учнів антирелігійного світогляду. Втім, системність таких заходів не мала адекватного сприйняття, особливо серед вчителів і школярів сільських навчальних закладів.

ВИСНОВКИ

1. Здійснений аналіз історіографії досліджуваної проблематики дав підстави стверджувати, що питання становлення й функціонування радянської системи шкільництва на Рівненщині в перше повоєнне двадцятиліття не стало предметом окремого наукового дослідження. У роботах радянських і сучасних науковців та істориків української діаспори проблему функціонування радянської шкільної системи Рівненщини розглянуто лише побіжно як складову шкільної освіти західноукраїнського регіону загалом.

Авторські напрацювання науковців радянської доби ґрунтувались на марксистсько-ленінській ідеології і класовому підході. В оцінках явищ і подій це призводило до упереджених суджень і висновків, що констатували гіпертрофоване зображення успіхів радянської влади у сфері шкільництва.

Ця тема залишається мало дослідженою сторінкою в сучасній українській історіографії. У центрі уваги вітчизняних дослідників перебувала проблематика повоєнного відновлення навчально-матеріальної бази, формування вчительських кадрів, проведення шкільної реформи 1959 р. переважно у всеукраїнському чи західноукраїнському вимірі.

Основу джерельної бази становлять документи Державного архіву Рівненської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України та Електронного архіву українського визвольного руху. Більшість архівних джерел уперше введені до наукового обігу. Поряд з архівними документами джерельну базу поповнили опубліковані матеріали, статистичні збірники, періодика.

Вибір методологічних підходів зумовлений специфікою предмета дослідження й поставлених завдань. У роботі застосовані загальнонаукові, спеціальні та міждисциплінарні методи, які дали змогу об'єктивно й неупереджено дослідити функціонування радянської шкільної системи на

Рівненщині в 1944–1964 рр.

2. Встановлено, що відновлення радянської влади в лютому 1944 р. в Рівненській області супроводжувалось поверненням апробованої протягом 1939–1941 рр. стандартної радянської моделі шкільництва. Зокрема, розпочали роботу початкові, семирічні й середні загальноосвітні школи. Післявоєнне відновлення роботи шкіл Рівненщини проходило в складних умовах, спричинених, насамперед, слабкою матеріально-технічною базою, залишковим принципом фінансування освіти, політичним протистоянням органів радянської влади з ОУН й УПА.

Головним завданням повоєнної школи стало виконання закону «Про загальне обов'язкове навчання». Його основоположним принципом було залучення всіх дітей шкільного віку до навчання. Ефективній реалізації закону в перші післявоєнні роки заважали проблеми матеріального та політичного характеру. Депортаційні та переселенські акції, що їх здійснювали на Рівненщині органи радянської влади на межі 1940-х рр. суттєво впливали на наповнюваність шкіл учнями. Із середини 1950-х рр. перепонами на шляху охоплення всіх дітей шкільного віку стали відсутність необхідної кількості восьмирічних і середніх шкіл, особливо в сільській місцевості та брак шкільних площ. Через ці чинники закон про всеобуч удалося реалізувати лише в 1961 р., проте в області залишалась молодь, що не мала обов'язкової восьмирічної освіти.

Становлення і функціонування радянської шкільної системи на Рівненщині мало свою локальну специфіку. У найвіддаленіших від обласного центру північних районах області – Клесівському, Зарічненському, Висоцькому, Рафалівському, Сарненському, Дубровицькому, була відсутня інфраструктура. Тому тут виникали суттєві негаразди з відновленням роботи загальноосвітніх навчальних закладів. Вони мали у край обмежену матеріальну базу, не були забезпечені педагогічними кадрами, значний відсоток дітей шкільного віку не відвідував школу, а учнями старших класів

ставала ледве третина випускників восьмирічних шкіл.

3. З'ясовано, що упродовж 1944–1964 рр. система шкільництва Рівненщини була інтегрована до уніфікованої освітньої моделі УРСР. Незаперечним досягненням радянської школи стала її загальнодоступність і структурно-кількісне зростання. У Рівенській області була створена розгалужена мережа шкіл, запроваджене обов'язкове семирічне, а згодом – восьмирічне навчання. Істотно покращились якісні характеристики навчальних закладів: у чотири рази зросла кількість середніх шкіл, у містах працювали тільки восьмирічні і середні школи, а наймасовішими в області до 1964 р. стали восьмирічні школи. Завдяки таким заходам, більшість дітей області отримали можливість здобути освіту. Втім, позитивні трансформації супроводжувались витісненням української мови з ужитку загальноосвітніх шкіл. Протягом досліджуваного періоду на Рівненщині невпинно зростала кількість учнів в російських загальноосвітніх школах: якщо в 1945/1946 навчальному році вони становили 1,9 % від загальної кількості, то в 1964/1965 навчальному році – вже 6,1 %. Усупереч багатонаціональній структурі жителів, у області були ліквідовані всі школи національних меншин.

4. Розкрито особливості відновлення й розбудови матеріально-технічної бази загальноосвітніх навчальних закладів області. Її незадовільний стан був зумовлений як слабкістю матеріального забезпечення шкіл у довоєнний період, так і значними руйнуваннями в ході бойових дій. У перші повоєнні роки основні зусилля влади було спрямовано на відбудову шкіл. Руйнація шкільних приміщень в різних районах області виявилась вкрай нерівномірною: в Тучинському, Демидівському, Клеванському районах, де проходила лінія фронту, вцілілих шкіл майже не залишилось, водночас у Мізоцькому, Соснівському, Острожецькому – приміщення навчальних закладів зовсім не зазнали руйнувань. Важливим чинником відбудови навчальних закладів стала командно-адміністративна система.

Завершення відновлення шкільних приміщень спонукали органи

радянської влади з початку 1950-х рр. зосередити увагу на будівництві нових шкіл. Незважаючи на співфінансування з республіканського й обласного бюджетів, плани будівництва шкіл не виконувались, тому ключову роль у формуванні матеріально-технічної бази шкіл відіграли місцеві колгоспи та підприємства. Завдяки їх зусиллям до 1964 р. площі шкільних приміщень збільшились більш ніж на 50 %. Загалом упродовж 1944–1964 рр. в Ровенській області постали 326 нових шкіл, що дозволило на початку 1960-х рр. виконати закон про всеобуч.

Із середини 1950-х рр. покращився благоустрій загальноосвітніх навчальних закладів, забезпечення учнів необхідним інвентарем й обладнанням. Утім, ще до 1964 р. частина шкіл, переважно в сільській місцевості, залишались без електричного освітлення, не мали їдалень чи буфетів. Протягом досліджуваного періоду в Ровенській області так і не вдалося реалізувати постанову про перехід навчальних закладів на однозмінне навчання.

5. Досліджено, що становлення радянської шкільної системи потребувало належного кадрового забезпечення. Втрати вчительського потенціалу в ході Другої світової війни, еміграція вчителів польської національності, збройні протистояння в перші повоєнні роки поставили на порядок денний найгострішу проблему шкільництва в Ровенській області – дефіцит педагогів. Джерелами поповнення вчительських кадрів стали відновлені регіональні педучилища – Острозьке, Дубенське, Костопільське й Ровенський учительський інститут, короткотермінові і довгострокові курси підготовки вчителів, відрядження вчителів і випускників зі східних областей УРСР та інших регіонів СРСР. Саме приїжджі вчителі формували кадровий потенціал навчальних закладів Ровенської області в другій половині 1940-х рр.–на початку 1950-х рр. Через недовіру до місцевих вчителів, переважно немісцеві педагоги обіймали посади завідуючих і директорів шкіл. Втім, ще й до початку 1960-х рр. корінними жителями області була лише третина

вчительського складу. Чисельно переважала немісцева молодь і серед слухачів педучилищ та студентів Ровенського учительського інституту.

Із середини 1950-х рр. проблема забезпечення навчальних закладів вчителями було розв'язане. Окрім того, основний масив педагогічних кадрів становили вже випускники місцевих спеціальних і вищих навчальних закладів.

Протягом 1944–1964 рр. відбулось кількісне зростання вчительського складу у п'ять разів. Було відновлено не лише довоєнну комплектацію шкіл, а й забезпечено вчителями всі навчальні заклади. Суттєвих змін зазнали якісні показники фаховості педагогів. До середини 1960-х рр більш ніж 90 % учителів області мали повну закінчену педагогічну освіту. Якщо в 1945 р. лише 12% мали вищу освіту, то в 1964 р. кожен другий учитель працював з дипломом учительського інституту чи мав вищу педагогічну освіту. Найбільше висококваліфікованих кадрів працювало в навчальних закладах Рівного. Уже з 1950 р. в місті не було жодного вчителя з незакінченою середньою освітою.

Педагоги перебували під пильним контролем радянських органів влади, які прагнули перетворити їх на провідників комуністичних ідей та атеїстичної пропаганди. Це реалізовано через залучення їх до різноманітних форм марксистсько-ленінського навчання, пропагандистських лекцій, участі у виборчих кампаніях.

6. Встановлено, що протягом досліджуваного періоду в школах Ровенської області платформою навчально-виховного процесу стала його уніфікація, політизація та ідеологізація. Повною мірою це було видно у витриманих у дусі радянської пропаганди навчальних планах і програмах, підручниках, методах і підходах до забезпечення викладання шкільних предметних курсів. Цілковито це виявлялось серед предметів гуманітарного циклу, у ході навчання яких прищеплювався так званий «правильний» комуністичний світогляд.

Партійно-комуністична заідеологізованість супроводжувала виховну роботу в навчальних закладах області. Її метою було не лише формування в учнів навичок поведінки, а й виховання майбутніх «будівників» комуністичного суспільства, створення керованого юнацтва, готового до виконання наказів партії. Визначальна роль у цьому покладалась на піонерські і комсомольські організації. У перші повоєнні роки їх формування в області проходило доволі складно, насамперед, через недовіру учнів і батьків до нової влади та значний вплив на їх настрої національного підпілля ОУН й УПА. Подолання збройного опору в регіоні, заідеологізованість навчання і виховання сприяли тому, що із початку 1960-х рр. в області практично реалізовано ідею появи в кожному восьмирічному й середньому навчальному закладі піонерської та комсомольської організацій.

Повсякдення радянських піонерів і комсомольців наповнювала громадська діяльність, участь у різноманітних заходах: суботниках, недільниках, святкуванні державних свят, в роботі виборчих дільниць.

Радянська влада створила цілий арсенал методів провадження атеїстичної пропаганди, що була направлена на трансформацію юнацької свідомості, моральних цінностей і переконань. Атеїстична спрямованість радянської освіти вступала в конфлікт із засадами християнської моралі, що прищеплювалась дітям західноукраїнського регіону церквою і громадськістю загалом. Тому далеко не всі вчителі області активно проводили атеїстичну роботу, оскільки вона ґрунтувалась не на переконаннях, а на реалізації партійних завдань.

7. З'ясовано, що проведення в УРСР освітньої реформи 1959 р. було викликане необхідністю вирішення проблеми кадрового забезпечення потреб економічного розвитку. В результаті, до 1961 р. в Ровенській області постала мережа восьмирічних шкіл, шкіл-інтернатів, груп подовженого дня, усі середні школи реорганізовані в одинадцятирічні політехнічні школи з виробничим навчанням.

Наслідки реформування шкільництва доволі суперечливі. Позитивним проривом стало запровадження восьмирічного обов'язкового навчання, що привело до підвищення рівня знань учнів. З іншого боку, значними виявились прорахунки переходу на нові освітні стандарти. Насамперед, перетворення не були забезпечені фінансовими та матеріальними ресурсами, адже реформаторські зміни збільшували потребу у навчальних кабінетах, майстернях, обладнанні, методичному забезпеченні. Слабкою виявилась матеріально-технічна й навчальна база виробничого навчання. Плани з розбудови навчальних виробничих цехів, дільниць та полігонів з року в рік не виконувались. Додатковою проблемою реформаторського періоду став брак фахових учительських кадрів з основ виробничого навчання.

Унаслідок освітньої реформи зазнали змін навчальні плани, зросла частка годин суспільно корисної праці. Утім, акцент на природничі дисципліни не дав очікуваних наслідків, а запроваджена русифікація сприяла тому, що успішність школярів Ровенської області з української мови була нижчою, ніж з інших предметів. Не виправдав себе й політехнізм, оскільки вибір професії учнями проводився без урахування індивідуальних запитів, а їх підготовка не брала до уваги реальні потреби народного господарства. В області зростала кількість учнів, що вивчали вузькі спеціальності, які не були затребувані на ринку праці.

Загалом освітня реформа 1959 р. в Ровенській області, як і в цілому в УРСР, не принесла очікуваних результатів.

Отже, упродовж 1944–1964 рр. шкільна система Ровенської області цілком набула рис загальносоюзної. Закладені в той період підвалини функціонування шкільництва проіснували майже без змін аж до початку 1990-х рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андриевский Б. М. Проблемы формирования состава педагогических кадров общеобразовательных школ (на материалах Украинской ССР): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Киев, 1974. 23 с.
2. Антонець М. Законодавча і нормативна база виробничого навчання в школах Української РСР (50–80-ті роки ХХ ст.). *Рідна школа*. 2013. № 3. С. 32–37.
3. Антонець Н. Б. Загальноосвітня школа-інтернат як складова системи народної освіти України (друга половина 1950-х рр.) *Інноватика у вихованні*. Рівне, 2015. Вип. 2. С. 111–126.
4. Антонець Н. Б. Мікроісторія освіти: Ровенська школа-інтернат № 1 у долі її вихованців (початок 1960-х рр.) *Інноватика у вихованні*. Рівне, 2016. Вип. 3. С. 64–74.
5. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ: видавничий дім «Альтернативи», 1999. 304 с.
6. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 667с.
7. Бабій Б. М. Возз'єднання західної України з Українською РСР. Київ: вид-во АН УРСР, 1954. 184 с.
8. Бажан О. Операція «Захід»: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2013. 18. С. 338–347.
9. Березняк Е. С. Пути развития всеобщего образования на Украине. Киев: Радянська школа, 1964. 129 с.
10. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти як історико-педагогічна проблема. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. Херсон, 2004. Вип. 37. С. 10–15.
11. Березівська Л. Д. Радянська реформа про зміцнення зв'язку школи з

- життям (1956–1964). *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 42–47.
12. Березівська Л. Д. Наслідки та досвід реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст. *Рідна школа*. 2010. № 1/2. С. 45–49
  13. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія. Київ: СПД А. М. Богданова, 2008. 405 с.
  14. Белоусов С. М. Воз'єднання українського народу в єдиній Українській державі. Київ: вид-во АН УРСР, 1951. 166 с.
  15. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967). Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 227 с.
  16. Борщевич В. Виселення чехів з Рівненщини: причини, масштаби, наслідки. *Друга світова війна і доля народів України: тези доп. Третьої всеукраїнської наукової конференції*. Київ: Зовнішторгвидав, 2008. С. 68–70.
  17. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50–80-х років ХХ ст.: історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 19 с.
  18. Булах Т. Державно-освітня політика в українському селі в 1950–1960 рр. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Перспективи розвитку сучасної науки*. (Львів, 5–6 грудня 2014 р.). Львів: видавничий дім «Гельветика». 2014. С. 95–98.
  19. Булгакова О. В. Кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції України доби «відлиги» (на прикладі істориків). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ. 2011. Вип. 16. С. 145–151.
  20. Бухало С. Освіта на Радянській Україні. Київ: Укр. держ. вид-во, 1945. 15 с.
  21. Василенко Д. Трансформація нормативної бази галузі народної шкільної освіти в період повоєнної відбудови в 1950–1957 років у Полтавській області. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» Серія «Історичні науки»*. 2015. Вип. 24. С. 108–113.

22. Ванат І. Волинська акція: обмін населенням між Чехословаччиною і Радянським Союзом навесні 1947 року. Пряшів: Союз русинів-українців Словацької Республіки, 2001. 250 с.
23. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Рівненська область / ред. рада В. Г. Кремень та ін. Київ: Знання України, 2010. 383 с.
24. Візитів Ю. М. Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів. 2006. 21 с.
25. Вечерняя школа: справочник по вопросам очного и заочного обучения работающей молодежи и взрослых / сост. А. А. Жуковский, Р. М. Сулейманова, М. П. Трутнева. Москва: Педагогика, 1973. 592 с.
26. Всесоюзная пионерская организация им. В. И. Ленина: документы и материалы (1920–1974). Москва: Молодая гвардия, 1974. 271 с.
27. Внешкольные учреждения: пособие для работников внешкольных учреждений / под ред. Л. К. Балясной. Москва: Просвещение, 1978. 256 с.
28. Гаврилюк О. Н. Радянська економічна і духовна життя західноукраїнського села другої половини 40-х–50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 1996. 178 с.
29. Герегова С. В. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х–перша половина 50-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці. 2004. 22 с.
30. Герегова С. В. До питання впровадження радянської системи освіти в західних областях України в другій половині 40-х - першій половині 50-х років. *Питання історії України. Збірник наукових статей*. Чернівці. 1998. Т. 2. С. 133–145.
31. Гнатюк Д. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки. Київ:

- Політвидав України, 1965. 192 с.
32. Гриценко М. С. Розвиток радянської школи на Україні. Київ: Радянська школа, 1958. 71 с.
33. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). Київ: Радянська школа, 1966. 260 с.
34. Гриценко М. М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади. Київ: Вища школа, 1957. 44 с.
35. Гриценко М. М. Народна освіта в західних областях Української РСР. Київ: Радянська школа, 1960. 143 с.
36. Гусак П. М., Мартеросян Л. А. Історія педагогіки в Україні. Луцьк: Вид-во ВДУ, 1996. 164 с.
37. Гутянський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 108 с.
38. Гупан Н. Шкільні підручники з історії в 40-50-ті рр. ХХ ст.: питання диференціації змісту. *Проблеми сучасного підручника*. Київ. 2013. Вип. 13. С. 72–79.
39. Даниленко В.М., Слісаренко А.Г. Українська національна школа в ХХ ст.: деякі проблеми розвитку та вивчення. *III Міжнародний конгрес українців. 26–29 серп.* Харків, 1996. С. 131–138.
40. Дем'янчук С. П. Трудова підготовка учнів загальноосвітніх шкіл України (1945–1991 рр.): автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2000. 16 с.
Державний архів Рівненської області, м. Рівне
ф. Р – 2 Ровенський обласний відділ народної освіти. Шкільний відділ
оп. 2
41. Спр. 62. Сведения по реорганизации школ Ровенской области за 1940 г. Январь 1940 г. 30 л.
оп. 3

42. Спр. 23. Акты обследования работы школ 22 октября 1948–11 ноября 1948 г. 130 л.
  43. Спр. 28. Годовые отчеты педагогических училищ за 1949/1950, 1950/1951 учебный год. 273 л.
- оп. 4**
44. Спр. 4. Годовой бухгалтерский отчет за 1945 г. 221 л.
  45. Спр.15. Акты ревизий Ровенского областного отдела народного образования. 23 января 1944–30 декабря 1948 г. 8 л.
  46. Спр. 47. Сеть школ и других органов образования. 10 октября 1944–28 октября 1944 г. 85 л.
  47. Спр. 51. Тарификация зарплат учителей. 10 октября 1945–31 декабря 1945 г. 198 л.
  48. Спр. 53. Распоряжения Министерства народного образования. 19 января 1946–14 декабря 1946 г. 125 л.
  49. Спр. 71. Штаты и сметы по педучилищам. 6 января 1949–20 октября 1949 г. 209 л.
  50. Спр. 73. Планы и сметы школ с материалами на 1944/1945 учебный год. 20 марта 1944–20 августа 1944 г. 40 л.
  51. Спр. 81. Годовые отчеты районных отделов народного образования за 1945/1946 учебный год. 142 л.
  52. Спр. 83. Приказы по Ровенському отделу народного образования. 5 сентября 1945–25 сентября 1945 г. 79 л.
  53. Спр. 90. Титульные списки семилетних и средних школ за 1946/1947 учебный год. 20 августа 1946 г. 118 л.
  54. Спр. 92. Приказы Министерства просвещения УССР, пятилетний план и задания школы на 1946/1947 учебный год. 26 июня 1946–16 августа 1946 г. 243 л.
  55. Спр. 95. Приказы и распоряжения Министерства просвещения УССР. 19 января 1946–13 мая 1946 г. 104 л.

56. Спр. 101. Приказы Ровенского отдела народного образования. 29 августа 1947 –19 марта 1948 гг. 26 л.
57. Спр. 108. Годовые статистические отчеты школ Ровненской области. 1 января 1947–15 января 1947 гг. 147 л.
58. Спр. 136. План розгортання шкільної мережі початкових, семирічних і середніх шкіл Ровенської області на 1948/1949 навчальний рік. 389 арк.
59. Спр. 140. Приказы Министерства просвещения УССР. 27 июня 1949–14 января 1949 гг. 98 л.
60. Спр. 143. План сети начальных, семилетних и средних школ по Ровенской области на 1949/1950 учебный год. 421 л.
61. Спр. 177. Годовой отчет по ликвидации неграмотности по Ровенской области. 1947 г. 100 л.
62. Спр. 258. Ведомости о педагогических работниках заведений народного просвещения за 1945 г. 91 л.
63. Спр. 261. Отчет за начальные, семилетние и средние школы за I полугодие 1945/1946 учебного года. 26 л.
64. Спр. 262. Отчет за начальные, семилетние и средние школы за II полугодие 1945/1946 учебного года. Форма 76 А. 109 л.
65. Спр. 280. Сводные таблицы по всем видам отчетов за 1948/1949 учебный год. 33 л.
66. Спр. 324. Сведения и отчет за начальные, семилетние и средние школы на начало 1949/1950 учебного года. 201 л.
67. Спр. 333. План развертывания сети начальных, семилетних и средних школ на 1950 г. 388 л.
68. Спр. 350. Годовой отчет школ рабочей и сельской молодежи за 1950/1951 учебный год. 42 л.
69. Спр. 360. Справка о состоянии народного образования по Ровенской области за 1950/1951 учебный год и за первое полугодие 1951/1952 учебного года. 62 л.

70. Спр. 377. Переписка с Министерством народного образования. 15 января 1953–30 декабря 1953 гг. 209 л.
71. Спр. 420. Информация и докладные записки, высылаемые в Обком партии и Министерство просвещения. 1954–1956 гг. 130 л.
72. Спр. 449. Переписка с Министерством образования. 1955 г. 162 л.
73. Спр. 472. План розгортання мережі шкіл робітничої і сільської молоді по Ровенській області на 1955/1956 навчальний рік. 25 квітня 1955–11 травня 1955 рр. 233 арк.
74. Спр. 474. Отчет Ровенского отдела народного образования о работе школ за 1954/1955 учебный год. 180 л.
75. Спр. 492. Переписка с Министерством просвещения УССР. (Докладные записки и информация). 17 января 1956–18 октября 1956 гг. 283 л.
76. Спр. 500. Материалы по оказанию материальной помощи детям (Информация, докладные записки). 2 января 1956–20 марта 1956 гг. 123 л.
77. Спр. 506. Информация об организации общественно-полезного труда в школах области. 2 июня 1956–27 ноября 1956 гг. 192 л.
78. Спр. 526. Переписка с Министерством просвещения УССР. 14 января 1957–28 декабря 1957 гг. 158 л.
79. Спр. 544. Годовые отчеты о работе педучилищ Ровенской области за 1956/1957 учебный год. 127 л.
80. Спр. 616. Ведомости о работниках школ за 1954/1955 учебный год. 62 л.
81. Спр. 624. Сводные статистические таблицы. 14 июня 1954–2 декабря 1954 гг. 41 л.
82. Спр. 643. Сводные таблицы по формам Д – 6, Д – 7, Д – 8, Д – 9, Д – 10. Ноябрь 1954–август 1955 гг. 12 л.
83. Спр. 651. Перспективный план потребности в учительских кадрах. 25 ноября 1955–10 февраля 1956 гг. 71 л.
84. Спр. 666. Сводные статистические отчеты по формам Д – 1, Д – 6, Д – 7,

- Д – 8, Д – 9. 20 октября 1955–3 августа 1957 гг. 11 л.
85. Спр. 693. Перспективный план потребности в учительских кадрах на 1956 – 1965 гг. 15 февраля 1956–20 марта 1956 гг. 180 л.
86. Спр. 733. Отчет по учету основного хозяйственного имущества школ. Март–апрель 1956 г. 13 л.
87. Спр. 739. Штаты и сметы по подведомственным учреждениям. 1 апреля 1957–20 августа 1957 гг. 90 л.
88. Спр. 767. Отчет об успеваемости учеников за 1956/1957 учебный год. 32 л.
89. Спр. 793. Докладные записки и переписка с Обкомом партии по вопросам подбора и расстановки учительских кадров. 1953–1956 гг. 111 л.
90. Спр. 815. Списки специалистов, выехавших из области. 1 октября 1955–15 октября 1955 гг. 57 л.
91. Спр. 819. Переписка по розыску учителей. 15 января 1955–19 декабря 1955 гг. 50 л.
92. Спр. 857. Приказы Министерства просвещения УССР. 30 января 1958 – 26 декабря 1958 гг. 392 л.
93. Спр. 858. Приказы Министерства просвещения УССР. 1958 г. 185 л.
94. Спр. 859. Приказы по учебно-воспитательной работе. 3 января 1958–30 мая 1958 гг. 185 л.
95. Спр. 868. Информация Ровенского отдела народного образования, высылаемая в Министерство просвещения УССР. Январь–ноябрь 1958 г. 161 л.
96. Спр. 881. Отчет о работе школ-интернатов в 1957/1958 учебном году. 208 л.
97. Спр. 886. Приказы Министерства просвещения УССР. 1959 г. 286 л.
98. Спр. 887. Постановления Ровенского обкома КП Украины и Ровенского облисполкома. 27 февраля 1959–25 марта 1961 гг. 45 л.

99. Спр. 890. Информация, высылаемая Министерству просвещения УССР. 1959 г. 225 л.
100. Спр. 892. Заключение и предложения инспекторских проверок школ и педучилищ за 1959 г. 203 л.
101. Спр. 895 а. Утвержденная сеть школ Ровенской области на 1959/1960 учебный год. 127 л.
102. Спр. 899. Отчет о работе школ и отдела народного образования Ровенской области. 1959 г. 145 л.
103. Спр. 910. Приказы Обласного отдела народного образования по учебно-воспитательной работе. 1960 г. 70 л.
104. Спр. 911. Информация Ровенского отдела народного образования, высылаемая в Министерство просвещения УССР. 1959 г. 224 л.
105. Спр. 912. Докладные записки, справки и информация за 1960 г. 10 июня 1960–3 января 1961 гг. 238 л.
106. Спр. 913. Доклады о состоянии и мероприятиях по осуществлению перестройки работы школ. 1959 г. 123 л.
107. Спр. 923. Отчет о работе школ и отдела народного образования Ровенской области. 1959–1960 гг. 184 л.
108. Спр. 931. Отчет об учебно-воспитательной работе в Ровенской области. 1959 г. 24 л.
109. Спр. 934. Приказы Ровенского отдела народного образования по учебно-воспитательной работе. 2 января 1961–30 июня 1961 гг. 192 л.
110. Спр. 936. Положение об интернатах, школьных библиотеках, спецшколах, учебно-опытных участках. 1961 г. 76 л.
111. Спр. 939. Доклады о ходе выполнения закона «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в УССР». 1961 г. 81 л.
112. Спр. 940. Справки и информация об улучшении производственного обучения в школах Ровенской области. 12 января 1961–1 декабря 1961 гг.

137 л.

113. Спр. 941. Справки и информация по инспекторским проверкам школ Ровенской области. Январь–июнь 1961 г. 248 л.
114. Спр. 1000. Одноразовый учет численности учащихся в классах с производственным обучением. Апрель 1958 г. 53 л.
115. Спр. 1064. Сведения о кружковой работе в школах. Июнь 1959 г. 21 л.
116. Спр. 1067. Отчет о работе школ на начало 1959/1960 учебного года. 22 л.
117. Спр. 1113. Статистические отчеты школ за 1959/1960 учебный год. 1960 г. 24 л.
118. Спр. 1120. Сведения о воспитательной работе, учителях основ производства, труда и черчения. 1960 г. 24 л.
119. Спр. 1159. Отчеты о работе школ за 1960/1961 учебный год (Форма РВК № 75). 22 л.
120. Спр. 1171. Справки и информация о работе с кадрами. 1955–1957 гг. 70 л.
121. Спр. 1175. Материалы по приему учителей на педработу, прибывших на работу в индивидуальном порядке. Январь–декабрь 1956 г. 223 л.
122. Спр. 1181. Информация и справки о работе с кадрами. 1958–1960 гг. 118 л.
- оп. 4 А**
123. Спр. 10. Титульные списки семилетних и средних школ за 1950/1951 учебный год. 1 апреля 1950–1 июня 1950 гг. 70 л.
124. Спр. 19. Штатное расписание педучилищ за 1950/1951 учебный год. 2 февраля 1950–30 ноября 1950 гг. 202 л.
125. Спр. 24. Отчет о выполнении плана капитальных вложений и плана ввода в действие основных фондов за 1950 г. 30 л.
126. Спр. 28. Сведения о педработниках общеобразовательных школ на начало 1950/1951 учебного года. 118 л.
127. Спр. 73. Пятилетний план на 1951–1955 учебный год. 26 января 1952 – 20 февраля 1953 гг. 37 л.

128. Спр. 156. Штаты и сметы по педучилищам. 1952 г. 364 л.
129. Спр. 262. Таблицы по всем формам отчетов за 1952/1953 учебный год. 19 л.
- оп. 5**
130. Спр. 13. Справки, докладные, информация о работе с кадрами. 27 января 1949–14 октября 1954 гг. 257 с.
- оп. 6**
131. Спр. 23. Материалы (постановления, информация и переписка) по улучшению производственного обучения учащихся. 10 января 1962–26 декабря 1963 гг. 322 л.
132. Спр. 53. Звіт Ровенського відділу народної освіти про навчально-виховну роботу за 1962/1963 навчальний рік. 173 арк.
133. Спр. 56 Отчет об учебно-воспитательной работе школ за 1962/1963 учебный год. 173 л.
134. Спр. 118. Справки и информации о состоянии учебной работы в школах в 1964/1965 учебном году. 235 л.
135. Спр. 124. Информация о работе народных университетов педагогических знаний для родителей за 1964/1965 учебный год. 20 л.
- оп. 7**
136. Спр. 14. Сведения о работе начальных, восьмилетних и средних школ за 1962/1963 учебный год. 61 л.
137. Спр. 50. Отчет о трудоустройстве учащихся за 1962 г. 12 марта 1962 – 7 января 1963 гг. 21 л.
138. Спр. 71. Планы развития народного образования на 1963 г. 195 л.
139. Спр. 77. Ведомости о работниках школ на начало 1963/1964 учебного года. Октябрь 1963 г. 27 л.
140. Спр. 90. Статотчеты школ на начало 1963/1964 учебного года. 20 сентября–5 октября 1963 гг. 10 л.
141. Спр. 91. Статотчеты вечерних школ рабочей молодежи на начало

- 1963/1964 учебного года. 1 сентября 1963–10 октября 1963 г. 143 л.
142. Спр. 102. Отчеты о трудоустройстве выпускников 8 и 11 классов в 1963 г. 29 л.
143. Спр. 112. Распоряжения Министерства просвещения УССР. 1964 р. 149 л.
144. Спр. 126. Сведения о педагогических кадрах школ на начало 1964/1965 учебного года. 27 л.
145. Спр. 152. Добавочные разработки по отчетам школ на начало 1964/1965 учебного года. 59 л.
146. Спр. 155. Отчет школ (форма РИК–75) с общими сведениями на начало 1963/1964 учебного года. 10 л.
147. Спр. 156. Отчет школ (форма РИК–75) с общими сведениями на начало 1964/1965 учебного года. 9 сентября 1964–12 октября 1964 г. 12 л.
148. Спр. 159. Отчет (форма В II–С) вечерних школ на начало 1963/1964 учебного года. 1964 г. 21 л.
149. Спр. 169. Отчеты школ-интернатов за 1963/1964 учебный год. 1 июня 1964–10 сентября 1964 гг. 64 л.
150. Спр. 172 А. Годовой отчет о работе школьных библиотек в Ровенской области за 1964 г. 8 л.
151. Спр. 220. Отчет за начальные, восьмилетние и средние школы за 1964/1965 учебный год. 15 л.
- оп. 9**
152. Спр. 3. Годовые статистические отчеты о выполнении плана капитальных вложений. 13 января 1946–12 апреля 1954 гг. 14 л.
153. Спр. 7. Перечень разрушенных школ в районах Ровенской области. Январь 1949 г. 24 л.
154. Спр. 8. Приказы Министерства просвещения УССР. 12 января 1951–7 сентября 1966 гг. 198 л.
155. Спр. 11. Титульные списки и планы финансирования капитального строительства. 1955–1960 гг. 15 января 1955–28 декабря 1960 гг. 142 л.

156. Спр. 19. Материалы (информации, справки и переписка) по электрификации школ области. 8 июля 1966–24 декабря 1966 гг. 103 л.
157. Спр. 21. Справки по объектах, построенных за 1945–1965 гг. в районах области. 20 л.
158. Спр. 22. Планы капитального строительства школ, титульные списки на 1966 г. 17 февраля 1966–19 февраля 1966 с. 96 л.
- оп. 10**
159. Спр. 1. Справки о выполнении постановления Совета Министров СССР № 246 о льготах и преимуществах для учителей сельской местности. Декабрь 1962 г. 101 л.
160. Спр. 10. Отчет о численности и составе специалистов, имеющих высшее образование. 1964 г. 271 л.
161. Спр. 12. Ведомости о нагрузке учителей школ Ровенской области. 15 января 1964–16 января 1964 гг. 39 л.
- оп. 11**
162. Спр. 8. Протоколы заседаний местного комитета профсоюза в 1955 г. 1 л.
- ф. Р – 204 Ровенський обласний виконавчий комітет**
- оп. 3**
163. Спр. 68. Докладные записки о работе школ Ровенской области в 1945/1946 учебном году. Сведения о количестве школ по Ровенской области на 1946 г. 17 апреля 1947–20 декабря 1947 гг. 63 л.
- оп. 4**
164. Спр. 2. Решения исполнительного комитета Обласного совета депутатов трудящихся с № 2 по № 200. 1 февраля 1944–9 августа 1944 гг. 201 л.
165. Спр. 4. Решения исполнительного комитета Обласного совета депутатов трудящихся с № 342 по № 424. 1 ноября 1944–31 декабря 1944 гг. 126 л.
166. Спр. 162. Протокол заседаний исполкома Областного Совета депутатов трудящихся. 14 апреля 1951 г. 360 л.
- ф. Р – 329 Ровенський міський відділ народної освіти**

оп. 3

167. Спр. 41. Статистические отчеты о работе школ за 1949/1950 учебный год. Часть 1. 79 с.
168. Спр. 144. Годовой статистический отчет о работе школ и детских садов, численности учителей и учащихся. 1955 г. 154 с.
169. Спр. 324. Доклады о мероприятиях по дальнейшему улучшению обучения и коммунистического воспитания учащихся в школах г. Ровно. 1965 г. 32 с.

ф. Р – 454 Статистичне управління Ровенської області. Сектор населення, охорони здоров'я і культури.

оп. 3

170. Спр. 3. Первичные отчеты по культпросветучреждениям и школам за 1944–1945 учебный год. 12 июня 1944–30 июля 1944 гг. 114 л.
171. Спр. 46. Отчеты по школам формы А – I, V – В, ф. 83-РИК и разработочные таблицы за 1946/1947 учебный год. 23 октября 1946–2 января 1947 гг. 114 л.
172. Спр. 51. Отчет по школам формы РИК 75 и 76а на начало 1946/1947 учебного года и за 1945/1946 учебный год. 19 октября 1946–15 декабря 1946 гг. 104 л.
173. Спр. 65. Отчеты по школам рабочей молодежи и школам для взрослых за 1947 г. 20 мая 1947–25 ноября 1947 гг. 24 л.
174. Спр. 108. Сводные отчеты по школам формы V – С, 76а и 83-РИК на начало 1948/1949 учебного года. 25 декабря 1947–2 января 1949 гг. 166 л.
175. Спр. 139. Сводные отчеты школ рабочей и сельской молодежи на начало 1949/1950 учебного года. 12 октября 1949–10 декабря 1949 гг. 7 л.
176. Спр. 164. Отчет по школам (форма V – С, РИК 76, 77) на начало 1950/1951 учебного года. 31 июня 1950–30 сентября 1950 гг. 123 л.
177. Спр. 167. Отчет вузов и техникумов на начало 1950/1951 и конец 1949/1950 учебного года (Форма 70 KB). 10 января–23 октября 1950 г.

- 133 л.
178. Спр. 197. Сводные по области и сводные по районам отчеты начальных, семилетних и средних школ за 1949/1950 учебный год (форма РИК 75). 19 мая 1950–4 августа 1950 гг. 146 л.
179. Спр. 208. Отчеты начальных, семилетних и средних школ на начало 1951/1952 учебного года (форма V – С, РИК 77). Сводные по области. 18 августа 1951–29 ноября 1951 гг. 40 л.
180. Спр. 252. Отчет по начальным, семилетним и средним школам на конец 1951/1952 и на начало 1952/1953 учебного года (форма РИК 75). 28 мая 1952–25 декабря 1952 гг. 37 л.
181. Спр. 285. Отчеты вечерних школ рабочей и сельской молодежи на конец 1952/1953 и на начало 1953/1954 учебного года. 10 августа 1953–31 декабря 1953 гг. 25 л.
182. Спр. 330. Сводка по начальным, семилетним и средним школам на начало 1954/1955 учебного года (форма V – С). 88 л.
183. Спр. 352. Отчет по начальным, семилетним и средним школам на конец 1954/1955 и на начало 1955/1956 учебного года. Сводные формы по V – С, РИК 75. 18 июля 1955–15 декабря 1955 гг. 36 л.
184. Спр. 371. Отчеты начальных, семилетних и средних школ на конец 1955/1956 и на начало 1956/1957 учебного года. 20 июня 1956–1 октября 1956 гг. 49 л.
185. Спр. 400. Расчеты числа учащихся в возрасте 16 лет и старше, учащихся в общеобразовательных школах, техникумах и ВУЗах на 1 января 1957 г. 27 февраля 1957–14 августа 1957 гг. 13 л.
186. Спр. 438. Отчеты начальных, семилетних и средних школ на конец 1957/1958 и на начало 1958/1959 учебного года. 20 июня 1958–5 ноября 1958 гг. 35 л.
187. Спр. 442. Учет численности детей семилетнего возраста и подростков 7–16 лет, не обучающихся в школах на 1964/1965 учебный год. 19 июля

- 1964–20 октября 1964 г. 91 л.
188. Спр. 488. Единовременный учет школ-интернатов на 1 февраля 1960 г. 22 января 1960–10 февраля 1960 г. 19 л.
189. Спр. 495. Отчеты начальных, семилетних, восьмилетних и средних школ за 1959/1960 учебный год по МПС и Министерству просвещения (форма РИК 75). 8 августа 1960–10 октября 1960 г. 21 л.
190. Спр. 498. Отчеты начальных, семилетних, восьмилетних и средних школ на начало 1960/1961 учебного года (форма IV–А, 76а, 76б). 23 сентября 1960–1 декабря 1960 г. 31 л.
191. Спр. 571. Сводные отчеты переписи школьных зданий и материальной базы школ на 1 ноября 1961 г. 10 апреля 1961–17 апреля 1961 г. 86 л.
192. Спр. 601. Отчеты по общеобразовательным школам и интернатам за 1960/1961 учебный год (форма РИК 75). 15 июля 1961–30 августа 1961 г. 11 л.
193. Спр. 620. Отчеты по общеобразовательным школам на начало 1962/1963 учебного года (форма РИК 76а, V – С, 76 б, Д – 7, Д – 10). 21 октября 1962–5 января 1963 г. 80 л.
194. Спр. 657. Сводные отчеты начальных, семилетних, восьмилетних и средних школ на начало 1963/1964 учебного года (форма РИК 76а, Д – 7, Д – 9, Д – 10) и возрастной состав учащихся. 7 октября 1963–4 января 1964 г. 38 л.
195. Спр. 684. Отчет высших учебных заведений, техникумов и других средних специальных учебных заведений за 1963/1964 учебный год. Форма 4 – НК. Сводные по области и первичные отчеты от учебных заведений. 8 июля 1964–10 сентября 1964 г. 64 л.
196. Спр. 687. Сводные отчеты по начальным, семилетним и средним школам на конец 1964/1965 учебного года. Форма 76 а. 15 августа 1964 –14 ноября 1964 г. 54 л.
197. Спр. 701. Разовый отчет о причинах выбытия учащихся из школ рабочей

молодежи за 1963/1964 учебный год. Июнь 1964 г. 27 л.

оп. 5

198. Спр. 8. Сводные и первичные отчеты по строительству и восстановлению школ за 1945 г. 38 л.

ф. П – 177 Ровенська обласна Ленінська комуністична спілка молоді України

оп. 1

199. Спр.26 Информации Райкомов комсомола об организации работы школ в 1944 г. 183 л.

200. Спр.53 Протокол собрания комсомольського актива Ровенской области. 30 мая 1963. г. 80 л.

201. Довідка про кількість сімей, виселених із західних областей України станом на 24.00. 23 жовтня 1947 р., ст. 1. ГДА СБУ. URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=299> (дата звернення 22.11.2016).

202. Доброчинська В. А. Підготовка вчительських кадрів у педагогічних училищах Рівненщини (1939-1950-ті рр.) *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк. Вип. 2. 2009. С. 28–34.

203. Дудка Р. А. Суспільнокорисна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х–на початку 60-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім.Тараса Шевченка. Київ, 1996. 23 с.

Електронний архів українського визвольного руху, URL:

<http://avr.org.ua>.

204. Збірка документів Миколи Лебеда «Суспільно-політичний огляд з Островецького району Рівенської області за 1949 рік». Архів Прологу, Нью-Йорк. URL: <http://avr.org.ua.php/viewDoc/9233> (дата звернення: 4.10.2016).

205. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка» НАН України, 2004. 688 с. URL: <http://history.org.ua/Liiber.UA/ehu/2.pdf> (дата звернення: 17.03.2017).
206. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
207. Єфімчук Ф. Нарис історії Дерманських шкіл. Рівне: Волинські обереги, 2013. 244 с.
208. Жабенко О. В. Особливості й тенденції розвитку державного управління освітою в Україні (1946–2001 рр.): автореферат дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.01/ Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ, 2003. 20 с.
209. Жосан О. Шкільна навчальна література в період відбудови та вдосконалення радянської системи освіти (1944–1950-ті рр). *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2013. випуск 37. С. 43–45.
210. Завадская О. А. Общеобразовательная школа Украины в период перестройки народного образования в СССР (1956–1961 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Москва, 1963. 26 с.
211. Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959–1968 гг.). Киев: Изд-во Киев. нац. ун-та, 1968. 266 с.
212. Завадська О. Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти. Київ: Радянська школа, 1964. 164 с.
213. Закон о пятилетнем плане восстановления развития народного хозяйства СССР на 1946–1950 гг. Ленинград: Государственное издательство политической литературы, 1946. 95 с.
214. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР. *Радянська школа*. 1959. № 5. С. 3–19.

215. Заробітна плата працівників установ народної освіти: зб. законодавчих та інструктивних матеріалів / упоряд. А. Г. Половодов. Львів: Б.в., 1956. 295 с.
216. Зубань О. К. КП України на чолі культурного будівництва в західних областях УРСР. *Наукові праці з історії КПРС*. Київ, 1967. Вип. 17. С. 115–129.
217. Игнатенко А. П. Деятельность партийных организаций западных областей Украины по развитию народного образования (1961–1966 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Львов, 1967. 20 с.
218. История Советской конституции (в документах). 1917 – 1956 / общ. ред. А. А. Студеникина. Москва: Госюриздат, 1957. 1046 с.
219. История Украинской ССР: в 10 т. / глав. ред. Ю. Кондуфор. Киев: Наукова думка, 1985. Т. 9: Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 – начало 60-х годов). 583 с.
220. Інструкція про порядок реорганізації шкіл в західних областях України. Київ: НКО УРСР, 1939. 19 с.
221. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т.: 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-і роки) / АН УРСР. Ін-т історії. Київ: Наукова думка, 1979. Кн. 1. Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-ті роки) / гол. ред. Ю. Ю. Кондуфор. 390 с.
222. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Ровенська область / гол. редкол. А. В. Мяловицький. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 680 с.
223. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва: Наука, 2006. 658 с.
224. Карпюк А. Злазне і його околиці. Костопіль: ЗАТ «Костопільська друканя», 2008. 139 с.
225. Карпюк А., Захожа Н. Ставок на сторінках історії: історико-краєзнавче

- видання. Костопіль: ЗАТ: «Костопільська друкарня», 2010. 76 с.
226. Кагальная М. В. Обеспечение педагогическими кадрами общеобразовательных школ УССР в первой половине 1950-х – первой половине 1960-х гг. *Вестник Московского государственного областного университета*. Москва. 2012. № 5. С. 74–79.
227. Кагальна М. В. Забезпечення комунальними послугами вчителів УРСР у другій половині 1950-х–першій половині 1960-х років. *Сумський історико-архівний журнал*. Суми. 2013. № XXI. С. 24–29.
228. Кагальна М. В. Житлове забезпечення сільських вчителів УРСР у першій половині 1950-х–першій половині 1960-х рр. *Історичні записки*. Луганськ. 2013. Вип. 38. С. 92–102.
229. Кагальна М. В. Вплив політичної та ідеологічної системи на повсякденне життя вчительства УРСР (друга половина 1950-х–перша половина 1960-х рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ. 2015. Вип. 96. С. 113–117.
230. Кагальна М. В. Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київський нац. ун-т ім.Тараса Шевченка. Київ, 2015. 248 с.
231. Керівні матеріали про школу / Упоряд. С. В. Бабич, В. О. Вікторов, С. П. Заволока. Київ: Радянська школа, 1962. 387 с.
232. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України. *Український історичний журнал*. 1993. № 2. С. 4 – 8.
233. Кобетяк А. Р. Реалізація антирелігійної кампанії радянської влади на Острозчині у 50-80-х рр. XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2011. Вип. 4. С. 99–110.
234. Колосова К. А. Школи України на новому етапі. Київ: Радянська школа, 1960. 89 с.
235. Коляска І. В. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. Торонто: Peter Martin Association, 1970. 245 с.

236. Компанієнко О. В. Становище системи шкіл робітничої і селянської молоді в перше повоєнне десятиріччя. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2014. Вип. 86. С.70–73.
237. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2-х т. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1977. Т. 2: 1941–1976. 1022 с.
238. Конюх В. В. Динаміка забезпечення вечірніх шкіл в УРСР навчальними приміщеннями в 50–60 рр. ХХст. *Наукові праці. Історія*. Миколаїв. 2016. Т. 264. № 262. С. 37–40.
239. Кошарный И. Я. Культурное строительство в западных областях Украинской ССР (1939–1958 гг): автореф. дисс. ... д-ра ист. наук 07.00.01. Львов, 1972. 18 с.
240. Кошарный И. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–1958). Львів: Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 1975. 239 с.
241. Кравцов В. Усунути хиби в роботі шкіл Зарічненського району. *Червоний прапор*. 23 вересня 1950.
242. Крамар Ю.В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2011. № 10. С.72–78.
243. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943 – 1953 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 17 с.
244. Красножон Н. Г. До питань відновлення вчительських кадрів загальноосвітньої школи України (1944–1953). *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький. 1999. Вип. XII. С. 345–357.
245. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943 – 1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01.

- Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 210 с.
246. Культурне будівництво в УРСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду: збірник документів у 2 т. / ред. О.В. Килимник. Київ: Держполітвидав, 1959. Т. 1: 1917 – червень 1941 рр. 884 с.
247. Культурне будівництво в УРСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду: збірник документів у 2 т. / ред. О.В. Килимник. Київ: Держполітвидав, 1961. Т. 2: червень 1941–1960 рр. 665 с.
248. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. I : 1939–1953. Київ: Наукова думка, 1995. 748 с.
249. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964). *Український історичний журнал*. 1998. № 2. С. 91–102.
250. Кучеренко Г. В. Освіта працюючої молоді та підлітків УРСР (1943–1950 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2011. 24 с.
251. Кушнір В. Впровадження політехнічного навчання в загальноосвітній школі у 1952–1958 рр. *Історико-педагогічний альманах*. Київ. 2014. № 2. С. 68–72.
252. Лаврут О.О. Навчальне забезпечення навчальних закладів УРСР у другій половині 1940-х рр. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2015. Вип. 102. С. 107–112.
253. Лаврут О.О. Виробниче навчання учнів шкіл Української РСР у 1950–1960-х роках: деякі аспекти проблеми. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2015. Вип. 103. С. 54–57.
254. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України: у 2 т. Львів: Меморіал, 1991. 191 с.
255. Літопис УПА. Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-

- КДБ. 1943-1959. Книга перша: 1943–1945 / упоряд. В. Лозицький, І. Павленко, А. Кентій. Львів: ПТВФ Афіша, 2002. 598 с.
256. Логвиненко О. В. Підготовка вчителів та забезпечення ними шкіл України у 1950–1960-х роках. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ. 2006. Вип. 10. С. 203–214.
257. Логвиненко О. Загальнообов'язкова освіта в Україні: досвід і проблеми 50 – 60-х рр. ХХ ст. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. – Київ, 2007. С. 375–386.
258. Лукашенко А. А. Піклування про вчителя – одне з головних завдань комуністичної партії в розвитку загальноосвітньої школи (на матеріалах Української РСР. 1959–1965 рр.) *Наукові праці з історії КППС*. Київ. 1968. Вип. 20. С. 194–201.
259. Лукашенко А. А. Роль партійної організації України у підготовці вчительських кадрів у період семирічки. *Наукові праці з історії КППС*. Київ. 1969. Вип. 9. С. 95–109.
260. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. Київ: Знання, 2003. 450 с.
261. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985). Київ: Либідь, 1992. 196 с.
262. Майборода В. К. Історія становлення і розвитку національної школи в Україні. *Вісник Академії педагогічних наук України: щокварт. науково-теорет. та інформ. часопис*. Київ. 1993. Вип. 1. С. 71 – 79.
263. Майборода В. К. Становлення і розвиток національної вищої педагогічної освіти в Україні (1917–1992 рр.): автореф. дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01/ Інст. п-ки АПН України. Київ, 1993. 58 с.
264. Майборода С. В., Жабенко О. В. Тенденції державної політики у розвитку освітньої галузі України (1950–1960 рр.) *Вісник УАДУ*. Київ. 2001. Вип. 2. С. 334 – 342.
265. Макарчук С. А. Побачене, почуте, пережите: Мемуарні мініатюри. Київ:

- Атіка, 2015. 220 с.
266. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.) Чернівці: Видавництво «Рута» ЧНУ, 2002. 555 с.
267. Марчук О. Кількісно-якісний показник педагогічних кадрів в повоєнне двадцятиріччя (1945–1965 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2016. Вип. 111. С. 73–78.
268. Марчук О. Зміни в організації навчально-виховної роботи вчителів в школах як наслідок реформування середньої освіти в Україні середини ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Том 1. С. 284–287.
269. Марчук О. Суспільне становище вчителів УРСР (друга половина 1950-х–перша половина 1960-х років). *Архіви України*. 2016. Вип. 2 (301). С. 78–86.
270. Марчук О. Учителі України в освітніх реформаційних процесах в період хрущовської «відлиги» (друга половина 50-х–перша половина 60-х рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2017. 238 с.
271. Марчук О. Учителі України в освітніх реформаційних процесах в період хрущовської «відлиги» (друга половина 50-х–перша половина 60-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 22 с.
272. Мащенко Н. Шкільна освіта на Ровенщині в перші повоєнні роки. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. Вип. 11–12. С. 91–96.
273. Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*. Луцьк, 2015. Вип. 7 (308). С. 63–67.

274. Мащенко Н. Школи для молоді на Ровенщині в повоєнний час. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2015. Вип. 26. С. 238–240.
275. Мащенко Н. Матеріальне забезпечення шкіл Ровенської області в перше повоєнне десятиліття. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. Вип. 13–14. С. 70–76.
276. Мащенко Н. Освітня реформа 1958 року на Рівненщині: суть, впровадження, наслідки. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2016. Вип. 114. С. 89–93.
277. Мащенко Н. Запровадження загальнообов'язкової освіти у Ровенській області в повоєнний час. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*. Луцьк, 2017. Вип.
278. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. Київ: Вікар, 2003. 335 с.
279. Мельничук А., Мельничук В. Посягва: історія одного села. Історико-краєзнавче видання. Рівне: ППДМ, 2011. 184 с.
280. Миколайчук Н. Ф. Острожець на сторінках історії. Луцьк: Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2006. 152 с.
281. Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України: навч. посіб. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 591 с.
282. Моторнюк М. М. Соціальна роль загальноосвітньої школи. Київ: Знання, 1976. 48 с.
283. Моторнюк М. М. Школа і виховання нової людини. З досвіду діяльності партійних організацій України по перебудові роботи шкіл в напрямку зміцнення їх зв'язку з життям. Львів: Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 1963. 164 с.

284. Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. Львів: Каменяр, 1981. 127 с.
285. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917–1967 / за ред. А. Т. Бондар. Київ: Радянська школа, 1967. 483 с.
286. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: статистичний збірник / відп. за вип. Л. Я. Нікітіна. Київ: Статистика, 1973. 316 с.
287. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. 1917–1973 гг.: сборник документов / сост. А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. Москва: Педагогика, 1974. 560 с.
288. Несторова А. А. Комсомольские и пионерские организации в условиях реформирования общего образования во второй половине 1950-х – начале 1960-х гг. (на материалах Тамбовской области). Автореферат дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Тамбовський державний технічний університет. Тамбов, 2015. 25 с. URL: <http://dlib.rsl.ru/loader/view/01005563113?get=pd>
289. Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.
290. Остапчук В. Перша школа в Здолбунові (історико-краєзнавчий мемуарно-бібліографічний нарис). Рівне: Овід, 2013. 400 с.
291. Павлович О. В. Перебудова шкільної освіти в західних областях України: 1939–1940 рр. *Науковий вісник Волинського університету імені Лесі Українки*. 2010. № 1. С. 89 – 94.
292. Пінчук Г. П. Ширше розгортати політехнічне навчання в загальноосвітній школі. *Радянська школа*. 1956. № 3. С. 1–16.
293. Піонковський-Вихватень Б. Модернізація змісту середньої освіти з розвитку обдарованих учнів України у 50-х роках ХХ століття. *Навчання і виховання обдарованої дитини*. Київ. 2015. Вип. 2. С. 42–50.
294. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти

- (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття): монографія. Київ: Педагогічна думка, 2013. 304 с.
295. Перші кроки: з досвіду роботи школи подовженого дня. *Червоний прапор*. 1960. 2 грудня.
296. Політичне навчання в загальноосвітній школі / ред. М. А. Мельникова, М. М. Скаткіна. Київ: Радянська школа, 1954. 319 с.
297. Поліщук І. Рівне 1283–2003 рр. Рівне: Овід, 2006. 179 с.
298. Положення про виробниче навчання учнів середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням Української РСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР*. 1963. № 4. С. 2–9.
299. Положення про шкільні і міжшкільні навчально-виробничі майстерні для виробничого навчання і продуктивної праці учнів середніх шкіл УРСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР*. 1962. № 2. С. 13–16.
300. Про стан техніки безпеки, гігієни, санітарії і охорони праці у шкільних майстернях, на підприємствах, в колгоспах. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР*. 1959. № 1. С. 37–48.
301. Про виконання постанови ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР від 20 жовтня 1956 року «Про заходи по подальшому розвитку шкіл-інтернатів в Українській РСР». *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР*. 1956. № 24. С. 3.
302. Про затвердження «Положення про школи-інтернати Міністерства освіти УРСР» *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР*. 1957. № 12–13. С. 2–9.
303. Про будівництво житлових будинків для вчителів при початкових і семирічних сільських школах УРСР. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1949. № 8. С. 14–15.
304. Про навчальні плани і програми для восьмирічних і середніх шкіл УРСР

- на 1964/1965 навчальний рік. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР*. 1964. № 15/16. С. 2–11.
305. Присяжнюк К. Ф. Новий етап в розвитку радянської школи на Україні. Київ: Рад. школа, 1966. 147 с.
306. Прищепя О.П. Вища педагогічна освіта на Рівненщині: віхи історії (1944–60-і рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 143–155.
307. Пыжиков А.В. Реформирование системы образования в СССР в период «оттепели» (1953-1964 гг. *Вопросы истории*. 2004. № 9. С. 95–104.
308. Радянська Ровенщина 1939–1959: Документи й матеріали / упоряд. П. І. Волоква, К. К. Ескузян, Т. І Михайлюта, З. Ф. Сударєва, В. М. Ткаченко, Д. Г. Шрігер. Львів: Книжково-журнурнальне видавництво, 1962. 430 с.
309. Раков В. В. Деятельность коммунистической партии Украины по развитию народного образования в 1956–1961 гг. (На матер. западных областей УССР): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Москва, 1970. 32 с.
310. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2 / упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. 612 с.
311. Рівне 720: від давнини до сучасності. Книга І. Рівне: Волинські обереги. 2003. 240 с.
312. Ровно 700 лет. 1283 – 1983: сборник документов и материалов / сост. З. Андросова, О. Бобрик и др. Киев: Наукова думка, 1983. 197 с.
313. Ровенщина за роки радянської влади (Цифри і факти про соціалістичні перетворення в області). Ровно, 1957. 32 с.
314. Розвиток української культури за роки радянської влади / ред. П. Гудзенко. Київ: Наукова думка, 1967. 367 с.
315. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X– поч.

- XX ст.): нариси / ред. кол. Ярмаченко М. Д. та ін. Київ: Радянська школа, 1991. 381 с.
316. Розквіт народної освіти в західних областях України / ред. Б. І. Тимохіна. Київ: Радянська школа, 1979. 192 с.
317. Романець Л. М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944–1958 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця. 2006. Вип. 11. С. 258–261.
318. Романець Л. М. Участь учительства в культурному та господарському житті України в другій половині 40-х–50-х рр. XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця. 2008. Вип. 14. С. 271–273.
319. Романець Л. М. Соціальний захист учительства України в другій половині 40-х–50-х рр. XX століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця. 2009. Вип. 15. С. 133–136.
320. Романець Л. М. Організація та зміст навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах повоєнної України (1944 – середина 1950-х рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський. 2015. Том 22. С. 118–125.
321. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2010. 246 с.
322. Романюк І. М. Повсякденне життя та соціальний статус вчительства України повоєнного періоду (1944–друга половина 1950-х років). Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. 220 с.
323. Романюк І. М. Загальна середня освіта на селі у кінці 1950-х–на початку 60-х рр.: правда проти статистики. *Україна XX ст.: культура, ідеологія,*

- політика*. Київ. 2002. Вип. 12. С. 282–289.
324. Романюк І. М. Проблеми шкільництва на селі в кінці 50-х–першій половині 60-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця. 2002. Вип. 4. С. 154–158.
325. Романюк І. М. Запровадження системи трудового і виробничого навчання в сільських школах України в кінці 1950-х–на початку 1960-х рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2004. Вип. 4. С.331–337.
326. Романюк І. М. Ідеологізація культурно-освітньої сфери села у 50-ті–60-ті роки ХХ століття. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ. 2004. № 1. С. 108–114.
327. Романюк І. М. Проблеми сільської школи України в кінці 50-х–середині 60-х років ХХ століття. *Український селянин*. Черкаси. 2005. Вип. 9. С. 76–77.
328. Романюк І. М. Шкільне будівництво на селі в 1950-х–першій половині 60-х років. *Український селянин*. Черкаси. 2002. Вип. 5. С. 113–116.
329. Романюк І. М. Українське село в 50-ті–першій половині 60-х рр. ХХ століття. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 256 с.
330. Російщення України. Науково-популярний збірник. Нью-Йорк, 1984. 414 с.
331. Сборник городских и сельских цен: стат. сборник. Москва: Просвещение. 562 с.
332. Сворак С. Д. Зміцнення навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл областей УРСР (1956–1966 рр.). *Український історичний журнал*. 1987. № 6. С. 108–111.
333. Сворак С. Д. Развитие народного образования на Украине в период завершения строительства социализма (1956–1961). На материалах западных областей Украинской ССР: автореф. дисс. ... канд. ист. наук.

- 07.00.01 Київ, 1986. 26 с.
334. Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 28–42.
335. Сворак С. Д. Система освіти в західних областях України у другій половині 40-х–першій половині 50-х років. *Історія в школах України*. 1997. № 3. С. 15–21.
336. Сворак С. Д. Закон про школу 1958 р. та його впровадження в освітню систему України. *Наукові записки*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 1998. Вип. 3. С. 77–85.
337. Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). Київ: Правда Ярославичів, 1998. 239 с.
338. Сворак С. Д. Освіта в західноукраїнському регіоні в 1944–1964 роках: Деякі аспекти історії, політики і педагогіки. Київ: Правда Ярославичів, 1998. 40 с.
339. Сворак С. Д. Педагогічні кадри в контексті етнополітики ЦК КП(б)У в західноукраїнських землях наприкінці 40-х–початку 50-х рр. «Справа вчителів». *Історія в школах України*. 1999. № 2. С. 11–17.
340. Сворак С. Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х–першій половині 60-х років ХХ століття: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1999. 381 с.
341. Сворак С. Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х–першій половині 60-х років ХХ століття: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 1999. 34 с.
342. Серeda А. М. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села (60–70-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький університет. Запоріжжя, 1994. 21 с.
343. Солдатюк М., Пшенична Л. Мирогоща: історико-краєзнавче есе. Дубно:

- КП «Дубенська друкарня», 2009. 256 с.
344. Сорока Ю. М. Політичні й економічні чинники міграційних процесів у західних обласностях УРСР в 1944–1950-х рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. № 91–93. С. 60–63.
345. Сорочинська Т. Реформування професійної підготовки майбутніх вчителів початкових класів у педагогічних закладах Рівненщини: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13 00.01 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. Рівне. 2015. 20 с.
346. Сергійчук О. М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2002. 229 с.
347. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в советській Україні. Друге поширене видання. Нью-Йорк-Торонто-Сідней-Париж: Наукове товариство ім. Шевченка, 1969. 318 с.
348. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979 рр. Збірник документів. Київ: Політвидав України, 1980. 546 с.
349. Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західноукраїнських областей України (1939–1989) / упоряд. М. Глушко та ін.; Київ: Наукова думка, 1989. 264с.
350. Спогади вчительки початкових класів Кухітсько-Вольської школи Зарічненського району Рівненської області Грищенко Марії Кузьмівни. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Кухітська_Воля (дата звернення: 25.04.2017)
351. Старжець В. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчителів та шкільної молоді (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне. 2016. Вип. 28. С. 109–120.
352. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення. Київ: ІЗМН,

1998. 333 с.
353. Стефанюк Г. В. Шкільництво в західній Україні під час німецької окупації (1941–1945): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2004. 27 с.
354. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
355. Сушик І. В. Становлення системи освіти на Волині у 40–50-ті роки ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Вип. 17. Рівне: РДГУ. 2009. С. 92–96.
356. Сушко А. А. Деятельность советского государства по восстановлению и развитию общеобразовательных школ Украинской ССР (1943–1945 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1983. 24 с.
357. Тичина П. За культуру та свідому дисципліну в школі. *Радянська освіта*. 1944. № 1 (73). С. 2.
358. Тевікова О. В. Русифікаторська політика радянської влади в галузі освіти в роки тимчасової лібералізації тоталітарної системи. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне: РДГУ, 2008. Вип. 13. С. 84–89.
359. Томашенко В., Жабенко О. Державна освітня політика в Україні (1961–1985 роки). *Вісник УАДУ*. Київ. 2002. № 2. С. 147–155.
360. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі / відп. ред. М. М. Олексюк. Львів: Вид-во Львівського ун-ту ім. І.Франка, 1968. 803 с.
361. Федоренко Я. Розвиток і основні проблеми освіти у сільській місцевості в період «відлиги». *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 186–188.
362. Федоренко Я. Зміни в культурно-духовному житті українського селянства в період хрущовської «відлиги»: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01/ Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2009. 26 с.

363. Хабатюк Ю. Становлення і розвиток освіти Західної України в повоєнний період (1945–1953 рр.) *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 23–30.
364. Хрестоматия по истории советской школы и педагогики / ред. А. Н. Алексеев, И. Н. Щербов. Москва: Просвещение, 1972. 407 с.

**Центральний державний архів вищих органів влади і управління
України, м. Київ**

ф. Ф – 166 Міністерство освіти УРСР

оп. 15

365. Спр. 137. П'ятирічний план розвитку сітки установ народної освіти УРСР на 1946–1950 рр. 83 арк.
366. Спр. 1587. Постанови Ради Міністрів СРСР з питань народної освіти УРСР. 1 лютого 1955–12 грудня 1955 р. 81 арк.
367. Спр. 2739. Зведена додаткова розробка звітів по початковим, восьмирічним і середнім школам УРСР про змінність навчання та матеріальне забезпечення шкіл на початок 1959/1960 навчального року. 39 арк.
368. Спр. 2784 а. Річний звіт про роботу Ровенського педінституту за 1959/1960 навчальний рік. 94 арк.
369. Спр. 2895. Навчальні плани початкової, восьмирічної і середньої школи УРСР, розроблені управлінням та затверджені Міністерством освіти УРСР на 1959/1960 навчальний рік. 1960 р. 21 арк.
370. Спр. 2948. Доповідні записки та листування з Радою Міністрів УРСР та ЦК КП України про роботу шкіл Української РСР. 1960 р. 49 арк.
371. Спр. 3079. Зведена відомість про працівників початкових, восьмирічних і середніх шкіл у 1960/1961 навчальному році. 93 арк.
372. Спр. 4097. Зведений звіт про початкові, восьмирічні і середні школи, про загальну кількість шкіл, відомості про учнів, шкільні гуртожитки і рух

учнів, наслідки навчальної роботи за 1963/1964 навчальний рік. 56 арк.

373. Спр. 4098. Звіт про початкові, восьмирічні і середні школи, рух учнів за 1963/1964 навчальний рік. 51 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м.

Київ

ф. Ф – 1 Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків)

України

оп. 24

374. Спр. 805. Борьба с вооруженными бандами украинско-немецких националистов, выявление и ликвидация оуновского подполья. 9 февраля 1951–15 октября 1951 г. 210 л.

оп. 73

375. Спр. 81. Отчет Народного комиссариата Просвещения УССР об учреждении системы Наркомата Просвещения в западных областях УССР в 1944/1945 учебном году. 59 л.
376. Спр. 105. Стенограммы совещания по вопросам работы школ в западных областях УССР. 7 декабря 1944 г. 69 л.
377. Спр. 191. Статистические справки Народного комиссариата. 1945 г. 109 л.
378. Спр. 207. Отчет об учебно-воспитательной работе школ Ровенской и Тернопольской областей за 1944/1945 учебный год. 33 л.
379. Спр. 236. Справки, планы и переписка обкомов КП(б)У по вопросам итогов работы школ и подготовки к учебному году Одесской, Полтавской, Тернопольской, Ровенской, Сталинской и Станиславской областей. Январь 1945–ноябрь 1945 г. 68 л.
380. Спр. 283. Докладные отделов школ о состоянии школ Ровенской и Николаевской областей. 1949 г. 106 л.
381. Спр. 291. Отчет Ровенского обкома КП(б)У о работе школ Ровенской области за 1945/1946 учебный год. 1946 г. 40 л.

382. Спр. 629. Информация обкомов КП(б)У о выполнении закона о всеобщем обязательном обучении в западных областях в УССР в 1950/1951 учебном году. 1951 г. 335 л.
383. Спр. 631. Информация и справки отделов обкомов КП(б)У об идейно-воспитательной работе среди учителей, о строительстве школ, подготовке к новому учебному году. 1951 г. 314 л.
384. Спр. 732. Информация и предложения обкомов КП Украины о перестройке системы народного образования в связи с докладной запиской Хрущева на XIII съезде комсомола. 1958 г. 224 л.
385. Спр. 745. Информация обкомов о производственном обучении. 1960 г. 367 л.
386. Цепин А. А. Льготы учителям. Киев: Госиздат, 1963 г. 66 л.
387. Чавдаров С. Х. Завдання педагогічної науки в світлі рішення XIX з'їзду КПРС. *Радянська школа*. 1953. № 1. С. 9–28.
388. Чернокозов И. И. Профессиональная этика учителя. Киев: Радянська школа, 1988. 221 с.
389. Чертова К. М. Суспільно-корисна праця як чинник соціального виховання учнівської молоді (50–90-ті ХХ ст.). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. Луганськ. 2013. № 11 (270). С.21–24.
390. Чорна О. М. Інформаційно-бібліографічне забезпечення вчительства загальноосвітніх шкіл в Україні.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1996. 26 с.
391. Чуйко В., Тищенко О., Остапчук В. Серце вчителя. Рівне: Овід, 2012. 108 с.
392. Шашло Т. М. Керівна роль комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні. Київ: Радянська школа, 1963. 160 с.
393. Шваб А., Мащенко Н. Шкільництво на Рівненщині в добу «відлиги». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль,

2016. Вип. 2. Ч. 3. С. 44–49.
394. Шевченко Л. А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946–1976). *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. Київ, 1978. Вип. 4. С. 80–97.
395. Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні (кін. 50-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Харківський нац. ун-т ім. В.Каразіна. Харків, 2001. 20 с.
396. Шишко І. Незабутні уроки: історико-краєзнавчий нарис про школу в с. Липки Гоцанського району Рівненської області. Рівне: Перспектива, 2002. 44 с.
397. Школа на Ровенщине. Ровно: Ровенский педагогический институт имени Д. Мануильского, 1982. 18 с.
398. Школа нового типу. *Червоний прапор*. 1959 р. 1 квітня.
399. Шліхта Н. В. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х–на початку 60-х років. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Київ, 1999. Т. 14. С. 80–87.
400. Шустак І. Вплив антирелігійної пропаганди на населення західних областей УРСР у 1958–1964 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2013. Вип. 1. Ч. 2. С. 66–70.
401. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнний період: світло і тіні. Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. 80 с.
402. Яніцький О. Ю. Освітня реформа 1958–1964 років: причини, хід, значення. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2015. Вип. XXIII. С. 120–124.
403. Яремчук В. Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. Київ: ІСДО, 1993. 100 с.

404. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект): монографія. Луцьк: Надстир'я, 1995. 176 с.
405. Ярмаченко М.Д. Реформування освіти та педагогічної науки в Україні. Історія і сучасність. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2001. № 3. С. 18–42.
406. Яцута Г. Залужжя моє калинове: науково-історичне та літературно-художнє видання. Нововолинськ: Формат, 2014. 260 с.
407. ХVІІІ з'їзд комуністичної партії України, матеріали з'їзду. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. 53 с.
408. Топографічна карта Ровенської області. URL: <http://map-ukraine/at.ua/blog/2009-05-29-190> (Дата звернення 15.05.2017)

ДОДАТКИ

Додаток А

Ровенська область

Джерело: [408]

Додаток Б

Таблиця 1

Шкільна мережа Ровенської області й учнівський контингент станом
на 1 жовтня 1944 р.

Район	Початкові школи	Семирічні школи	Середні школи	Учні 1 – 4 класів	Учні 5 – 7 класів	Учні 8 – 10 класів	Усього учнів
1	2	3	4	5	6	7	8
Березнівський	22	2	1	4434	376	20	4830
Вербський	40	2	1	3754	173	12	3939
Висоцький	13	1		1795	45		1840
Володимерецький	27	1		5822	39		5861
Гощанський	14	4		1951	170		2121
Демидівський	27	2		2580	143		2723
Деражнівський	10	1		1754	46		1800
Дубровицький	4	1		685	35		720
Дубнівський	35	11	1	3719	517	20	4256
Здолбунівський	20	3		1737	218		1955
Клесівський	9	–		391	–	–	391
Клеванський	11	3	1	2184	470	12	2666
Корецький	9	4		1382	85		1467
Костопільський	19	–		1521	48		1569
Козинський	25	3		3174	283		3457
Людвипільський	22	3		2867	63		2930
Межирицький	27	1	1	4036	136	18	4190
Млинівський	23	2		2059	128		2187
Морочнянський	44	1		8347	74		8421
Мізоцький	21	3		3153	326		3493
Олександрійський	13	1		1685	36		1748
Острожецький	32	3		3755	286		4041

1	2	3	4	5	6	7	8
Острозький	41	2		4500	134		4634
Рафалівський	5	1		540	42		582
Ровенський	24	10	1	4296	776	29	5101
Рокитнівський	9	–		1443	–		1443
Сарненський	14	2		1281	13		1274
Степанський	14	–	1	1259	124	44	1427
Тучинський	9	3	–	1884	249		2133
Червоноармійський	18	2	–	3057	113		3170
Разом	601	72	7	81025	5175	169	86369

Джерело: [46, арк. 65]

Таблиця 2

Дані про загальноосвітні школи Ровенської області та учнівський контингент у них (1940–1965 рр.)

Навчальні роки	Початкові школи	Семирічні школи (з 1959 р. – восьмирічні)	Середні школи	Разом	Учнівський контингент
1940/1941	818	298	43	1162	176801
1943/1944	415	70	3	488	30501
1944/1945	517	74	24	615	98723
1945/1946	757	96	26	879	89333
1949/1950	632	297	47	976	165773
1955/1956	420	418	101	939	124850
1960/1961	441	421	121	983	139055
1964/1965	395	433	125	953	169417

Джерело: [308, с. 255; 70, арк. 155; 54, арк. 125; 177, арк. 28; 383, арк. 88; 176, арк. 13; 178, арк. 12; 183, арк. 22; 119, арк. 1; 190, арк. 1; 151, арк. 1 зв.]

Таблиця 3

Дані про дітей шкільного віку, що не відвідували загальноосвітні школи Ровенської області

Навчальні роки	1951/1952	1958/1959	1960/1961	1964/1965
Усього дітей шкільного віку	161240	170490	146972	173044
Не навчаються в школі і в інших навчальних закладах	4411	7320	7917	3627
Діти, що не навчаються в школі, %	2,7	4,2	5,3	2,1
Із них ніколи не відвідували школу	931	303	518	438

Джерело: [179, арк. 36; 184, арк. 49; 190, арк. 20; 187, арк. 76]

Таблиця 4

Дані про охоплення навчанням випускників 4 і 7 класів загальноосвітніми школами в 1953 р.

Район	Закінчили 4 кл.	Прийшли у 5 кл.	Охоплені, %	Закінчили 7 кл.	Прийшли у 8 кл.	Охоплені, %
1	2	3	4	5	6	7
м. Рівне	510	519	101,7	566	541	95,5
Березнівський	982	840	85,5	404	142	35,1
Володимирецький	732	547	74,4	401	112	27,9
Сербський	671	664	98,8	500	186	37,2
Висоцький	821	799	97	284	85	29,9
Гощанський	869	893	102,7	551	224	40,6
Деражнянський	486	497	102,2	397	133	33,5
Дубнівський	1050	962	91,6	840	345	41
Демидівський	520	498	95,7	468	201	42,9
Дубровицький	664	625	94,1	464	161	34,7
Здолбунівський	460	473	102,8	409	335	81,9
Зарічненянський	710	851	119,8	539	140	25,9
Клеванський	413	416	100,7	352	199	56,5

1	2	3	4	5	6	7
Клесівський	354	360	101,7	316	84	26,5
Козинський	438	429	97,8	392	128	32,6
Корецький	459	449	97,8	289	197	68,1
Костопільський	586	608	103,7	449	218	48,5
Мізоцький	575	551	95,8	519	229	44,1
Межирицький	574	553	96,3	493	279	55,1
Млинівський	444	443	99,7	285	131	45,9
Острожецький	567	598	105,4	409	189	46,2
Острозький	1001	976	97,5	759	303	40
Олександрійський	376	359	95,4	311	134	43
Рафалівський	695	686	98,7	391	91	23,2
Рокитнянський	890	844	94,8	435	138	31,7
Ровенський	871	866	99,4	736	249	33,8
Сарненський	867	840	96,8	589	161	27,3
Соснівський	586	576	98,2	370	154	41,6
Степанський	555	538	96,9	345	136	39,1
Тучинський	437	451	103,2	406	160	39,4

1	2	3	4	5	6	7
Червоноармійський	493	481	97,5	384	124	33,2
Разом	19706	19399	98	14065	5965	42,4

Джерело: [81, арк. 28–30]

Таблиця 5

План охоплення навчанням молоді, що не мала восьмирічної й середньої освіти (1961 р.)

Район	Підлягають охопленню у вечірніх і заочних школах	Окремо по навчальних роках			
		1961/1962 рр.	1962/1963 рр.	1963/1964 рр.	1964/1965 рр.
1	2	3	4	5	6
Березнівський	4700	780	1000	1300	1620
Володимерецький	7200	1000	1500	2200	2500
Гощанський	6000	1000	1300	1700	2000
Демидівський	4100	980	1000	1000	1120
Дубнівський	11300	1760	2800	3300	3440
Дубровецький	7200	980	1500	2200	2520
Зарічцький	8000	1020	1500	2600	2880
Здолбунівський	9400	1700	2300	2700	2700
Клеванський	3800	850	950	1000	1000
Корецький	6400	900	1500	1900	2100
Костопільський	6200	860	1500	1900	1940
Млинівський	6300	1200	1400	1800	1900

1	2	3	4	5	6
Острозький	5700	980	1200	1600	1920
Рівненський	3700	800	900	900	100
Рокитнівський	8600	1300	1600	2600	3000
Сарненський	7100	1800	1900	1900	1500
Соснівський	5500	900	1200	1500	1900
Степанський	5200	900	1150	1500	1650
Червоноармійський	5300	890	1200	1500	1710
м. Рівне	5200	1000	1200	1400	1600
Разом	126900	21700	23600	36500	40100

Джерело: [109, арк. 32]

Таблиця 6

Співвідношення учнів українських та російських шкіл у Ровенській області

Навчальні роки	Учнів у школах з українською мовою навчання	% від загальної кількості учнів	Учнів у школах із російською мовою навчання	% від загальної кількості учнів
1945/1946	87589	98,1	1744	1,9
1949/1950	160693	96,8	5080	3,2
1954/1955	125135	95,5	5664	4,5
1960/1961	132626	95,1	6919	4,9
1964/1965	157654	93,9	9681	6,1

Джерело: [172, арк. 83; 67, арк. 14; 176, арк. 28; 82, арк. 3; 84, арк. 5; 101, арк. 122; 145, арк. 7]

Додаток В

Таблиця 1

Запровадження виробничого навчання в школах Ровенської області
у 1955–1964 рр.

Роки	Середні школи, де запроваджене виробниче навчання	Кількість учнів, що проходили виробниче навчання
1955/1956	2	64
1956/1957	42	1149
1957/1958	52	2571
1960/1961	121	7030
1963/1964	121	16143

Джерело: [102, арк. 107; 114, арк. 1–2; 101, арк. 175; 112, арк. 123; 194, арк. 19]

Таблиця 2

План створення учнівських виробничих цехів та дільниць

Роки	Учнівські навчально-виробничі цехи	Учнівські виробничі дільниці	Учнівські полігони
1961	9	5	3
1962	6	4	4
1963	3	4	–
1964	1	3	–

Джерело: [112, арк. 125]

Таблиця 3

Дані про випускників загальноосвітніх шкіл, що отримали робітничу професію в 1963/1964 навчальному році

Спеціальність	Кількість випускників	Із них здійснювали виробниче навчання на базі промислових підприємств, колгоспів, РТС, учнівських цехів
1	2	3
Механізатор сільськогосподарського виробництва	463	24
Механізатор-рільник	924	845
Механізатор-тваринник	494	347
Механізатор-плодоовочівник	309	309
Лісовод	66	–
Тракторна справа	46	–
Електромонтажна справа	131	67
Автосправа	89	–
Столярна справа	223	152
Токарна справа	107	85
Слюсарна справа	281	217
Будівельна справа	46	25
Електровакуумна справа	136	136
Ткацька справа	54	54
Трикотажна справа	22	22
Швейна справа	66	40

1	2	3
Скловиробнича справа	18	18
Телеграфно-телефонна	9	7
Основи цементного виробництва	36	36
Овочесушильна справа	22	22
Бухгалтерська справа	13	–
Кресляр-копіювальник	20	20
Кулінарна справа	36	–
Старша піонервожата	77	–
Усього	3688	2426

Джерело: [113, арк. 246]

Таблиця 4

Працевлаштування випускників, що закінчили середні школи
Ровенської області в 1962/1963 навчальному році

	Випускників 11 класів	Із них працюють за спеціальністю, яку здобули в школі
Усього закінчили середню школу	1831	239
Із них продовжили навчання у ВНЗ	361	—
На денних відділеннях технікумів	243	—
У середніх спеціальних закладах	95	—
В інших навчальних закладах	51	—
Усього навчаються	750	—
Працевлаштовані випускники		
Працюють на підприємствах, будівництві, транспорті	473	184
У колгоспах, радгоспах, РТС	148	48
На культосвітній роботі	186	2
В інших установах	161	5
Усього працевлаштовані	968	239
Служать в лавах армії	78	—
Не працюють і не навчаються	19	—
Особи, питання працевлаштування яких не з'ясоване	16	—

Таблиця 5

Школи-інтернати Ровенської області

Роки	1957/1958	1958/1959	1960/1961	1962/1963	1964/1965
Кількість інтернатів	4	4	7	11	13
Контингент учнів	390	995	1986	3800	4599
Контингент учителів	55	124	210	306	363

Джерело: [87, арк.18; 308, с. 402; 188, арк. 13; 142, арк. 1; 193, арк. 79; 147, арк. 2]

Додаток Г

Таблиця 1

Перелік шкіл, зруйнованих у Другій світовій війні в Ровенській області

Район	Кількість зруйнованих шкіл	Учнівських місць у школах	% зруйнованості
Березнівський	10	1260	83
Володимерецький	16	3240	95
Вербський	13	2390	92
Висоцький	9	1650	98
Гощанський	37	3700	11
Демидівський	2	200	100
Деражнянський	7	1160	87
Дубнівський	7	660	53
Дубровицький	20	1900	41
Здолбунівський	7	620	62
Клеванський	6	560	100
Костопільський	6	1040	90
Клесівський	8	1610	92
Козинський	1	500	95
Острозький	10	1760	87
Ровенський	3	480	55
Рафалівський	11	2120	92
Сарненський	15	2540	89
Тучинський	9	1080	100
Степанський	2	200	70
Червоноармійський	9	1480	42
Разом	174	30150	

Джерело: [153, арк. 1–24]

Таблиця 2

Шкільні приміщення Ровенської області, збудовані методом «народної будови» протягом 1944–1957 рр.

Типи шкіл	Споруджено шкільних приміщень	Кількість класних кімнат	Кількість учнівських місць
Початкові	155	403	13730
Семирічні	126	630	22050
Середні	25	152	5890
Усього	306	1185	41670

Джерело: [308, с. 368]

Таблиця 3

Школи, збудовані в Ровенській області протягом 1945–1965 рр.

Район	Кількість збудованих шкіл	Кошторисна вартість будівництва (тис. крб)	Рік закінчення будівництва
Володимирецький	22	785	1956 – 1963
Зарічненський	33	448,4	1964
Дубенський	26	1202	1955 – 1965
Дубровицький	39	6134	1957 – 1965
Костопільський	28	1226	1959 – 1963
Корецький	20	374	1960 – 1965
Ровенський	46	1775	1959 – 1965
Млинівський	42	2685	1959 – 1967
Рокитнівський	17	1064	1955 – 1959
Сарненський	39	1655	1959 – 1965
м. Рівне	14	4129	1957 – 1962
Разом	326	21477,4	

Джерело: [157, арк. 1–20]

Таблиця 4

Дані про наявність у школах Ровенської області електричного освітлення

Навчальний рік	Усього загальноосвітніх шкіл	Мають електричне освітлення	Електрифіковано шкіл від загальної кількості навчальних закладів, %
1954/1955	943	124	13,1
1959/1960	969	339	34,9
1964/1965	960	607	63,2

Джерело: [158, арк. 8; 367, арк. 2; 145, арк. 1]

Таблиця 5

Характеристика благоустрою шкільних приміщень Ровенської області станом на 1 січня 1962 р.

	Число шкіл, які мають приміщення	Усього будівель	Із них мають				
			Електрифікацію	Центральне опалення	Водогін	Каналізацію	Не обладнані нічим
Усього шкіл	992	1817	1007	31	44	30	810
Початкові	442	454	121	–	2	–	333
Восьмирічні	428	967	533	–	2	–	434
Середні	122	387	344	31	40	30	43
Школи-інтернати	10	23	23	9	10	9	–

Джерело: [191, арк. 25].

Таблиця 6

Змінність занять у школах Ровенської області

Навчальний рік	1954/1955	1957/1958	1960/1961	1963/1964
Усього шкіл	943	951	983	965
Усього учнів	131181	123820	139055	164659
Кількість шкіл, що проводять навчання в одну зміну	302	345	806	630
Кількість шкіл, що проводять навчання у дві зміни	641	606	177	335
Кількість учнів, що навчаються в другу зміну	53263	44791	19773	36279
Кількість учнів, що навчаються в другу зміну, %	40,6	36,1	14,2	22

Джерело: [182, арк. 25; 186, арк. 2; 189, арк. 30; 373, арк. 4]

Таблиця 7

Дані про наявність шкільного обладнання загальноосвітніх закладів
Рівенської області в 1956 р.

Обладнання	Наявні, шт.	Додатково потрібно для запровадження однієї зміни
Парти двомісні	42904	7460
Столи для навчальних кабінетів	814	5176
Демонстраційні столи (для фізичних кабінетів)	153	1190
Столи	7584	1445
Шафи лабораторні	342	1032
Шафи витяжні	5	108
Шафи бібліотечні	2554	1332
Класні дошки	3688	973
Стільці	15510	9222

Джерело: [86, арк. 2]

Таблиця 8

Дані про бібліотеки та книжкові фонди шкіл Рівенської області

Навчальний рік	Усього шкіл	Мають бібліотеки	Не мають бібліотек	Кількість книг, шт.
1945/1946	879	132	747	14488
1949/1950	976	856	120	115557
1954/1955	943	943	–	1037977
1963/1964	965	965	–	1435187

Джерело: [172, арк. 18; 66, арк. 10; 81, арк. 4; 150, арк. 1–8]

Таблиця 9

Дані про підвіз учнів області та інтернати при загальноосвітніх школах

Роки	1945/1946	1950/1951	1954/1955	1960/1961
Кількість шкіл	879	968	943	983
Школи, що здійснювали підвіз учнів	27	191	228	185
Кількість учнів, що підвозили	107	3613	5780	3101
Кількість інтернатів при школах	5	39	89	109
Кількість учнів, що проживали в інтернатах при школах	58	812	1948	2713

Джерело: [54, арк. 120; 383, арк. 45; 81, арк. 5; 109, арк. 4]

Додаток Д

Таблиця 1

Педучилища і вчительський інститут Ровенської області та контингент слухачів у них

	Кількість педучилищ	Контингент слухачів у педучилищах	Контингент студентів Ровенського вчительського інституту
На 1 січня 1941 р.	3	851	817
На 1 жовтня 1944 р.	1	96	222
На 1 жовтня 1945 р.	3	415	621
На 1 вересня 1950 р.	3	1115	608
На 1 вересня 1955 р.	3	1251	595

Джерело: [375, арк. 29, 31; 170, арк. 6; 60, арк. 1; 43, арк. 12; 79, арк. 2]

Таблиця 2

Педагогічні кадри, призначені зі східних областей УРСР до Ровенської області протягом 1944–1951 рр. Міністерством освіти УРСР

Навчальний рік	Кількість учителів в області	Із них надіслано випускників ВНЗ і педучилищ	Надіслано вчителів зі східних областей УРСР
Середина 1944 р.	973	–	–
1944/1945	2285	561	199
1945/1946	2462	690	359
1946/1947	3463	1272	111
1947/1948	4102	538	
1948/1949	4398	580	
1949/1950	5094	484	
1950/1951	5749	1154	

Джерело: [69, арк. 38; 316, с. 80]

Таблиця 3

План та явка випускників ВНЗ і педагогічних училищ до шкіл Ровенської області в 1953 р.

Навчальний заклад	Повинно було з'явитись випускників	Фактично з'явилося випускників	Не з'явилося випускників
1	2	3	4
Київський університет	1	1	–
Львівський університет	51	37	14
Чернівецький університет	17	15	2
Київський педінститут	43	37	6
Львівський педінститут	7	6	1
Одеський педінститут	5	5	–
Кіровоградський педінститут	17	14	3
Криворізький педінститут	6	6	–
Харківський педінститут	1	1	–
Кам'янець-Подільський педінститут	2	2	–
Черкаський педінститут	5	5	–
Ровенський вчительський інститут	214	210	4
Уманський вчительський інститут	30	29	1
Львівський. вчительський інститут	19	19	–
Житомирський вчительський інститут	6	6	–
Красноградське педучилище	43	41	2

1	2	3	4
Бердичівське педучилище	44	44	–
Костопільське педучилище	81	81	–
Острозьке педучилище	111	111	–
Тульчинське педучилище	47	42	5
Бориславське педучилище	11	11	–
Миколаївське педучилище	3	2	1
Львівське педучилище № 1	5	5	–
Дубенське педучилище	80	80	–
Львівське музично-педагогічне училище	4	4	–
Комітет фізкультури	13	98	5
Усього	866	822	44

Джерело: [89, арк. 92]

Таблиця 4

Кількісні зміни у вчительському складі шкіл Ровенської області

Навчальні роки	Кількість учителів
1940/1941	4726
1944/1945	2462
1950/1951	5733
1955/1956	7471
1960/1961	8868
1964/1965	10302

Джерело: [308, с. 255–256; 380, арк. 4; 177, арк. 44; 183, арк. 22; 371, арк. 23; 144, арк. 1–15]

Таблиця 5

Освіта вчителів Ровенської області в 1945/1946 навчальному році

	Учителі 1 – 4 кл	Учителі 5 – 7 кл	Учителі 8 – 10 кл	Усього
Усього вчителів	1929	512	121	2562
Із вищою освітою	8	239	74	321
Незакінчена вища освіта	12	44	38	94
Середня педагогічна освіта	1160	183	9	1354
Середня загальна освіта	151	30	–	181
Незакінчена середня освіта	596	16	–	612

Джерело: [54, арк. 137]

Таблиця 6

Педагогічні кадри шкіл робітничої і сільської молоді в 1950 р.

	Викладають у 1 – 4 класі	Викладають у 5 – 7 класі	Викладають у 8 – 10 класі	Разом
Усього вчителів	463	232	18	731
Із вищою освітою	2	27	12	41
Незакінчена вища освіта	40	114	4	158
Середня педагогічна освіта чи середня загальна освіта	373	86	2	461
Незакінчена середня освіта	48	5	–	53
Працювали на основній роботі у вечірній школі	31	32	9	71

Джерело: [175, арк. 2, 6]

Таблиця 7

Освіта вчителів Ровенської області (1950–1965 рр.)

Роки	1950/1951	1955/1956	1960/1961	1964/1965
Усього вчителів	5733	7471	8868	10302
Вища освіта	429	1315	3083	4317
Освіта за вчительський інститут	1419	2266	1530	1106
Середня педагогічна освіта	3095	3376	3714	3885
Середня загальна освіта	455	393	452	829
Незакінчена середня освіта	335	121	89	165

Джерело: [126, арк. 1; 130, арк. 12; 83, арк. 55; 112, арк. 99; 196, арк. 54; 160, арк. 110]

Таблиця 8

Дані про вчителів виробничого навчання на початок 1960/1961 навчального року

Райони	Усього вчителів основ виробництва	У тому числі промислового профілю	Сільськогосподарського профілю	Учителів- предметників
1	2	3	4	5
Березнівський	8	5	3	14
Володимирецький	13	6	7	22
Гощанський	15	5	10	30
Демидівський	2	1	1	11
Дубнівський	14	3	9	28
Дубровицький	4	–	4	11
Зарічненський	4	1	3	7
Здолбунівський	12	2	10	16
Клеванський	9	1	8	10
Корецький	12	4	8	11
Костопільський	2	2	–	11
Млинівський	6	–	6	6
Острозький	6	2	4	24

1	2	3	4	5
Ровенський	6	1	5	28
Рокитнівський	3	–	3	6
Сарненський	6	2	4	31
Соснівський	4	–	4	9
Степанський	8	2	6	12
Червоноармійський	8	5	3	8
м. Ровно	14	14	–	14
Школи-інтернати	3	3	3	10
Усього	159	59	100	308

Джерело: [118, арк. 1–24]

Додаток Е

Таблиця 1

Успішність школярів Ровенської області в 1956/1957 навчальному році

Дисципліна	Атестовано	Із них устигають	% учнів, які встигають
Українська мова	103173	97320	94,3
Українська література	48165	46746	97,1
Російська мова	85553	81131	94,8
Російська література	48314	46682	96,6
Іноземна мова	48319	46262	95,7
Арифметика	91877	87956	95,7
Алгебра	37025	35247	95,2
Геометрія	37028	35547	96,0
Фізика	37025	36121	97,6
Історія	61764	60252	97,6
Географія	58389	57324	98,2
Хімія	24417	23974	98,2
Практикум із сільського господарства, практикум із машинознавства	12035	11978	99,5

Джерело: [88, арк. 1]

Таблиця 2

Дані про кількість другорічників у школах Ровенської області

Навчальний рік	Усього учнів у школах	Кількість другорічників	% другорічників
1945/1946	89333	14334	16,0
1950/1951	165773	18556	11,2
1954/1955	131181	9820	7,5
1959/1960	139055	3125	2,2
1963/1964	164659	2729	1,7

Джерело: [172, арк. 79; 177, арк. 44; 183, арк. 9; 117, арк. 1; 140, арк. 1зв.]

Таблиця 3

Кількість другорічників у школах Ровенської області на кінець 1954/1955 навчального року

Клас	Усього учнів на кінець 1954/1955 навчального року	Із них другорічників	% другорічників
1	17999	856	4,7
2	14209	666	4,7
3	12020	831	6,9
4	15893	1236	7,7
5	17578	2678	15,2
6	16193	1949	12
7	16954	864	5
8	4803	474	9,8
9	3833	252	6,5
10	2963	14	0,5

Джерело: [83, арк. 61]

Таблиця 4

Відсів учнів зі шкіл Ровенської області (1955–1965 рр.)

Клас	Відсів учнів, %		
	1955/56 рр.	1960/61 рр.	1964/65рр.
1	1,9	1,4	1
2	2,3	1,8	1,4
3	3,2	2,5	2,1
4	5,3	4,3	3,5
5	9,9	8,4	7,2
6	9,4	8	6,8
7	7	5,9	5,1
8	20,9	16	12
9	7,9	6,9	6,1
10	3,8	3,3	2,9

Джерело: [83, арк. 63]

Додаток Ж

Таблиця 1

Учні шкіл Ровенської області, що є членами комсомолу (ЛКСМУ) та юних піонерів (ЮП) у 1947/1948
навчальному році

	Тип школи	Усього шкіл	Школи, що мають організацію ЮП	Кількість шкіл, які мають ЛКСМУ	Учні, члени ЮП	Учні, члени ЛКСМУ
Місто	Початкові	5	2	–	406	–
	Семирічні	13	13	12	2638	158
	Середні	16	16	16	4072	736
	Разом	34	31	28	7116	894
Село	Початкові	780	381	–	12378	–
	Семирічні	107	71	25	4508	247
	Середні	20	19	16	1997	179
	Разом	907	471	41	18383	426
Усього	Початкові	785	383	–	12784	–
	Семирічні	120	84	37	7146	405
	Середні	36	35	32	6069	915
	Разом	941	502	69	25999	1320

Джерело: [174, арк. 126]

Таблиця 2

Гуртки в школах Ровенської області в 1947/1948 навчальному році

	Тип школи	Усього шкіл	Мають гуртки	Не мають гуртків	Усього гуртків	У них учнів
Місто	Початкові	5	4	1	5	230
	Семирічні	13	13	–	69	1716
	Середні	16	16	–	130	3638
	Разом	34	33	1	204	5579
Село	Початкові	780	643	137	1204	22888
	Семирічні	107	103	4	476	9881
	Середні	20	20	–	135	3939
	Разом	907	766	141	1815	36708
Усього	Початкові	785	647	138	1209	23118
	Семирічні	120	116	4	545	11597
	Середні	36	36	–	265	7572
	Разом	941	799	142	2019	42287

Джерело: [65, арк. 126]

Додаток 3

**Праці, у яких опубліковані
основні наукові результати дисертації**

1. Мащенко Н. Шкільна освіта на Рівненщині в перші повоєнні роки. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. Вип. 11–12. С. 91–96.
2. Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х–перша половина 1950-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*. Луцьк, 2015. Вип. 7 (308). С. 63–67.
3. Мащенко Н. Школи для молоді на Рівненщині в повоєнний час. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2015. Вип. 26. С. 238–240.
4. Мащенко Н. Матеріальне забезпечення шкіл Рівненської області в перше повоєнне десятиліття. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. Вип. 13–14. С. 70–76.
5. Шваб А., Мащенко Н. Шкільництво на Рівненщині в добу «відлиги». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. Тернопіль, 2016. Вип.2. Ч. 3. С. 44–49.
6. Мащенко Н. В. Освітня реформа 1958 року на Рівненщині: суть, впровадження, наслідки. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2016. Вип. 114 (11). С. 89–93.
7. Мащенко Н. Запровадження загальнообов'язкової освіти у Рівненській області у повоєнний час. *Науковий вісник Східноєвропейського*

національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки. Луцьк, 2017. Вип. 4 (353). С. 65–70.

**Наукові праці,
що засвідчують апробацію матеріалів дисертації**

8. Мащенко Н. В. Становлення системи освіти на Рівненщині в період післявоєнної радянізації. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Частина 2. Природничо-математичний суспільно-гуманітарний та економічний напрями.* (Рівне, 14–15 трав. 2013 р.). Рівне: РВВ РДГУ, 2013. С. 89–90.
9. Мащенко Н. В. Суспільно-політичні умови становлення загальноосвітніх шкіл Ровенської області в перші повоєнні роки. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Частина 2. Природничо-математичний суспільно-гуманітарний та економічний напрями.* (Рівне, 15 трав. 2014 р.). Рівне: РВВ РДГУ, 2014. С. 55–56.
10. Мащенко Н. В. Окремі аспекти освітньої реформи 1958 року на Рівненщині. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Частина 2. Природничо-математичний суспільно-гуманітарний та економічний напрями.* (Рівне, 14 трав. 2015 р.). Рівне: РВВ РДГУ, 2015. С. 57–58.
11. Мащенко Н. Організація освіти працюючої молоді на Рівненщині у повоєнний час. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції студентів та аспірантів «*Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*» (Луцьк, 12–13 трав. 2015 р.) Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. Т. 1. С. 70–72.

12. Мащенко Н. В. Реалізація освітньої реформи 1958 року на Рівненщині. *Проблеми та перспективи розвитку освіти, науки і техніки в Україні та світі: Збірник праць Всеукраїнської науково-практичної конференції.* (Київ – Переяслав-Хмельницький, 20–21 трав. 2016). Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я. М., 2016. С. 30–32.